Владимир Қапба

Владимир Ҟапба

АГӘАЛАШӘАРАҞӘА РЫШЬҬА

Ажәабжьҟәа
Аповестҟәа
Аиҭагаҟәа

Апҳәынҭшәҟәтыжьырҭа
Аҟәа 2013

ББК 84(5Абх) 6-44
Қ 33

Қапба В.
Қ 33 **Агәалашәарақәа рышьҭа.**
Ажәабжьқәа. Аповестқәа. Аиҭагақәа.
Апҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа. Аҟәа, 2013. – 296 д.

Ажурналист-апублицист, апрозаик Владимир Қапба иажәабжьқәеи иповестқәеи, иеиҭагақәеи еидызкыло ашәҟәы «Агәалашәарақәа рышьҭа» ианып ҿыц аҧхьаҩцәа ирызнеиго аҩымҭақәа рнаҩсан уаанӡатәи аамҭақәа раан иаҧиҵахьаз ирҿиамҭақәаагьы.

Аизга аҟны, ишырҳәо еиҧш, ахьӡи-агәатеи ҭибагоит, ихеибартәаауеит. Автор иҩымҭақәа ирыцу ахҭысқәа ааирҧшуеит агәалашәарақәа рышьҭа дхыланы. Ас еиҧш ахҭысқәа рцәыргашьа ахьыҟоу иара ихатә ҩымҭақәа рҟны мацарагьы акәӡам, уи шьаҭас ирымоуп ашәҟәы иагәылоу иеиҭагамҭақәаагьы.

Иаагозар, убас еиҧш иҟоуп азеижәтәи ашәышықәсазы Кавказ ашьхаруа жәларқәа рыҧсадгьыл гәакьаҿы анхара, аҟазаара азин рымамкәан, мчымхарала, шьаарҵәырала ианыҟәырцоз аамҭа хамшҭыхә аазырҧшуа адыга шәҟәыҩҩы Михаил Лохвицки (Аҵьуқә-Гиреи) иҭоурыхтә повест «Адыд абжьы».

Владимир Қапба ишәҟә ҿыц аҟны асахьаркыратә ажәа аҧсымчхара ахархәарала иааирҧшуеит ауаатәыҩса ахаангьы рыҧсҭазаара иацу аҵәгьеи-абзиеи реиҿагыларақәа, еиуеиҧшым аҭагылазаашьақәа раан ахымҩаҧгашьақәа, аиҵашьыцра иҵәырнаго аҟыба-ӡыбарақәа, ақәыҧшра аамҭа иннажьуа аҵәанырра хаақәа.

ББК 84(5Абх) 6-44

© Қапба, В.Н., 2013
© Апҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 2013

АЖӘАБЖЬҚӘА

АГӘАЛАШӘАРАҚӘА РЫШЬҬА

Ичамадан хәыҷы наиргылан, ашьшьыҳәа ашьацра днылатәеит Кан. Зназы игәы ԥарха괜 ажәԥан датцапшуа днаиеит, нас дырԥегьых ибҕа дынхтәалан, хәыц-хәыц аԥсабара илапш ахго иҿынеихеит.

Зыжәра иааҭгылаз адомбеиқәа реипш наӄ-ааӄ еиҿапшуа игылоуп ахрақәа – Аҭоубеи Ажәеипшьааи. Урҭ рхы иқәыршәуп анаӄә-опцәа хылԥа шкәакәа, арԥаш чыхә рхьныссы.

Убарҭ ахрақәа ахы рыдҵаны ргәеисра иазызырԥуашәа, лбааӄа ишьҭоуп Аԥӡыбжьара – Кан иқыҭа. Уи уажәы ахи-атцыхәеи зегьы илапш рхигоит ари аҳаракыра аӄнытә. Егьараан астәи далапшхьан, аха иахьа даҽазны еипшымкәа ауп ихы-игәы дақәгәыргҕьо дшыӄоу. Изгәакьаӡоу акы ӄәандаӡа ицәа-ижьы иалаланы деимнадоит. Иаргьы убри аҳалалра иҽаҭаӡаны, ацәа хаа иалоу асаби еипш бзиабарак акәа дҭаршәуп. Илымҳа иҭаԥуеит агәалаӄара ссир изҭо бжьык. Уи абжьы зны ихалоит, зны илаӄәуеит, еиуеипшым асахьақәа иҿапхьа ицәырго.

...Абрантәи дышнеиуа ацҳа дныкәсыр, Абжьԥара, иармарахьала иааныжьны Ачаԥара, иарҕьарахьала – Царц! Ах, шаӄа иҭахузеи ирласны дцарц! Дыз-

халагәышьар Ҟараман ихәы. Уԥсы кыдхалоит, дгьылҳарамуп, мыждахәы... Аха уаанӡа убраҟа игылоу алаҳаш, дарбану «шәымҩахыҵ» ҳәа занамҳәац! Мамзаргьы иҿало алаҳа закәызеи?! Иагәылыҳәҳәоит ацхарпа. Анаҩсан аҳаҵла дуқәа рымҵан, абраҟа акәын шьыбжьонла иахьеизалоз аҳабла аҳәса, рыбз «аҕәра» аҿыхны, алаф еибырҳәон, знызынлагьы игәырҿыхагаз ма, игәыҭшьаагаз ашәак еицырҳәон.

Абрахь дааилон агырауа патреҭҭыхҩык, Алишьа зыхьӡыз. Хшьапык зҵаз ипатреҭҭыхга наргыланы, пҳәыси зҕаби еикәаҕҕа инеиваргыланы, иаатцәа еиқәатцәа ихы инҭарԥаны: «шәааԥшьла, абрах, ҵыс иҭыԥраауеит» иҳәон, «аԥшырқь» ҳәагьы шьҭыбжьык гон, алҩаҵәгьы ҩахылыббы ицон...

– Алишьа, иқәынтцәаша, иакәымк ҳзумун, ҳсахьақәа ырбааԥсны иҭумхын! – анырҳәалак, аҭакс:

– Сара агыруа-маӡарах ихароузеи! Даҕь иуртәар – даҕь иҭыҵуеит! Мааимун ҭухыр – мааимун ҭыҵуеит! – иҳәон. Зегьы еибарччон...

Ус-ус, ихәыҷрамшқәа рышьҭа дхыланы, абжьас еиԥш еилыҕрааӡа иаԥхьа зеeитцых ишьҭоу адгьыл дныкәлоит. Днеиуеит Алқәаԥсҭа ашәаԥыцьаԥ еилашьшьыра дылаланы, ақәатцақәа дрытцаланы, нас шьапеимаада дыҩуа данылоит ақыҭа иалсуа амҩаду...

Зегьы ирыцкны илаԥш итцашәоит аҽызқәа еиԥш инашьҭу ахәада иқәгылоу аҩны. Еснагь згәеисыбжь иаҳауа аҩны.

Ибла даахгылоит иан...

Иаразнакгьы гәхьаагарак дааимнадоит. Ибла ҭырхаха рынхара дназыԥшуеит. Игәы инаҭоит иан абыржәымзар-абыржәы аҩны ашә аартны амӡырха даақәларашәа.

* * *

...Ашьжьымҭан акәытқәа аноулыжь, арбаӷь ахы лықәкны ҿнаҭын, арыӷьарахь иаагьежьит. «Абзиара уҳәааит! Дықажә дааиуазар акәхап. Даба, абзиара уҳәозар... еиҭаҳәеишь!» – лҳәеит. Иаргьы акрадырӡошәа, аҽырҟасаны еиҭаҿнаҭуеит. Асаара иану аҵьықәреи луапсҵәы натцшьны ирбӷьыжәааны инамтцалыпсоит. Фырхатцарак агазшәа, ҟәық-ҟәықҳәа аҩызцәа ирыпхьоит иаргьы.

Амала, уи арбаӷь бзиашәа арыӷьарахь игьежьит акәымзар, арымарахь иаагьежьызҭгьы, заҵа аҵьықәреи алымҭарыз, алаба-ламсы иарганы, днақәшәины, ахьшь ишагаша, ишарцыцыша назҳәаны ипхалырсхьазаарын.

... Иан лҟазшьақәа лапштцашәараны дахьрызхәыцуаз дагьамхапышәарччеит Кан. Дырҩегьых, ибыцатә «рашь» дақәтәаны ихәычра ашьҭра дхыланы иҿынеихеит. Дышнеиуаз акәымкәа Хаҳәырҟәаара ҳәа иахьашьҭоу акызгра ашьапаҿы илапш ааникылеит. Дрыхәапшуеит уаҟа лбаа адәҳәыпш аҿы иҳәуа иқәу аҽқәа, игәгьы нҭӡызааүеит...

* * *

Амшқәа аанкылашьа рымаӡамкәа еишьҭаланы ицоит. Урҭ ихадырҭәаауеит амзақәа, амзақәа – ашықәсқәа. Иахьа иҟоу уатцәахьы инаскьоит, уатцәтәи уатцәашьҭахь ахь, нас... нас агәалашәараҿы иаанхоит.

Кан, зназы ихәыцрақәа зымҩа инапхьакны, аҟауар цәеиқәаара зықәны ашәапыцьап еилачыра ирылибаауаз ахыбра днаӡыпшит.

Алҩатцә хәхәаӡа иҩеиуан!

Иҩеиуан, аҭаҭынжәга ахәтцәы иахылтцуазшәа. Рапхьа гәашьатцас ииашахәтцәаӡа аҽеидкыланы, нас ибыбышӡа ипытызшәа аҽартбаауан. Игазго апса-

бара иахоу аҳауа иналалон. Ишнеи-шнеиуагьы урҭ аҩбагьы лапшыла еиҩдыраашьа рымамкәа еилаӡҩон.

Убри алҩа шаҟа аҿартбаауаз, аҿаҳаранакуаз аҟара иаргьы игәазыҳәара иацлон, аха уи еипызҟьоз, нҭцыра азымҭоз хьаак хьухьууа изцәыртцуан, иагаиага иундазгьы дзапырымҭуа.

... Аапынроуп.

Март мза аҿааҩнашахьан.

Никәала еидарак арасатә быца ааганы еивҭцарыпхаа иарсыз ахьатә масарқәа инарываижьын, еигәышә цынтцала ахи-аҭцыхәеи злаҿаҳәаз аӡарҭцәиқәа аахитцәҭцәан, аки-ҩбеи раҟара неихдааихданы амасарқәа инархатцаны аанда ашьапы икхьан еипш:

– Уа бзиа ууит! – иҳәан, ҿыуаҩык дааидгылеит.

– Ҟоҳ, уа бзиала иаабаша! – ибыцатцәгьы цқьа инагӡаны иахамтцакәа дааҟәытцын, иааиз апсшәа ааиеиҳәеит.

Егьыгьы иҿеиқәа ахахәда инапы нықәырсшәа дынҿыжәпеит, уаҩы аукы, махәажә-шьахәажәк, ауарба еипш ипынтца еиқәырхәа.

– Иҟоузеи, шәышпаҟақәоу, Арзанбеи? – иҳәан, Никәала асас имахәар аанкылан, аҩныҟа иҿынеихеит.

Кан хәыч иаб иеиҳау даҿаӡәы дыҟоуп ҳәа игәы иаанагомызт, аха уажәы асаси иареи еиманы иахьааиуаз данынарыхәапш уамашәа ибеит, асас иҩытцраҟынӡа акәын дахьынӡаҩаӡоз иара иаб. «Иагьа дыгәгәоуп, – ааҭиҳәааит игәы хәычы, – баба ари иатцкыс дызиааирушь?!»

– Абри иоума ухатцарпыс! – ҿааиҭит асас, Кан дтәаны дахьыхәмаруаз ианааидгыла.

– Аиеи, абри иубо ахатца иоуп, – иҳәеит Никәала, ибжьы ныҭцакшәа. – Угыл, амшәҳәыс еипш ушпатәоу! – нацитцеит, ихәычы дизгәдуны.

– Иухьӡузеи уара арҧыс? – диазҵааит асас, Кан даашьҭҧааны инапҟәа дрыҟәырхәмаруа.

Кан зназы димҟәыҵцыҵырц иаҟәикит, аха урҭ анапы ҕәҕәаҟәа рахьтә наҵәкьыск аҟарагьы амч имамызт азыҳәан иеааникылеит.

– Иа, иухьӡузеи умҳәои, нас?.. – деиҭаҵаахт уи.

– Кан! – иҳәеит ахәыҷы, исҳәарыма, исымҳәарыма ҳәа игәи-игәи еилаҧшуа.

– Наҟ уиҟәаҵ, Арзанбеи, уххь згеит, уиҟьашьуеит! – иҳәеит Никәала, аеыԥҳәагьы иеигәышә ахьаца амҵан анышә илыҵаирҟацеит.

– Уҧсынҵры духааит, афырхаҵа, Кан. Ибзиахааит уара укан! – иҳәеит ихы-игәы шьышьы ҭаҟа днаиргылан.

– Ҳлашьҭы аԥныҟа, Арзанбеи уххь згеит! Адәны ҳазгылоузеи?

– Мап, уара умсит, Никәала, Беглар иҧсы иамаҿоуп, абра саатәар еиҳа еиҕьасшьоит, – иҳәан, ахьацатла ашьапы иадҟаҵалаз атәарҭахь иҿынеихеит. – Уааи, уаатәеишь, Никәала, иҟоузеи умҳәои... ыы, уара цьара шлацкгьы уларшәым, уҟәра наскьацыпхьаӡа уҷкәынхоит... Фыҷкәа аԥны дыҟаӡами, дызбаӡомеи?

– Уигьы афида ҟадыць дахагылоуп, иаашар дцоит, иаахәлар даагәарлоит... Ишҧааури, Арзанбеи, ара, аҟалаҟь аҟны еиҧш уныҵыҵны, уусутә уны ианаамҭоу узгәарлом. Ишубо, ҳхааӡага зегьы анышә иалҳаҕьҕьаароуп.

– Дышҧаҟоу лара, лгәабзиара, умҳәои? Ҵыҧх ҧсрак аҟны ҳаибабон, лгәамбзиараҟәа дырхашшааан.

– Ҳуашәшәырахо ҳалагеит, Арзанбеи, анкьа иубац ҳабаҟоу...

– Ничего, уажәыҵәҟьа шәарҧысгьы дшәыхьӡап. Ус ами, Кан? – ҿааиҭит Арзанбеи, ахәыҷы дааиалаҵәҟәны.

– Ари изҳаны сара сахьузиааӡауа егьыҟам, аха дымпсыкәа мышкызны дуаҩханы дҟалар, иикуаиишьҭуа имамкәа, сыҧсаҭа даныӡбо дҟамлакәа, сқәацәыжә ашә амкындаз ҳәа ами сзыхабыхацуа.

– А как же, а как же…

– Арзанбеи, ари аҽы ҿыц иааухәама? – иҳәеит Никәала, аҽы дахәаҧшуа.

– Ари ҧаса исымаз «Орлик» иаҭнысыҧсахлаз ами.

– Шьахәк ауп, хырҳагас анцәа иуиҭааит! – Никәала дҩагылан аҽахьы иҿынеихеит. Иаргьы инеиуаз дыштәымуаҩыз анаба, ақәаркәашьеира иалагеит. Ишынеибакыз алаҳәахӡы еиҧш еиқәаҵәан, амала алахь абаз ҭыҧк аҟара ишкәакәаӡа иҷашьын.

– Беглар иҧсы иамаҿоуп, исҳәар ихоуҵом, Никәала, сара исыднагалаанӡа акәадыр амбацызт. Ибжьара хыҧаны иҟан. Ти, што, уара, ари иснарбаз удыруазар!..

– Иабихәац, уара иумпыҵашәаз иалымҵуазар… – иҳәан, Никәала зыла цәыркшаҧаны аӷәырҵӷәырҵҳәа аӷәра аиха зҟаҟоз аҽы днадгылан, амаршәа куа аблақәа днархыҧшылеит, анс аҵаҟатәи аҵламҳәа инацәа ду натҵарӷәӷәаны иаармарианы асаса неихырҧаны, ахаҧыцқәа неимда-ааимдо дрыҵаҧшит.

Никәала аҵара аганахьала ихьӡи-ижәлеи злеиҩышаз аҟара ҷышәрақәак идыруан акәымзар, уаҳа акгьы далаҟамызт, арахә рҳақьымра амҧынгьы дыҟамызт, аха уи илаҧш назықәшәаз ирахәыишәахәы, иарбанзаалакгьы, излашоу зегьы уеиҳәон. Еиҳаракгьы аҽқәа…

Абжьыуаа рҿгьы ҽырҩрак аныҟоу еснагь еицырдыруаз аҽыбӷаҟазацәа дрыларҧхьаӡон иаргьы.

– Быжь-шықәса ирҭагылоуп! – иҳәеит аҽы ахәаҧшра даақәытцны Никәала. Арзанбеи, даҽаӡәы иҳәазҭгьы абриаҟара ахыҵуеит ҳәа, аҧси-абзеи ршьапы иқәиргылон уиаҟара шахымтцуа ҳәа, уажәы

ақәҿимҭит.

– Иақәуршәеит! – иҳәеит иааҿахтцәаны. Нас: – Удинаныс, Никәала, уаақәтәаны ушаалеиҩеира, аҟыбаҩгьы зеипшроу убап! – реицәажәара уахь иниеигеит.

– Изеипшроу збаны, уара акәадыр иалиааз иузымдырыуа сара издыруазеи… насгьы саапсоуп!..

– Мамоу, уара умсит, егьа ус акәзаргьы, аа, аҟамчы, – уахь инаирххеит.

Аҕәра аақәа аҧырцә ианынахькьыс нахыс ҵьарак аҽазеиқәымкуа иқәгьежьаауа иалагеит, аха Никәала акәадыр амахагьы дахьымкьыскәа ахьышәҭҳәа дыҩеыжәлеит. Ныҟәашәала агәарҧ атцыхәанӡа днаӡеит, насх иаақәыртцәиааны, икьакьаӡа ашьҭахьтәи ашьапқәа ирықәиргылеит. Амаршә аакны инкаирпалан, маҷк агәаҽаныларҭә ишьхәа наирбеит. Еитцас ашьабсҭа еипш иҩатцпаҩатцпан, аҿаанахеит. Аха жәабаҟа метрагьы дмааицкәа, ашьҭахьтәи ашьапқәа ирықәыртәаны иааникылеит.

– Прауа, прауа! – инап дуқәа аҟьаҧ-аҟьаҧҳәа еинҟьо, дҿапха-ҿаччо Арзанбеи уи днеипыххылан, ишькыл аанкыланы дааҽыжәихит.

– Беглар ипсы иамаҿоуп, уара умсааит, Никәала, саб ипсаныс иахьа еиҳагьы ишысгәаурпхаз. Ҳаи, ухатцкы сцааит!.. Абыржәы ҽырхәамарразҭгьы, азныктәи уаалеиҩеиразы мацарагьы апхьахә уоуразы снапы сҩахон.

Никәала аҽы неиган аҽхырпарҭаҿы аҕәра нахаиршәын, такәаамҭа ашьанӡаақәа неимда-ааимдо дрыхәапшуан. Арзанбеи, уи ак шадибалаз аҟара игәы азҩо, Кан хәычы дҿабыгӡа дахьгылаз ихы наиқәикын:

– Ааит, Кан ахатца, уаб итәы утцароуп, уаб! Никәала, ари арпыс аҽқәа бзиа ибоу? Ҳаит, абаапсы ухатцазар, абри аҽықәтәаара бзиа ирба. Ак уасҳәоит,

ыҟами, абас атцеира иахҿырымтцаар, дара ирзаанҳмыжьыр имызуеи ҳапсуара!

– Хымпада! Аха аҽықәтәаара мацарагьы азхом ҳапсуара. Уареи сареи ианҳааз даҽа аамҭак ыҟан, аха арҭ зхаану аамҭазы аҽура еипштцәҟьа рнапаҿы иааргаша адырракәа роуп.

– А как-же, как-же... атцарагьы надо, конечно.

– Уи иалухи! – иҳәеит Никәала, дырҩегьых аҽы дахәапшуа.

– Иадубалаз сауҳәароуп, уара умсит, сгәы ишалымсуа... Акы угәы еихьнашьуашәа збоит, – дааидҳәатцалеит Арзанбеи!

– Уи уара иузгәамҭацт ҳәа акәым изысҳәо Арзанбеи, уххь згеит, – дналагеит Никәала. – Иара уазымтцаан, уаҳа назҭахым, ҽыццышәуп! Амала, – даҿын Никәала, – ашьҭахьтәи ашьанзаақәа мачҳк еихьнашьуеит. Аныҟәашәа арпшзом. Уи баргәым, иацәуршәалар иаҟәытцуеит, егьи... – иҳәан, мачҳк даазхәыцшәа иҽааникылеит. Арзанбеи «егьи» ҳәа дызҿу уи арбанхарушь ҳәа ҿымҭ дихәапшуан.

– Егьи, мачҳк иуадаҩуп, афаст. Армарахьтәи ашьҭахьтәи ашьапала апхьатәи иашьклапалоит... умбои, угәуҽанзамкәа ишьацәхныслар ауеит.

Арзанбеи иааицәымыгхеит.

– Афасааит, Беглар ипсы иамаҿоуп, саб ипсаныс, уара умсит, усҟан ианаазгоз мачҳкгьы сқьаф ыҟан, исызгәамҭазаап убама, мамзар ҽымзар иҟоузеи, ари аасхәо сыҟазма...

– Иуҳәашьоузеи Арзанбеи, уаҳа назҭахым ауп, уаҳа назҭахым... – иаахьеиршшеит Никәала, иажәақәа Арзанбеи илахь шеиқәыртцаз ангәеиҭа.

– Аҳы, шьҭа ҳлашьҭы аҩныҟа, қәашьс иуоуааит, арашь ззырҳәо алтцуеит, – игәы аарыгәгәашәа, имахәар аанкыланы, аҩныҟа днаипхьеит, аха егьи:

– Ҟоҳ, Никәала, уажәы уахь сызнеиӡом. Иҟоу уасҳәап, уусгьы уаԥсырҟьеит, аха…

– Мамоу, мшәан, закәытә усузеи, аусымкәа, аус абаҳацәцои, ҳаагылазаргьы усурами ҳазҿу… ҳлашьҭы. Ҳлеип, какалк ҳкып, ҵәыцақәак аанаҳкылап, ари аҩны иҟоугьы дааип. Ҳазлаҟоугьы уамак ыҟам, аха… Уааира ҳгәы цнатцәахьоушәа адәы уқәыргыланы – иагьтцасым.

– Ус ахьԥоуҳәо, узлаҟоу уахажәааит. Сара ара исфахьоу аҟара ҳаҩнгьы исымфацт. Иҟоу уасҳәап ҳәа ажәа иалоуп, сзааиз убриоуп: абра Хаҳәырҟәаранӡа усыцхалар сҭахуп. Ани ҵыԥх аҽы заасырхәаз уажәгьы уи ахә нагӡаны исимҭацт, усгьы иудыруеит. Ак уасҳәоит, шәара шәеигәылацәоуп, шәеицәтәымуаам, улымҳа ишаҳауа ажәақәак иасҳәарц сҭахуп. Иа не тот сами, ҽабаажәк саԥамсаԥҳам, аха зынӡа гаӡасгьы суԥхьаӡар сҭахым, иаахҵәаны. Убранӡа усыцхал аҵьабаа усырбоит, аха…

– Иауазеи, ус ахьԥоуҳәо, закәытә џьабаауззеи, уара бзиарак ианиаша, гәыларак суцнеит ҳәа омарас иалоузеи, – иҳәеит Никәала иааигәамырԥхацәакәа, мачҷкгьы даахьаҳәхьачеит.

– Аҳыҳ, нас уҽеибыҭ, уххь згеит. Уажәы атцәыцақәак ыжәны ҳнеир, сгәы иамыхәо ак иҳәар, сҟазшьақәа умдыруеи…

– Ҽеибыҭара сҭахӡам, ҳдәықәтца!

– Ҽыла умаалаӡои?

– Анеи-ареи рыбжьара аҽы абаҭаху, насгьы азҽеимаак атцшәаны иҟоуп, ачаԥахатцәҟьа смоуцт…

– Аамҭа узҭода, конечно, аԥсеилахараха… Беглар иԥсы иамаҿоуп ииашаны ишысҳәо, Никәала, уааины ушҽыжәлара, сара ариабжьарак акәадыр сараацсахьеит, – иҳәан, Никәала ашькыл кны дахьгылаз дааидҳәатцалеит Арзанбеи.

– Ҟоҳ иҟалома џьушьҭ! Ус шԥазалшои! Уара умсааит, Анцәа, ауаа ишызымуа, – иҳәан Никәала имукәа Арзанбеи дынҽыжәитцеит. Нас даахьаҳәын:

– Дықа! – Кан хәыҷ иахь ибжьы наиргеит (ус хәыҷы хьыӡны иарҳәон Кан). – Уан дааӡа машәырк ҟаумтцан! Аҳәарақәа рыҭра иҭацал! Уажәытцәҟьа ҳаауеит. Аҽы аӡы аржә! – иҳәан, иҿынеихеит, аха даахьаҳәын, агәашә иахаршәыз аӡахәаркьақьа акы адибалазшәа иаахихын еиҭалахеитцеит, издаҳалоз агәашьа кны, игәҕәоу-игәҕәаму гәеиҭозшәа иааирҭысит, нас Арзанбеи днеишьҭалеит.

* * *

...Аҕа иахәларшәу аҽеимаа еипш иҟапшьӡа зыбжа хәытцпшуаз амра ладантәи еибарганы зҿаазхаз апҭа еиқәатцәа-хәышлапсақәа ианынрылашәа маҷ-маҷ аҿыцәаара иналагеит. Аҕырҕын иахоушәа абҕьыжәи асабеи еиларгьежьуа пша ҭәытцәык аҿаанахеит.

Ибыбышӡа игылаз аҳәасақәагьы, зымгәа пжәаз хычтцас, рышәҭыц шкәакәақәа рылшәашәаны иҧырҧыруа аҳауа иналалеит!...

* * *

...– Аа, нан, нан! – ҳәа игаз иан лытцәаабжь ацәа даалнахит Кан. Аҩны аҩнутцҟа иууаӡа алашьцара ҳанто иҩнажьын.

Адәахьы икьаасуаз апша, ахаҳә ианпаз хымҩастцас атрышә иасуан. Апенцьыр асаркьа ахьхьа-хьхьаҳәа, ашьацмақәа реипш иаахон акырцх.

Дгәытҟьа-псытҟьаха ииарҭа дҩықәтәеит Кан. Уи аамҭазы аҽыпхәа лашарак ҩаиҿаҷҷеит. «Имацәысит, уажәшьҭа идыдуазар акәхап» ааигәахәын, уи иахылтцуа агәытҟьага бжьы имаҳаразы илымҳақәа инацәа нҭаиркьакьеит. Даҽазнык еиҭаҩатцҟьеит уи амца. Аха зынӡа иааигәаӡаны.

– Ма-ма! – иҳәан, дныԥнытцәааит.

– Ара сыҟоуп, нан, умшәан... Акәаҷаб аалыркит иан. Аԥнагәҭа ҟәардәк налыргылан, хычбабак ныҟәылтцеит. Амца иахакнаҳаз архнышьна ааннылԥаан, ахәшҭаара атцыхәан инышьҭалтцеит. Апхныга ааганы ахчныза ахы иныҟәылтцеит. Арҭҟәа уажәадагьы ибаҟәахьан иара, уи зегьыззыҟалтцоз апша«сыртәоит»ҳәаакәын.Амала,уажәыгәытҟьарак дырӡыӡо дшамаз ԥашьомызт. Дасу ахьыҟалтцоз рҭыпҟәа лцәеилагон, нас деиҭашьҭраҟәлахуан, абри даҿын. Зынӡаск иаапкӡеит апша. Аҿҿа-ҿҿа амшын зцәа иҭаҟыцьҟыцьуаз ахыбра.

Игәытҭшьаагаха апша иалԥуа, ахҿеипш аԥны иааԥнасит рҿы акьыркьырбжьы. Ахьышәҭҳәа дԥатцҟьан, ашә ааимԥаа дныллаххит Фыҷкәа, аха еижәыланы зҿаазхаз апша, агьеиԥҳәа ашә аалымжәааны иааднажьлеит, ларгьы дшәарӡыӡауа лхәыч иахь лҿыналхеит. Уи аамҭазы ҵьоукы рцәажәабжь еипшшәа ак рлымҳа инҭасит ангьы аԥагьы, аха изакәыз цҟьа аилкааха раӡаанӡа, иаапкны ицоз апша иаманы иниаҟьеит.

Уаанӡагьы згәы аҭыԥ иҭамгылоз аԥҳәыс ари алымҳаҭас илоуз, зынӡаск лҿылзышьаҟәымкуа дҟанатцеит. Дҟәынд-ҟәындуа лхала дцәажәон, лхәычы иаҳарц лҭахымкәа, лыбжьы ныцакны акәын ишылҳәоз. Иара иԥсы ӡаны иан дылзыӡырԥуан, аха усҟан изеилкаауамызт убысҟак лыԥсахы еиҟәырҷҷо дзизагьуаз ахәылԥаз ирҭааз уи рысас.

– Амшьҭацәгьа, анымха-хымтцәа, дахыршьааит иҿабаажә, ҳатцәԥан-шьапы ытцихырц акәызма уаха дзаауаз! – лымшын лара.

Игәы хәычы ианыруан иан гәаӡыӡарак акәа дҭаршәны дшамаз, рыцҳарак шыҟалаз, аха изакәу изеилкаауамызт...

* * *

...Убри атцх баапс иннажьыз ашьҭақәа уажәы аԥсабараҿы иԥшаарц иҭахушәа, азныказ ихәыцрақәа зымҩа иныԥхьакны, иҿапхьа ишьҭаз иқыҭа дырҩегьых лаԥшыла иааиԥхьишьшьааит Кан.

Абнеилачырақәа рҭыԥан – ачаирҭа еиужьқәа, абаҳчақәа, агәтәы ҩны лаҟәқәа рҭыԥан – ақьырмыт ҩнқәа, ахаҳәтә ҩнқәа ґьаз-ґьазуа. Иара адгьылтцәҟьагьы даҽа цәак ахалеит, иаҳагьы ибарақьаҭхеит. Абра, дзықәиоу Цәаҳәыркыра абахә иаҿысны усҟан машьынак лымбаацызт уахь, лбааҟа аԥшаҳәаахьы. Уажәы иуҭаххар, хыц хәархьла еиҩдырффазшәа, ахра агәҭа ҭҟааны, цҳа шьаҭагә нызмыжьуаз аӡиас Алқәаԥсҭа еиқәычаԥа аихатәы цҳа хтцаны, Пыс икәара иамтцуа амаден ҭызго амашьынақәа ашышкамс реиԥш амҩа еихьымӡаеиԥымӡо иануп.

Абарҭқәа зегьы уажәы иахьеидихәыцлоз, зназы ихы рхибаауашәа ибо далагеит Кан.

Игәалашәеит, зны афымца лашара аҵәаҳәа хада злацаша апроект ашьҭыхразы иаан иҟаз анцьныр рыҩны даныҟаз иаби иареи еибырҳәаз.

– Ари ус бзиаӡоуп, иаҳзыҟашәтцо, дад, – иҳәеит иаб, – аха аҳәсақәа маҷк ргәы иамыхәар ҟалап!

– Избан?! – иааҵьашьашәа дтцааит анцьныр.

– Избан умбои, иааилахоз аӡәы лҟьамсаргьы ҳәымсаг цынтцала акәакь инавтцалҳәҳәон, улаԥшгьы итцашәомызт, аха ари афымца лашара кылҳаракылҷҷара нмыжькәа иарлашо ианалагалак зегьы маапшуеи?!.

«Шаҟа дреигәырґьарыз абас, абыржәы ишыҟоу еиԥш иқыҭа ибар. Иара сара схаҭагьы абыржәы сшыҟоу еиԥш ҳаибабар, – иҳәон игәаныла Кан, – убри атцых еиқәатцәазгьы убри аҩыза ҟамлар ҟаларын, абри Хаҳәырҟәаара амҩаду ҭґәыхаа уажәы ишаҿгоу еиԥш усҟан иҟазтгьы».

* * *

...Атцых ашарахь инеигәо ианалага, апшагьы мачҟ иааикәтәеит. Кан хәыч иан лааигәара дахьыҟаз лгәыгәгәара иоуу, ус ацәа ииааиу здырхуада, дтахәхәа дыцәан, аха рацәак мтцыцкәа уаҟьанчаҟьан быжьҟәак ацәа даалырхит. Ибла тырхаха данаапш, мачҟ иеаазреицьшәа аиа хьанта зҟәыгәгәо ипшра итан, имаҟа ҟьаҟьа ырҟьаҟьаны инапы иахаршәны икны, аҩнагәта дгылан иаб. Ихы-иҿы зегьы хәапштәылан. Ихапыцҟәа ахьеихаиргәгәоз, уахак рыҩны ахаҩа апша ианеиднаргәгәалоз еипштцәҟьа акәын рыбжьы шгоз.

Иҟалаз изеилымкаакәа, хыма-псыма аиарта армазеира иаҿыз иан длыхәапшуан зны, даеазных – иаб.

Иан дызҿыз даналга, днеин иаб ижәҩа датцагылан аиартахь днаихеит.

– Сара сакәым, абаапс ибыхьзеи, егьи, егьи... – ихәеит ибжьы иара итәзамкәа...

...Амш иаха-иаха еиматцәон.

* * *

Ази иареи еиҟараны иҟәнаҟьаз асы уахәапшны апсабара гәцәа узахкаауамызт.

Никәала рапхьатцәҟьа хьаак сакит хәа акәымзар, иҟалаз аиашатцәҟьа имхәазеит. Арзанбеи лахәылахәы ишьклапшуа иалагар хәа дшәеит. Ианакәзаалакгьы ҟазшьас имамызт иара, иҟалаша аныҟалалакгьы аныздара. Ихабла, иашьцәа, иҩната, абри ауаҩы дицымцар абри аҩыза ихьзомызт хәа аныздара шыҟартцоз идыруан азы ицәыримгазеит.

Иара Арзанбеигьы аены ианааша, иеы даасны дахьныҟәтцыз нахыс уаха ихабарк ыҟамызт. Данцоз хакьымк даaигарашәа, егьирашәа ак ихәеит, ипшит, изырҩит, аха уаха умпсит.

Ахымш рыҽны Никәала зынӡаск деицәахаӡо даналага ахәшәтәыртахь игара еитцырхит. Аха дыздоугозеи, амашьына ахьзааиуанӡа хәба-фба верс бжьоуп. Зназы асакаса рҳәеит. Уи Никәала илымҳа иантас:

– Шәанацьалбеит, сҽы цәажәо, сыбла тызза, сқәыршә сықәыршәну?.. Мамоу цьым! Уи сызмыхәо усуп! – иҳәеит. Ашьтахь ҽыла дыргарц рызбеит. Агәыларантәи иааргаз аҽы кәадырны инадыргылеит. Ари аниба:

– Сшәыҳәоит сҽы сақәшәыртәа! – иҳәеит.

– Иууазеи, аҽ-қьаф тазза уақәыртәаны, ҳхы ҳтәым цьушьома! – иааиларпсеит игылаз.

– Уара шәанацьалбеит, ари хылҟә-хылҟәуа абга иаҳа итынчу цьышәшьома? – инараҽепниҳәеит.

Ианырмуӡа, иааицхыраарцгьы иааивагылақәаз дрыхәампшӡакәа дыҩеыжәлеит. Еизаны игылаз даарылапшын:

– Ижәдыруазеишь, зеипш ҟамло егьыҟам, сҽы аушьтны исшәырбеишь! – иҳәеит, ипштәы иара итәӡамкәа, акәадыррта дахьантәалаз.

Кан хәычы дкәагӡа ашә дахьаалагылаз, иаб иажәақәа илымҳа ишаатасыз еипштцәҟьа, аӡәгьы игәхьаа мкӡакәа, рҽы ахьтакыз днадххылан, ашә алыкә нылыршәаны иааимипааит.

Цагьа-цагьа ашьапқәа ргыло, асы инылафҩышәа-аалафҩышәан, ахы шьтых икәаша-кәашо ишааиуаз ауаа рацәа еилагылаз анаба, иаацьанашьеит, «хыр-р» арган, ахыц еипш ахахәда ырхәаны иаагылеит.

– Кәаша! – ибжьы нақәиргеит Никәала.

Ибжьы шаҳаз еипштцәҟьа иҽтцысны аин ианапылоз еипш, иҩапа-ҩапан игылазгьы мшатакәа «сааныжьны ари узықәтәоу анади иауазеи?!» – аҳәарашәа, ахы шьткәыцәаа инаихәапшит. Насх, уи «анади»

афҩы аҳар ҳәа ишәозшәа апынтца аҭыккаракәа неимагаланы, агәышпы ҟьаҟьа нагәыдыргылан маҷк инагәҭасын, аҽааннакылеит: «Иуқәтәоу упсы дапшәмахеит акәымзар, анышә ҳаицамахгьы!» – агәахәызшәа. Аха аӡәгьы аналаҿимҭ, иазеилымкааауаз ак шыҟаз ацәа иалашәазар акәхап, ала пшӡақәа нарҳәы-аарҳәуа, еиқәшьшьы игылаз инарылапшит, иаанагозеи ари ҳәа аҳәарашәа.

Никәала инапы неитцыхны ахаҿы ааипхьишьшьааит. Иаргьы ани «анади» иахнакаауаз афҩы ҷыдагьы агәхьаа мкӡакәа, ахаҿы пшӡа иуаҭәа иахьнашьуа иалагеит. Избалак иага дуаҩ-гәымчҳазаргьы игәаҕьны дызрыхәапушамызт.

–Уца, уца! – иҳәан, ахәда днас-насит. Аха иара ахьгылазгьы иахымтцысит. Ахы ларҟәны, хәыцрак иҭанагалазшәа, ус игылан…

Дрыманы ашҭа ианынҭытц, ацәа иалтцызшәа, ахы ҩышьҭнахын, ухәы-ужьы еиланаргыларатәы иҩныкьыр-кьыраан, иҩатцҟьаны агәашә иҩадыххылеит. Апал-гәашә ианамышьҭ, иадгьежьылауа ақәырқәырра иалагеит.

Икьыркьыруан изышьцылаз анапқәа уаҳа ахаҿы шеипхьырымшьшьаашаз, аӡара еиҩтцәашазшәа амгәырха шыдмырҕәҕәаашаз ацәа иалашәазшәа.

Ала иахьынӡабоз ахы раҳаны ирзыпшуан. Абла ианнытцшәа, еиси-еисиуа аҭра ахы ақәкны аҿынанахеит.

Ахәшәтәырҭаҿы даннарга ауп Никәала ихьтцәҟьаз анеилкааха…

* * *

… Ауха иахьнеиз Арзанбеи арыжәтә инамцхәӡаны ижәызаап. Астол ианахытц, уаха сымцар зуам ҳәа даақәгылеит. Зыҟны иҟаз апшәмацәа иҳәеит-ичеит, аха даанымҿаскәа ддәықәлеит. «Уанаџьалбеит, атцх

еимабгоит, уаха шәызцом, ара шәаҳҭаз», – рҳәеит, аха дырзаанымкылеит.

Никәала идыруан илыбаараны иахьыҟаз амҩа закәыз, аҵх зеипшроу ала машәыр ҟалар шалшоз, аха Арзанбеи аанкылашьа изырзымуит апшәамацәагьы иаргьы.

Аурҭи акырцхи еилаҩынтуа ишыргәылаз Хаҳәырҟәаара ахықә иаахықәгылеит.

«Дышҽыжәу ара лбаагашьа имаӡам, иҳапсыхәоузеи? – ааигәахәит Никәала. – Уахатәи аҵх азы акәым, ҽынлазаргьы игәаӷьыуацәоуп арантәи албаара. Хәыҷ-хәыҷы, ҿанкыла акәзаргьы дылбаазгап», – игәахәын, аха уахьгьы дпапашькны даақәгылеит Арзанбеи.

– Ишпыкәу ишсыдукылаӡаз уи аҩыза, сара! Сычмазаҩуп ҳәа уаҳама?.. Аҟәыдырпацәа реипш сҽаӷәра уаҵагыланы, ыҟами, саргьы исаҭәоумшьан, ухгьы иаҭәоумшьан... Уҵх аабзиахааит! – иҳәан, иҽы аҟамчы ахиҟьарц инапы ҩеиҵихшәа иуит, аха имахәар днамҵасны даникылеит. Арҭ анааибархха, ари збаз сара сонума ҳәа, аҽы ӡаӡымкуа ақәгьежьаара иалагеит. Ианамуӡа сиҽхьнылап игәахәын, аҽы агәчама инапы лықәырсшәа дҩапан, днеиҽхьнылеит. Уи акәхеит, Арзанбеи аҽырыҩрҭа адәаҿы апхьахә иманы дҭалазшәа арҵәааҳәа ибжьы хҵаӡаны длаҵаҳәҳәаны, аӷәра аауажьны аҽыхәда илықәыршәны иҟамчы ашиҵәҳәа иҩахиҟьеит.

Зхы иақәиҭхаз аҽы, алаапк ацҳазшәа, хлантцы абахә илҭалеит.

– Аа-а, ҳаушьит, уажәынҭа цәгьахааит, Арзанбеи! – Никәала дныҩныҵәаан, Арзанбеи имаҟҿаҳәара даамҵасны иааникылан, аӷәра цьаракыр исымпыхьашәозар ҳәа аҽыхәдахь дмадагь-мадашәеит, аха иубар иаахә. Иҵәаабжьы ахшьы-

ра лашьца илахәлапҟеит, даргьы еидыҧсыланы ишлеиуаз, акы иаашьҭнаҧаазшәа аҵх лашә иҩалаӡит...

* * *

...Кан дызлаз ахәыцрақәа данаарылҵ, игәаҵанӡа дынҭақәҧсычҳан, ичамадан хәыҷ аашьҭыхны дҩагылеит. Уажәраанӡатәи илаҧшыҵашәара лашьцақәа маҷ-маҷла рыеҧхьаркуан. Урҭ рхаҭыҧан иацтәи ахҭыс лашақәа ааидҳәаҵалеит. Ибла даахгылеит уи ауаҩы хаҿы-лаша, аинститут иалгаз Кан иҩызцәеи иареи рымаҿақәа ааникылауан.

– Шәара ахатәы бызшәазы шәырҵаҩцәоуп, – иҳәон уи, дааҭгыланы аӡәаӡәала илаҧш иҵго. – Имариоу ус ыҟаӡам, аха ан лбызшәа, амилаҭ рбызшәа пхьаҟатәи аҵеицәа дырҵара иацназго акгьы ыҟаӡам... Мҩамш шәықәлааит, аҩызцәа!..

Ишәахпсарха арха ианылаӡы илеиуан аӡиас Алақәаҧсҭа. Ишзахәо иццакуан амшын агәеибафарахь. Аҩада «Аибаркыра» икәашозшәа, рыжәҩахыр еибыҭаны иааҧшуан ашьха ҧшӡақәа...

АН ЛНЫҲӘАҾА

Еизадарак аҭыԥ амаӡамкәа, икычҷыра мацараха иҟоу лнацәкьара ауқәа ирбжьахәмаруа илыргьежьуеит ан лдырды. Нас ихырбыкаауа маҷ-маҷ илымҟәыҵлыжьуеит аласа рахәыц. Лывараҿы иҟәымшәышәза ирышҳаны аҟәардә иқәу аласа шкәакәа иаҳа-иаҳа аҿыгҳара иагхоит. Аӷырӷын еиԥш игьежьуа аҳауа иалакнаҳау адырдгьы иаҳа-иаҳа амгәацәа мгәылыҿхоит.

Аҩнагәҭаҿы игылоуп астол рхианы. Иқәуп аҿа-маҿа зегьы ракака. Ахьамаҷиа иаҩызоу аҟаб жәны, аҵәамыҷа еиԥш апырпыл џьыка аваҵаны. Аҵьықәреи лапҟьақәа еиҩыҵәҵәаны хазы чанахк ианул. Ухы-угәы дырҭәуеит аматҵурҭахьтә иааиуа абысҭеи акәтыжьӡи рыфҩы. Ажәакала, астол еиқәыршәоуп ҿык-бзык ишаанаго ала.

Назиа лхахатә ахац лызнапык ала иаанылкылан, егьи лнапы наргӡаны аҵәца абжаранӡа аҩы нҭаҭәаны, иныҵакшәа ажәақәак наххәааны днаҿыхәеит, ацыԥхь хаддыло, абикәаз иаҩызоу аҳардан ҩы. Лҿапхьатҵәҟьа, илымариашоу аҭӡамц ахьынтәи мҿтәы рамка цәҩабжьк иҭасаны иаапшуан патреҭк. Лылапш иеицыртәырны иныҵылгеит. Уи, лыпшәма Алиас ипатреҭ ауп. Бзан зыхәда ҭцарфаҷа ишәитҵалоз икаба аҭыԥаны, арратә гимнастиоркак дҭаҟаца ишәуп. Ижәҩахырқәа пџацаӡа, илапш акы иадырхалан хара дыпшуеит. Назиа лгәатҵанӡа

даақәԥсычҳан, латцәца днахан иныҟәлыргылан, лдырды афырҳәа аргьежьра дналагеит. Лгәаҿы аҟәа еицәа аҟәа ауеит, асы еицәа асы ауеит... игьежьуеит лдырды-цсыршьага, аха лхы-лыԥсы зегьы ашә ахь иҟоуп. Илмырбаӡакәа аӡә дааҩналарашәа, уажәы-уажә уахь днаԥшуеит. Ус акыркырҳәа атцәтцәабжьы геит. Афырҳәа илкҟәаз ныкәтцаны ателефон атрубка аақәылхуеит. Маԥ! Еиҭагоит. Днадххылан ашә аалыртуеит. Агәылаԥҳәыс лоуп, апырпыл џьыка лҭахуп. Арахь дыҩналаразы длыдҳәатцалоит акыргьы, аха егьи иаҿаршәны маԥ лкуеит. «Сычкәын, иан дикәыхшоуп, иҩызцәаҟәак ицны даан... рхәы сшаҿыз атцаа сымтцәеит, ирԥшны исымоуп, сара анышә зҿаԥсаша...»

Лгәыла дыззааиз налыҭаны, ашьшьыҳәа лҭыԥ ахь лҿаалхеит Назиа. Дшааиуаз лыстол даадгылан лылаԥш нахылгеит. «Ӡибнаҟа, цәгьарак амазар сара сакәхааит... аԥсцәа реишәа сыргылазшәа иҟастцаз закәызеи... – аалгәахәт, – иаанзырхазеи, мшәан, дара тцамбгаҟәа?»

Тцабыргытцәҟьаны, иахьа жәытә еишәаргыларак иамшӡам, урҭҟәа уажәшьҭа иҟалтцаӡом. Анкьа аҟыҭараҟны, ланхәа лыԥсы анҭаз иҟартцалон: ахьачхәама, амшаԥы, нанҳәа, уҳәа адинхатцаратә еишәаргылараҟәа. Уажә ирхиоу астол урҭҟәа ракәӡам изызку. Сасцәа дахьҟәакгьы дырзыԥшӡам. Нас?

Есышыҟәса абыржәааны, аҿеи-ажәи анеиҟәыло лыхыҩԥацәа рҭаацәареи дареи инеидыртәаланы аҿа-маҿа зегьы ракака ргьама длырбоит, дрыкәныҳәоит.

Абар, ихиоуп иахьатәи лыстолгьы уи ахьӡала, макьана имааицт даргьы, алаҳамӡ иылхны илааӡаз лхәычҟәа...

«Бџьабаа мызит, Назиа, Анцәа иџьшьоуп, зегь ҳгәы рыладууп», – рҳәоит, дыздыруеи лареи џьара

ианааиқәшәалак. Ларгьы уажәшьҭа имӡакәан дрылаҽхәоит лыҷкәынцәа. Арҽхәапхьыӡ иапсоуп даргьы.

Аиҳабы Басиаҭ (ара Бес ҳәа иарҳәоит) инапы злакыу алага-ҩага рацәоуп. Аусқәа реиҿырцаара дазыманшәалоуп. «Архьшәашәага» аҟны декспедиторуп. Ипшәма лакәзар, дбаша-машахума, дынхгыла-аахгыло… абра ресторанк аҿы ҳасабеилыргаҩыс аус луеит. Хылтц дрымаӡам.

Аитцбы Цьансыхә (ара Цьон ҳәа иарҳәоит), даныхәыҷызгьы дҳәатәхатцаҩын, дҟәандаӡа, асыс даҩызан. Агәамчхара ду иманы изҳауан ахаангьы, аха ианакәзаалакгьы иара имшала, машәырла акәзаргьы аӡәы кьац ҳәа ак имаахацт. Уажәы аискьоуп аҭаацәара даналанагалаз. Иднагалазгьы дыҟәбаҟәшәо данныҟәо ашьац лырҟьацыр ҳәа дшәоит. Рыпҳа хәыҷы дбажәгәаламуа дҿыцныҟәоуп. Иара машьынаныҟәцаҩыс аус иуеит.

Агәыбжьанытә Алтцыкә (уи ихьӡ шихьӡыз даанхеит, араҟа мацара акәым, иара наҟ атцара дантазгьы) дынцьныр-ргылаҩуп. Ахаан гәҭынчла цьарак дымтәацт. Уажәшьҭа апстҳәақәа рыбжьара ацҳа хумтцозар, уаҳа егьнымхеит унапы зкьумырсыц ҳәа иарҳәоит иқәлацәагьы, ихлафаауа. Ихлафаалааит! Алтцыкә ес-шаргьы гәҭак ҿыцк изцәыртцуеит, инеимгӡакәангьы иацрытцуа иакәӡам. Ус иҟоуп уи иҟазшьа. Аҭаацәара ҳәа дызланагалазгьы – апшӡақәа-рыпшӡа! Усҟан иагьаарыхҭырхзеи иани иашьцәеи…

Лара апхьатцәҟьа илуамызт. Ажьеипш лышьҭа лырӡит, аха Алтцыкә-гәаҭеи, Алтцыкә: «Бара махәҭала бдәықәлар, сара бгьыцла сбыхьӡап», – иҳәан, даалышьҭагьежьын, дшеи-шеиуа иҩны дааҩнаиргылт Хьыма-нцәахша. Уажә уҭаххар, рпа дрывагьежьуа дрыцуп. Иаахтцәаны ҟазшьала иаб икәал дҭагылоуп…

* * *

Аффаҳәа игьежьуеит Назиа лдырды-лыԥсыршьага, иаҳа-иаҳа амгәацәа мгәалыҿхоит иаргьы.

Мач-мач ауада иҩначуеит абысҭа афҩы. «Ҳаи, сара мыжда, исцәҭаблызар ԟалап», – лҳәан, абҕьааҳәа уахь дныҩнаххит Назиа. Ҳамҭак ашьҭахь даахынҳәын ашәхымс даалагылеит, иууаӡа ауада аԥшь-ҭӡамцк данынаргәыдыԥшыла, лгәы нҭыԥсааит. «Иаанзырхазеи дара иԟадыцьымхаз, с-Кәаташәа хәычы дсымазар сгәы лыласымжьжьози», – лҳәеит гәаныла. Уи – лмаҭа хәыч, Цьансыхә ихәычы лоуп. Мышқәак раԥхьа лан длыманы лабраахь дцеит. Цьансыхәгьы иаха дрышьҭалан дцеит иааигарц, макьана имаацт.

Назиа лҭыԥ аҿы дааины днатәаанӡа, ауада дырҩегьых блала иааиԥхьылшьшьааит. Аԥсҭазаараҿы дшыԟаз еиԥшҵәԟьа, ҿеиҭакрак имаӡамкәа асахьаҿынтә дааԥшуеит лыԥшәма Алиас. Лгәаҿы ақәа еицәа ақәа ауеит, асы еицәа асы ауеит Назиа. Уи апатреҭ ақәкнаҳауп напыла-қәҵара кыдыршәыла мачк. Ааԥынтәи аԥсабара ацәаԥштәахәы-хаа ахаҵаны, еиуеиԥшым рахәыцла еилаҵоуп. Иахыҵӡозеи, аха цәҩеижьракгьы ахамлацт макьана. Назиа Алиас дизҳәаны дантәаз, рымҳара архиагас иԟалҵеит лнапала. Убри иамариашаны даҿакгьы кыдуп. Уи нагӡаны иԟаҵам. Аибашьра ианалагаз ашықәсан, Алиас уахь данырга аҿны ахы лкит уи. Дәеиужь ԥшӡарак шәҭыла ихԟьоуп. Анаԟәа лашьца аҿеибаркны наԟтәи иазааихуеит. Амрагылара шәаԥшьла итцыршьуп. Амра аԥсабара иаақәнарҷҷаз ашәахәақәа рыхқәа ахьеиқәҳәалатәыз аҭыԥ аԟны арахәыцқәа алахыҵәҭцәоуп, инагӡам. Убри аҿны илоуит Алиас аибашьраҿы дышҭахаз атәы зҳәоз ашәԟәы еиқәатҵәа-еицарса…

…Акыркырҳәа игеит ашә аҵәҭцәабжьы. Дыццакы-ццакуа днеин ашә ааимылпааит.

– Баама, сызкәыхшоу, с-Кәаташәа, уф, банду бара быцсы ахахәс дцааит! Бара сгәатцәа! – лыбла лхаччо лматәа дылгәытцаҳәҳәа даахынҳәит Назиа. Илышьҭаланы иааҩналт Цьансыхә ипшәма Гәлишьагьы иаргьы.

– Сан, Наҳарбеи Чачба дыбзааиуазшәатцәқьа астол бырхиеит. Есымша ауадаҩ бхы шпалабтцои? – ҿааиҭит Цьансыхә, ирхианы игылаз астол даннахәапш. – Ма ҳара ҳааир ҳабмыцхраауази.

– Ауп, аха, нан, есымша сара сыҟоу цьушьома, иахьакгьы скымҭа шәфандаз сгәахәт.

– Есымшагьы шәара шәкымҭа ауми ҳазлачо, – нацылтцеит лҭацагьы, дыпхашьа-пхатцо.

– Басиаҭраа уаҩ дмааӡаци, сан?

– Мап, нан, уан дукәыхшоуп, Олиа аус ахьылуаз ахьгьы аҭел сасит, аха аҭак смаҳаит. Цьара ак рыхьзаргьы сеидру, сара ахәаша…

– Закәызеи идбырхьуаз, иаха ахәылпаз ҳаибабон, иаауеит, – иан лгәы аирҕәҕәеит Цьансыхә. Инатәан, ажәақәак неимда-ааимдо ишеицәажәоз, ашә атцәтцәабжьы геит дырҩегьых. Аҭаца днеин ашә аалырҭын, лхы ларҟәшәа зымҩа даагылт.

– Уа, мшыбзиақәа, бышпаҟоу, саҳәшьа хәыҷы, – иҳәан, иҭаца лнапы аанкылан лылахь днагәӡын, иани иашьеи рахь иҿааихеит Басиаҭ.

– Закә фҩы хаау зеи иго… бышпаҟоу? – лацала лӡамҩа днагәӡшәа лун, лхатца дишьҭаланы дааҩнашылеит Басиаҭ ипшәмагьы. Дшааиуаз аҩнагәҭа ирхианы игылаз астол лылапш аннақәшәа: – Ои, какаиа прелесть! – лҳәан, даадгылан лаҳак аанылпааит. Насх, ланхәеи лабхәындеи рахь даахырхәашәа луит.

– Бышпаҟоу, сызкәыхшоу, Олиа, нан?.. – лнапы ыргьежьуа лҭаца дналпылеит Назиагьы.

– Сыҟоуп ус…

Еиқәшьшьы иаатәеит зегьы. Басиаҭ газеҭк аацәыриган, инарҳәы-аарҳәуа дахәапшуеит.

Егьырҭ зегьы, абри агазеҭ иааникаарызеишь ҳәа изыпшушәа, еиқәпшьыхаа итәоуп.

– Даанзырхазеи, иҟадыцьымхаз?.. – ҿаалҭит Назиа иаалырҟьаны. Лгәы иҭаз аргама иахьаалымхаҳәаз иахырҳәаарызеишь ҳәа лҳәашашәа, итәазгьы днарылапшит.

– Дарбан бызҿу, сан? – иҳәеит, игазеҭ ахәапшра дааҟәытцны Басиаҭ.

– Алтцыкә! – лҳәеит лыбжьы иаҳа иаарҭынчшәа.

– Уи иоума бызҿу?! Уи, ббаашәт дуаҩ еилахами еснагь… Ихы иҭоузеи, уара, абри ауаҩ? – иҳәан, Басиаҭ зегь ихы нарықәикит. – Исымбац уара… Аӡырдәынеипш цьарак дызтәом… Ҳара егьҳаурым, аха ишьатцақәа раахәара иуалафахәгьы азхомеи… – игазеҭ нықәтцаны астол ахахьы дааиасны днатәеит.

Акыркырҳәа лыбжьы нҭганы даачеит Олиа:

– Иа представлиаиу беднаиа Хима… лара шаҟа злитсиа ҟалтцо… А, он такои уприамыи.

– Аха иматцәҟьам, еснагь деилахоуп, иан дикәхшоуп. Ушымгәыгӡо акәымкәа, иҿыцӡа акы аа-улаижьуеит, – урҭ ражәақәа лгәы шылнархьыз уамак илынмырпшкәа Назиа лыҷкәын даашашаачт.

Цьансыхәгьы иашьа дааидтәалеит. Олиа уеизгьы уа дтәан. Аишьцәа атцәыцак-атцәыцак ус иааинҟьаны иржәхьан еипш, акыркырҳәа еиқәырццакны атцәтцәабжьы геит. Назиа илкыз нықәтцаны днеихахьан, аха Гәлишьа илапцылгеит.

– Ашьха капкап абжьы лыбжьуп.
Ашьауардын ахшыҩ лыхшыҩуп.
Деинааланы, дыгәкы-пшӡаны… –

Иажәа дахлафаауа ашә даалагылт Алҵыкә. Иҭаца лылахь аҵәаххәа днагәӡит. – Ари бара ибыдкыл, – иҳәан, еилаҳәаара пшӡакгьы налиркит.

– Нану дабаҟоу, нану?.. (Нану, Ҵьансыхә ихәыҷы лоуп. Итцегьы данмаҷызгьы зегь реиҳа ибҭахыузеи ҳәа ианлазтцаалак, «нану» лҳәон, ланду лзы. Убри аахыс «Нану» ҳәа, илышьҭан). Нану хәыҷ адиван дахьықәтәаз даақәиҧаан, инаҧкәа дрықәырхәмаруа, ахьхьа-хьхьа рымшха қьаад цырцырқәак налиркит.

– Сан, бара, бгәабзиара, бышҧаҟоу ари абжьарак, бсымбеижьҭеи? – иҳәан, ахәыҷы днаргылaны иан дааигәыдиҳәҳәалеит, нас иашьцәа рахь даахьаҳәит.

Уи аамҭазы, блеи-слеи ҳәа, еиҳабы-еитцбыла еибарҧшны иааҩналеит аицалацәа Хьымеи Гәлишьеи. Хьыма длаша-лашо лыцнапык ала Ахра хәыҷы инапы лкын, егьи ала еилаҳәаракәак лгәыдкылан.

– Баама, сызкәырбану соуҧшәыл? – лҳәан, Назиа лҭаца даагәыдылкылеит. – Уара уааишь, сымш зысҭаша, – Ахра даалгәыҵалырҕәҕәеит анду.

– Соушьҭ, абнахь сцоит, – иҳәан, «Нану» хәыҷ лахь иҿынеихеит Ахра, ианду длымҟәыҵыҵны.

– Заанаҵ ҳцап сҳәан, аха ари усгьы акы далагар дладҧсыла дцароуп, – ланхәа лҿаҧхьа лхы рқьиауа, аара лхаҵа иахь иналырхеит Хьымагьы.

Алҵыкә еиларкәымпылны иикыз ақьаадкәа ашькаҧ ахы инықәиҵан, даиасны иашьцәа даарыдтәалеит.

– Аҳаҳаи, сашьцәа, ишәыхьзеи, шәтәоупеи шәеитцаҕәҕәа?! Иахьа иҳаибарбароуп шәареи сареи аҩыжәшьа зеиҧшроу! – иҳәан, ацыҧхь хаддыла иаҵәаца ааирҭәит.

– Уанбафраҭхеи уиаҟара аҩыжәраҿы, – иҿырхықәымҵашәа ҿааиҭит Басиаҭ.

– Аҳы, Гәлишьа, нан, баагьагьеи, – лҳәеит, Назиа, лдырди лласхеи наҟ инапҳхьакуа, – ас еипш ҳаинҭәыла ҳанааиза, шьҭа ҳбысҭагьы кнаҳҳпи.

Гәлишьагьы Назиагьы ахәыҟацәарҭа акәыӡрахьы рҿынархеит. Хьымагьы урҭ днарышьҭалеит. Олиа иҟоу-иану акы далахәӡамшәа лҽеиқәпшьыхаа ақәашҭ чах еипш ахәырд-хәырдҳәа лшьынкаса даацҳауа дтәан. Зны-зынла лхахәы ҵырффара лылахь аҟынтәи инаамӡанылтцалакь, архнышьна еипш иеиҿапсаны ллымҳа иахьынҳалаз ллымҳарыӡқәа ахьеӡ-сеӡ ааилдыргон.

Уажәраанӡа ауада зымпыҵакыз аҭынчра, Алҵыкә ипшәмеи иареи рааира иацәшәаны ипхьатәазшәа, иаразнак алахҿыхра иаамҽеханакит...

... Чара-бжара рухьан.

Гәлишьа аҭамзаара шьҭаҵаны заанаҵ дгылан ахәыҟацәарҭаҿы ачысмаҭәақәа реилыргара даҿын. Хьымагьы ӡымсагк кны наҟтәирахь дыӡнан. Олиа дааскьашәа дтәаны жьымжәак арҕәыҵәра даҿын. Назиа дахьтәац лҭыҧ аҿы дтәаны илыргьежьуан лдырды – лыпсҭазаара. Ахӡеишьцәа астол рыгәҭылакны, акакала, еибарпшны аныҳәаҿақәа ааныркылон. Еиҳабыла ишатәыз еипш, урҭ рапхьа иапызҵоз Басиаҭ иакәын. Зны-зынлагьы рыбжьы ӡаҳаракны, инақәыргәгәашәа аицәажәара иналагон.

Убасҟан, Назиа лдырды аанкыланы, лыбла ҭырхаха днарзыпушан. Аха, мап! Уи еизгәдуран. «Оф гәышьа» аҳәон, апсаатә гәыҭҟьеипш зҽыззеиқәымкуаз ан лгәы.

Олиа лжьымжәа хырҟәыдааны даналга, даиасын, Ахреи Нануи ахьыхәмаруаз рааигәара днатәеит. Басиаҭгьы лассы-ласс хәапшырҭас иман урҭ ахәыҷқәа. Хьаак ицрыхон ӡнуцҟала, аха игәазыҳәаракәа зегьы раҵкыс иаиааиуан иара иқәра акапан.

... – Ишысҳәаз еипш, – иажәа анагӡара даҿын Алҵыкә, – убри Ҳабҩы иахчну Ҵәапшь ашьапаҿы ауп иахьаапшыз уажәраанӡа зыӡбахә шәасҳәоз амаден.

Ан ллымҳа кыдҵаны лыҷкәын иажәақәа дырзыӡырҩуан. Урҭ илызцәырыргаз агәалашәара хаақәа рыкәа дҭаргалон иаҳа-иаҳа. Ус-ус, ауаҩаапса ацәа дшаго еипш днаргәылархалеит.

* * *

...Алиас иабду Кадыр рапхьа убраҟа, Ҳабҩы анхара ашьапы аник, дызҭахыз рҿааидыргалан, уанаӡьалбеит, адунеи хкааума, абра абгыӡра ылырхааны унымхар, алашәагақәагьы урфоите ҳәа иарҳәеит. Еиҵьыз аҭыпқәагьы нацәахыла идырбақәеит, аха иара аӡәгьы игәхьаа мкыкәа, дласны абнара лықәрыцқьааны анхарҭа ҭыҧ аалихын, шышҭӡык еиқәҟаца илаиргылеит. Ашәыр-қәыр зҳәаз еипш, абаҳча шьахәгьы ҟаитцеит. Ацаҟьа иалхәраа иаауаз аӡыхь лакарла ахәхәаҳәа игәарпаҿ иаакылигеит. Ебах-еибафо илеиуаз арҩаш ахыуҳәа илаго аӡлагара лҭаиргылеит. Ишырҳәо еипш, ишьхагәаара аҿыуаҩ дзакәшомызт. Ишьамаҟа, иҧсаса, – зқьы ааӡаны шәкы абна иамаздаз ҳәа ззырҳәоз иакәны дааҟалеит. Дмарымажахеит. Кадыр ихьыпшны аӡәаӡәала, ҩыцьа-ҩыцьала ауаа абрахь нхара иаауа рҿаархан, ааанӡа агыгшәыг рыбжьада акгьы ахьҭымыҩуаз аҧсҭа шарҧазыла акисиҳәа арбагьқәа еиқәҿыртуа, «уа бзиа убеит, бзиала уаабеит» ҳәа асас иахьиҧылауа ҳабла пшӡаны, ҳабла беиараны иҟалеит. Абас иҟан лара данахьӡазгьы. Уажәы, кьоушәоуқәак ракәымзар, иҭацәит умҳәозар. Абраҟоуп рапхьаӡа ахы ахьакызгьы лара лыҧсҭазаара зегьы иагәылгоу аххьа рахәыцгьы.

* * *

– Сабацәа рыдгьыл сара исыдгьылуп!.. – ибжьы ҩаҳареикит Алтцыкә.

Уи ибжьы аҭҳарцәҳәа лхәыцрақәа даарылнахит Назиа. Ишәаз аҧсаатә реиҧш иналхыҧрааит даргьы. Лгәы аҭра иҭамгыло, иалашыҩкны ицәажәоз лыҷқәын днаизыҧшит. Уи данаауаз ашьқаҧ ахы иқәитцаз ақьаад еитцыхны икны икарандашь аҧынтца ақәкны иашьцәа акы дирбон.

– Уара, ак шәасҳәоит, дарбанзаалакгьы аӡәгьы игәашә дынҭыҧшны акгьы имбо дтәар, нас знапала иҳаршәҭуада ҳаҧсадгьыл? Ирҧхатәуп гәыла ихьшәашәахьоу ахаҳәқәа, ирҿыхатәуп ицәоу аҧсҭақәа. Аҧсабара иаҳнаҭаз абеиара лҧшаахқәа ҳажәлар рзы иҟаҳтцароуп ихәарҭаны. Сыҧсадгьыл аҿы сара саҧшәымоуп! – даҿын Алтцыкә иажәа анагӡара.

– Арҭ ажәақәа зегьы апоет изы здаҟам цәаҳәақәоуп, – ҿааиҭит Басиаҭ, иашьа днеиҧыҩлан, аҧхӡы иқәнаҭәазгьы ичабрала иааиҿықәирбеит. – Аха ицәгьамызт уара заанатцы урызхәыцыр, убри аус азы иуцәыӡуа, иуоуа. Бара бгәы ишҧаанагои, саҳәшьа хәыҷы? – Хьыма лахь ихы наирхеит Басиаҭ.

– Сара сгәы иаанагои? Сара сыда имыӡбеи, сара сыда дцааит иахьиҭаху! Ҳара егьҳаурымызт, аха ма ихәыҷы дизхәыцындаз, кәтык амтцәыжәҩа ааҟьаргьы ахьҭа илалоит, арахь ашьхацәҳәы диман дцар иҭахуп, – лгәынамӡара аалынлырҧшит. – Сара сыҩны – ароуп, сыҩны кажьны цьаргьы сцом.

– Иуаҳауеит ҳәа сыҟоуп сашьа, – даҿын Басиаҭ. – Уара ухы иааҭашәо ада уаҳа акгьы уазымхәыцӡои? Аригьы дуаҩыми, шәхы неидкыланы шәааицәажәар. «Хык бзиоуп, аха ҩ-хык еиҳагьы еиҕьуп» ҳәа ирҳәо умаҳахьеи!

– Сара еиҭасҳәахуеит, схала сцаӡом. Сара исыццоит аргылаҩцәа.

– Издыруеит. Ииашоуп, урҭ уҩызцәа уаа хазҩыдақәоуп. Рыцнапык хчра рызануеит, егьи рнапы – хызара... Аха уара уеипш ақалаҟь аҿы инхауа-интцуа ауаҩы изыҳәан ари еипш иҟоу аус аҽеалагалара – бжьынтәы ишәаны знык ихтцәатәызар ҟалап. Ишәгәаламшәои, уара ҳаб аибашьра данҭаха ашьҭахь, ҳаибацәаны убра ҳанҭапсаз... Ашьҭахь абраҟа сааны аусура саналага, хәычҷык сыпсы анеивызга, уантәи шәаазган, амаҷ сҳәа, аду сҳәа, исылшоз ала шәшьапы шәықәсыргылеит. Уажәшьҭа шәаргьы шәхы шәахәоит, аӡәы инапы шәанпшылом, ҳазҭаху ишиҳәара ҳаҟоуп зегьы. Ҳангьы илылшом, уажәшьҭа лықәрахь днеит, дрыцҳами... мышкы ҳаиқәшәаны ҳлымбар илзычҳауамеи?..

– Ишуҭаху, ҵьым, ишуҭаху... – иҳәеит еснагь еипш, иара итәык алаӡамкәа еицәажәоз ирзыӡырҩуаз Ҵьансыхә, иажәақәа агәынхарахьгьы иҟамкәа, абжьгарахьгьы иҟамкәа.

– Абраҟа, – иҳәан, дырҩегьых иқьаад икарандашь цынтца лақәикит Алтцыкә, урҭ ирҳәаз имаҳаӡазшәа иҽаарҭынчны. – Ҳабду иаб Кадыр дахьынхоз ауп. Сабдуи саби, дара рдунеи рыпсаххьеит, аха еиҵарааӡаз абаҳча аанханы иҟоуп макьанагьы. Изхысҳәаауа, иҳаргылоит ахәыҷ баҳча. Анаҩсан ашкол. Аа, хыхьтәи ахәада – атыҩшаӡы ахьытцытцуа – асанаториа.

– Уаҟәытц, суҳәоит акы еипшымкәа, уаҟәытц шьҭа... – днеипцыҩлеит Басиаҭ. – Иахьакгьы гьамала аамҭа ҳхаагап ҳҳәан, уара уаалаган ҳурчмазаҩит.

– Шәаагыли, сычҟәынцәа, шәаасзыӡырҩишь?! – ҿаалҭит убри аамҭазы Назиа. Лдырды шылкыз дааин даархагылеит. – Сара издыруеит, нан, Басиаҭ, уара уҩны сыҟазар сшьапы, снапы ӡыхьшәашәак иӡаамыргылаӡакәа сышныҟәуго. Гәлишьагьы Ҵьан-

сыхәгьы ракәзар, арҭ сҳәыҳә пшқақәа ран дрыкәхшоуп, ахааназы ргәы сықәҿыгъӡом, уигьы здыруеит. Аха, сара заб иҵәаҩаншьап ахь ихынҳәырц иақәызкыз спа сидгылаҩуп. Дахьцогьы сицуп, сыпсы ҩҭшәаанӡа. Нан, Хьыма, соупшәыл, – лҭаца лхы налықәылкын, – бара бҩызцәа арҵаҩцәагьы аҭаххап уаҟа. Ахәыҷы, сыҟанаҵ сара дызбалап. Аӡә иакәым, даҽа ҩ-гаракгьы сызгыландаз, ишызбарыз... Уаанӡа укылырблаарашәа иаапшуаз Хьыма лыблақәа маҷк пхашьарак нархылеит. Хәацыхәапшьрак налҿықәлан, лыхгьы налырҟәит. Лылапш нахылгеит «маӡа-маӡа» зҽышьҭыхра иаҿыз лӡарагьы.

Амҵ ҧыруазар ашьҭыбжь уаҳартә иааҭынчрахеит, Назиа лажәақәа рышьҭахь.

Басиаҭ иҿы ахьааираҳаз уа даанханы дтәан. Џьансыхә ҳәызбала баҩык давҵхон, Олиагьы аҵәа дахьацҳауаз лыцламҳәа ашьҭыбжь иныҵакшәа игон.

Ан лылапш хаа аӡәаӡәала ирхьыршо дшааиуаз, Алҵыкә инаидлырхалеит. Уи ишьҭахь инапқәа ҟаҵаны, инагӡаны иқәҵамыз акадыршәыла дахәапуша дгылан.

«Инасыгӡоит, хымпада, уи скыдыршәылагьы, – лҳәон гәанылa Назиа. – Уи иҿахыстҵәаз амра ашәахәақәа еитҵыхны иқәыстҵоит апсабара».

Ашьшьыҳәа аҵәыцак аақәылхит:

– Сыҷкәынцәа, шәан шәара дшәыкәыхшоуп, иахьа абра шәаатәеижьҭеи ҳадгьыл аныҳәаҿа шәкхьоу? – ҿаалҭит.

Ишьҭарҕәҕәаны измаз аҧырсалқәа ҩышьҭылхызшәа даргьы псгарак аароун, иаразнак дасу раҵәацақәа аашьҭырхит. Аҭацацәагьы акака надлыркит... Ан лныҳәаҿа ашьҭахь, адырҩегьых иаалахҿыхрахеит ауада аҩнуҵҟа

ЏЫРА

Ашәҭ абӷьыцқәа рыла,
Абзиабара ахьӡ рыҩуеит.
Иҟоуп ашәҭқәагьы еинҭәыла,
Ак кашәаргьы, ацынхәра иуеит!

Амырхәага хааӡа ахышә аҿынтәи слакҭа ианынҭапха, ахьышәҭҳәа сиарҭа сныҟәтәеит. Хыма-цсыма сҽааилаҳәаны, абарҭцa саатҵагылт.

Маҟҿаҳәарахь аӡы дынҭаланы даатытцызшәа, ашьыжьтәи аӡаӡа иарбааӡаз лымаҭәақәа амра анрықәпха ахылҩапсылҩа рыхҟьо, ашҭа дааҭалеит апшәмапҳәыс Шьакәа.

– Угылахьоума, нан? Амла уаҳмыргеи, сара ипсыша. Ҳара аусура аабар, убри иаҷыдарахаз даҽак ыҟоуп ҳәа ҳгәы иаанагаӡом. Шьыбжь мааи!...

Иахьа ашьыжь данцоз арахә аҵьыка зларылҭаз ракәхап, ашҭа агәҭахьшәа иқәгылаз алиуминиатә гәыблаақәа аҩныҟа илыманы лҿаалхеит.

Абартца иаҿаҟатцаз аҿызәӡәарҭаҿы сҿы ӡәӡәаны, схахәгьы маҷк иаапхьасҳәашәа зун, санааҩнала, абҳәаса сызбал ххыла цсараха, апазана хҭәаланы, акәты аҵәа иҭарҩаны изны адулап иааҭылгеит.

Схәы ырмазеины даналга, саргьы астол аҭкарахьшәа игылаз аҟәардә сыҽныҟәыскит.

– Абрахь уааскьаны ухәы уадтәал. Ус, уҽурсасуа уалагар, бзиа избаӡом. Усгьы сыҟаӡам, слеишәақәа

цәгьоуп. Иахьа ашьыжь Ламара данцоз ианаҭаххо азгьы аҟамчы бымаз ҳәа салҳәеит.

Ламара ҳәа дызҿыз сан лаҳәшьа лакәын, уи ус хьызшьарас илалҳәон. Иаха ааилашәшәымҭаз абра ланшьцәа рҿы саалган, сныжьны дцеит. Уаҵәашьҭахь ашкол аҭалара иамшуп. Сентиабр акы. Уи азы ауп ара сзааргаз, абарҭ рҿы саангыларц, абра Аимара ақыҭантәи абжьаратәи ашкол сҭаларц.

«Ашкол ҿыц. Исзымдырӡо аҩызцәа ҿыцқәа, арҵаҩцәа...» – сгәы аҵанӡа инҭыхьшәашәааит.

– Убас уԥхамшьакәа акрыф, араҟагьы уҩнами, сымш усҭааит, – даасыдҳәаҵалеит Шьакәа.

– Тата! – лыбжьы насықәлыргеит Шьакәа, акрыфаны саналга ашьҭахь, – сара ачаирҭахь сцоит, умала угәы ҿыгьып, уҭахызар, уажә уаала, уҭахызар цыҭрак ашьҭахь унеи... Аӡӡагьы шьҭа ибахьеит, амра шаанӡа цыҭк ачаи ҿысхроуп, – лҳәан, ибааӡаз лымаҭәақәа ԥсахны, лҿыналхеит. Ашҭа агәҭа ааиҩылшахьан: – Унеи, ушьҭан унеи, уҩызцәа ҿыцқәагьы убап! – ҳәа ҿаалҭит.

Шьыбжьы агәы ихалахьан. Снаԥшы-ааԥшуа, ачаи рад еиҵҳәақәа ирыбжьгаз амҩахәасҭа саныланы снеиуан, ачаи ҟатарақәа саарыцрыхауа. Ус, снаҩсҟатәи арадбжьара аҟынтәи ччабжьык слымҳа иааҭасит. Сгәахьсеанымыз акәу, сыҭрысны саахьаԥшит.

– Иуԥшаауада, иуцәызда,
Ишсоуҳәаара уара?
– Ашарцы еҵәа, узхылтцда?
Абас харантә иаауа?!

Абас аԥхьаҳәаара еимаркуашәа еихҳәаало, сааигәаҵәҟьа, адгьыл иҩытцшәаз дәыкрын хышәҭшәа, ҩыцьа аӡӷабцәа арад иҩавыҳәҳәеит.

«Аҩызцәа ҿыцқәа!..» – ашьшьыҳәа снарывсны сҿынасхеит. Еиҭах аччабжь… Аӄытцәыҳәа инсылакьакьеит.

Сапҳхьаӄа санынапш, Шьакәа арадқәа рыбжьара дынбжьызбааит. Сгәы ааӷәӷәахан, инасырццакит…

* * *

…Ицаҳә-цаҳәуа акы схы-сҿы ишнадлаз аӄара сцәа ианырын аҭҳарцәҳәа саапшит. Сиарҭа снылӄьан, аԥенцьыр анаасырт, игәырҭәыгаха, аԥсаатә рашәаҳәабжь ауада ааҩндырҭәааит. Амра абрантәи алапшҳәаа иахьадызбалоз, маҿак аӄара акәын ашьха иахьавҭцыҳәҳәаахьаз, аха ашәахәа меигӡарахда иаӄьон, аԥсабарагьы еилаарцыруан, саргьы уаанӡа исызгәамҭацыз акы адызбалазшәа сылапш надхалеит. Убасӄан амра ашәахәа иалӄьаны акы насҿаҷҷеит. Сылақәагьы снапы нарцыраскит. Сындәылтцып ҳәа сгәы ишҭаз, сылақәа еиҭа акы аархыҷҷылеит. Уажәоуп иангәасҭа нырцә игылаз аҩнеихагыла аԥенцьырқәа аартуа-иаркуа аӡәы акы дшаҿыз. Убри ианыҷҷалоз амра ашәахәа акәын исҿаҷҷозгьы. Абри акәзар ӄалап аҵәа салызхызгьы ҳәа агәҩара соуит.

Дук мыртцыкәа ҳанҭалеит ашкол агәарԥ ҭбаа ду.

Атцәтцәа аныӄала, еижәыланы, акоридор бжьырҭәаа инеиуаз рыцәқәырԥа саашьҭыхны ахыгәҳәа аҩбатәи аихагылаҿы абжьбатәи «А» ҳәа изныз акласс ауада ашә снылананргылеит. Сшьаптцыркьакьо ашәхымс схытцны санынеҩнала, аҩнутцӄа иӄоу-иану ҳәа акы узеилымкаауа ауҳәа еилан. Ашьшьыҳәа ашьҭахьӡа игылаз апартахь сҿынасхеит.

– Уа иаанкылоуп! – аӡә ибжьы аасықәиргеит.

Сааицьит. Агәҭахьшәа сҿыназыскит.

– Убраагьы!

Абар сзыцәшәоз ахьыҟалаз. Сгәартҭом сҳәан, аха сара сакәзаарын изызгәамҭоз. Анахьгьы-арахьгьы сеиуамкәа сышгылаз, ҳартцаҩы сыҧсы даҧшәамахеит. Уи дааҩнамшылар, егьа лафи ччареи ҭартцарын сара исызкны. Дшааҩнашылаз еиҧштцәҟьа, зегьы рҭыҧҟәа аанкыланы инатәеит. Сара азныказы егьаацьасшьеит ас аминуҭк ала амтц цыруазар иуаҳаратәы иахьааҭынчрахаз.

– Уара узхатцгылада? – ихы насыҟәикит артцаҩы.

– Са-роу?.. – убасҟан ауп сышгылаз ангәастә.

– Аиеи, аиеи уара! Абар, аҧхьатәи апарта ҭацәуп, утәа!

Фырт-чырт ҳәа ацәытцаччара бжьҟәа слымҳа иааҭасит.

– Пшьаала! – ҿааиҭит артцаҩы. – Дахьтәашаз ҭыҧк алхны изишәмырбазеи? Дсасыми! Абас аума асас ишизныҟәатәу?

Адырҩаены ҳакласс даеаӡәгьы дацлеит, са сзы иҿыцыз, аха акласс азы уи дҿыцмызт. Араатәын, абарҭ аҵьҵьаҳәа еилаз ирылааӡаз иакәын. Сара сыда зегьы ҩыцьа-ҩыцьала итәан. Иаргьы, уаҳа аҭыҧ аҧшаара даламгаӡакәа, дааины сара даасыдтәалеит. Уи Ҵитци ихьӡын.

Убри аены инаркны Ҵитции сареи ҩызцәас ҳашьҭибахит.

Итцит абри ашьҭахь хышыҟәса…

Хәылҧазык, суада аҧенцьыр ахышә садтәаланы ашәҟәы сшаҧхьоз, абни нырцәтәи аҩны еихачаҧаҿы ведрак ҭарцәны ишындәылыргаз мҩашьахуа, ахьеиҩҳәа амаа ахьынахаҳаз абжьы сынхьанарҧшит.

Акыр-кырҳәа ччабжьыла агәарҧ рҭәуа, ани уажәраанӡа зышьҭыбжь саҳаз аведра кны аӡхаҟа лҿаалхеит ҳҩыза ӡгабк.

Сара иахьа шәсазтцааргьы убасҟан убас ҟастцартә агәазыҳәара сызҭаз сыздыруам. Абра Аимара аш-

кол сҭоижьҭеи, ҳәарада, лара иахьадагьы дызбахьеит, хыбрак аҿы атцара еицаҳтцоит, ҳәыцьагьы класск аҿы ҳаицтәоуп, амала, сара – «А», лара – «Б».

Ахьышәҭҳәа сөатцҟьан, уи дзызнеиуаз аӡха шыҟаз схы рханы сҿынасхеит. Аӡхықә саназааигәааха, слымҳа иаатҭасит урҭ ацәаҳәақәа:

«…Иупшаауада, иуцәыӡда?

Шарпы етцәа, узхылтцыда?!»

Сишь!.. Ачаи рад бжьаратәи «адәыкрын хышәҭқәа!» – сгәы нҭгәырҕьааит. Апаө сынхықәгылеит, хаҳәк аашьҭысхын лареи сареи иҳабжьаз аӡыжь хәыч инҭасыршәит. Аӡыжь саркьа цыххааса ицазшәа, ахаҿпшра аилахәеит.

Ашырҳәа лхы дөахан:

«Унапы уафозар, издыруада?! – лҳәеит.

– Аӡыхь… аӡыхь цқьазаап… – са истәӡамкәа бжьык ааҭсыргеит.

– Ҿыц аартыроуп! – саатцәылылхит.

– Ҳыҳ… рацәа иеыкәабарҭоуп абра!

– Аплиаж ҟоумтцо!

Аҿапа насҿалеит. Лведра аашьҭхны лҿыналхеит. Лцамҭазы, даахьаҳәын, иналымөатәшәа днасыхәапшит…

…Аҭаацәа зегьы шьҭалахьан, аха имыцәацызт. Апшәма Тыкәа, чарак аҟынтәи даан, ибжьы гон. Иөашьомызт дызхатәаз ачара-өы аус шауз… Аха ҳамҭак ашьҭахь дҭынчхеит. Уажәы? Уажәы исаҳауа анҭ ацәаҳәақәа роуп: «Иупшаауада, иуцәыӡда?..»

Еснагь еипш, ишеит адырөаеынгьы. Амра иаҳа-иаҳа аөада ихалацыпхьаӡа, амшгьы антцыра кьаҿхон. Шаҟа пстазаара абри амра иацихьоузеи, шаҟагьы ацҭашәаахьоузеи, аха уи азы адунеи алыра ишахагьежьыц иахагьежьуеит. Саргьы амшеикәшара сацны ашколахь сцон, саауан.

Аӡыхь аҟны сгәатца инҭаччаз аблақәа исызцәырыргаз ахьаа есшара мач-мач сҭып сықәнаҟьо саа-

уан. Ари рызгәамҭо иҟамызт сҩызцәагьы, аха сара сеитакра инҭкаатцәҟьаны мзызс иамаз рыздыруамызт. Аӡәы ицәгьа иӡап, абри, маҷк акәзаргьы, иснымпшыр амуит сцараҿгьы.

– Иухьзеи, абаапсы, ухьысҳахо уалагама?! – иҳәан, ҿааиҭит ҽнак ҳартцаҩы Сажьа Миха-ипа днасыпхьан... Цьоукы-цьоук реипш, цәҳарыла дуабжьауамызт Сажьа Миха-ипа. Абас дахьыҟаз азы атцаҩцәа зегьы ҳаицәыпхашьон. Зны-зынла уи иажәақәа санрызхәыцлак, схы-сҿы ибыл-былуа мцабзк нахысуан. Нас, сгәы ҭӡыӡаауа салагон, сымаӡақәа зегьы уи иаартны идыруазшәа збон.

Ҽнак ашкол аҿы ашәаҳәареи акәашареи ркружок иалаз ҳааизырган: «Асасцәа дахьқәак ҳҭоуп, ҳашәмырпхашьан аҿар!» – рҳәан, урҭ рпылара ахьыҟаз ахь ҳаргеит.

Ашәа ҳҳәон, ҳкәашон. Ус, абраҟа лапшыла сеимдо сшааиуаз, сылапш даатцашәеит Лара! Сныҭцыккеит. Ахьышәҭҳәа сылапш налҟәызгеит. Сылапш шьҭарҟаца тцаҟа апшра салагеит. Аха гәыла издыруан уи лылапш сара ишсықәкыз. Ихааӡагьы цәаныррак снаҭон.

Убас шаҟа сгылазаауаз сыздыруамызт, Ҭцитци иакәымзар. Уи еснагь еипш дмыццакӡо, иблақәа чча-ччо даасыдгылеит.

– Иуцәкашәазеи, уара?

– Абаз!

– Иаба, уара?!

– Абра уапхьатцәҟьа!

Схы санҩаха, Лара дыҟаӡамызт, сыпсгьы ааивызгазшәа збеит, аха уи нтцыра амоуит. Ҭцитции сареи ҳаццакны иахьеиныpҟьоз ҳнарылалеит.

Снаҩсҟа аӡәы скылкааны дсыхәапшуеит. Саақәтцәиааит – Лара!

Иаҳагьы дыпшӡан, дыгәкын.

– Уаала, ҳцоит! – сыжәҩа днас-насит Ҭцитци.

«Уаагыл, Ҵиҵи, уарамыжда, иаасараӡа маҷк, маҷӡак, иаасараӡа ҳаиҩызцәазар!..» – гәаныла сиҳәоит-сичоит.

– Уаала, уара!..

«Ари иутцәҟьом», – гәаныла сааизаҕьит. Нас, смахәар санкны снарылигеит. Ихароузеи уи, иабеидыруеи сыпсы ахаара зегьы сышьҭахьҟа ишыҟоу.

Уаҳа сышьҭахьҟа сыпшӡом. Иааиуеит Ларгьы лҩызцәагьы, иҳашьҭаланы.

Зегь аауеит, аха Лара рапхьа дгыланы дааует. Сыпшӡом, усгьы издыруеит. Уи ашьҭахь дгыланы аныҟәара бзиа илбаӡом. Еснагь лхы шьҭых дныҟәоит. Ус илҟазшьоуп, уахьлыхәапшуа, цқьа деилукаанӡа, дпагьоушәа убоит, аха лпагьара шьыцгара атцаӡам.

Сара исҭахуп иҵегь ирласны ҳдәықәлар. Сҕьычрах сытцхны исышьҭаланы иаауашәа ауп ишызбо.

Абар Ларгьы дҳахьӡеит, аҽаӡәгьы длыцуп. Иццакны ишҳашьҭаз мҩашьахуа, аҩыцьагьы рыблақәа амца рхыҳәҳәыла ицон.

– Ишәаашьоузеи, уара, апсӡы шәаҳазшәа?! – лҳәеит лҩыза, лыпсып ырццакны еивго. – Оҳ, оҳ сышпаапсеи! Даҽа маҷк бжьазтгьы, скаҳауан.

Лара ллакытцақәа рҿы аӡаӡа еипш, ипҟышпҟышӡа апхӡы цәыкәбар хәыҷқәа рытцатәоуп. Сгәы даарыцҳанашьеит.

***

Атцара ашықәс ахпатәи апшьбарак антцәамтахь инеихьан. Уажәшьҭа апрограмма ҳалган, аиҭахысра акәын ҳазҿыз.

Суада апенцьыр аартны илархаҩархо шәҟәык кны стәан, аха сзапхьомызт, ус аҽрапшра аҟнытә иааныскылеит акәымзар.

Дабаҟоушь Лара? Џьара агәарп дықәызбааӡомеи иахьак? Лурокқәа лҽырзыҟалтцозар акәхап. Ибзиа-

ны илтцоит атцара, еихҿаракгьы аматематика. Занаатс иалылхырц илтахыугьы убриоуп.

Сишь!..

– Ҷыра, баадәылтци, нан, ана аҳәаракәа... – ланду лыбжьы ауп, уи нахыс иацылтцаз сгәалашәом.

Даадәылтцит Ларгьы. Абрахь ҳа ҳашҟа лхы рханы лҿаалхеит. Дышпеинаалоу! Ус, ани аӡха шыҟоу днaлбааит. Абан ҳахкаара шыҟоу дахьаауа. Сгәы шаҟа ирласны аус ауазеи! Сҳәалаханы сгылоуп. Аҳәаракәа ҳара ҳахь ирзаарын, иргьежь-ырхынҳәуа илыманы даакҿалт, лымч рықәымхо.

– Тата! – ари Шьакәа лыбжьы ауп. – Уеилахамзар уааишь, нан.

«Еҳ! Сеилахоуп, сеилахоуп!.. Абыржәы еипш ахаангьы сеилаханы сҟамлаӡацт...», – сеиси-еисиуа, сналбаан сҿынасхеит.

***

...Ашкол аҿы ахпатәи аурок нтцәеит. Адәахьы ицеит сҩызцәа зегьы. Ҵитци иахьа ашкол ахь дзымааит, мамзар џьеи ас стәарын.

Сара схала спарта сахатәоуп. Шәҟәык сапхьошәа саҿуп. Сгәалаҟазаара уамак иҽеимызт.

– Зынӡаск ухы пумжәан, амцхә уҟәышхар, ирласны уажәуеит, – еснагь еипш, деиқәлафха дааҩналт Сырма.

Сара сҩалхатцгылашәа зуит.

– Даара аинтерес атцамкәа иҟам узыпхьо. Бзиабаратә романхап? – даасыватәеит.

– Бапхьар – иббап!

– Уара баша Тата ухьӡыртцеит, утатам, аха укьакьоуп.

Сара дџьашьаны, лхаҟынтә лшьапаҟынӡа сылапш налхызгеит. Аиашазы, цәгьа деинаалоуп. Лымаха-лышьаха ҭҭәаа-ҭҭәааӡа, лшьаргәацәқәа

иашахәтцәа-иашахәтцәаӡа, аҽарҳа даҩызоуп Сырма. Уамак лҽаасыдмырхалацәакәа дындәылтцит. Убри аамҭазы сылапш наахеит сывараҿы иқәыз даҽа шәҟәык «Ари ашәҟәы лцәынхазаап убама!» – аасгәахәын, слышьҭаланы ашә аҟынӡагьы сназеит, аха дныҵашәкәа дцахьан. Иаасыртын абҕьыцқәа еихыршәшәо сҿынасхеит. Агәҭахьшәа пшьбаны ирҽыз бҕьыц хәычҷык аагәылсхт. Азныказы сусс иалоузеи сҳәан, наҟ инагәыластцеит, аха гәапхарак насоун, иаагәылхны иааитцсыртлеит. Сыбла иабоз агәра сзымго, ашьшьыҳәа ацәаҳәақәа сылапш нархызгеит: «Тата! Уаха аклуб аҟны акинофильм «Аибашьреи аҭынчреи» цоит. Саргьы уа сҟалоит! Џьра!»...

...Акинокадрқәа аҭӡамц икыдибаҳәала ицон ауп. Сара уаҳа избаз егьыҟам. Сҟәардә сҽысзықәкуамызт, уажәы-уажә сҳәытцәы-ҳәытцәуан. Сҟәардә аҿыжбжьы злымҳа ҭнахыз цьоукгьы: «Уаҟа зуардын алыра еибафаз дарбану?» ҳәа, рыбжьқәа аиларпсеит. Лара дахьсыватәаз ахь сынцәытцпшит, аха акгьы ҟамлаӡазшәа, лҽеиқәырпшьыхаа дтәаны акино дахәапшуашәа збеит азныказы. Аха, цқьа лхы-лҿы еилыскаартә санырналыхәапш, сымҩашьахуа избеит ларгьы лгәы шҭынчмыз. Лӡамҩақәа адима ҟапшь рҭаршәушәа иҭтцәраа ицон.

Ари аухa нахыс маҷ-маҷ рҽеиҭаркуа иалагеит амшқәа. Есшар ҿыцрак рытцызбаауан. Абри нахыс Џьыреи сареи мышкы ахы аҵыхәала, зны машәырла, ҽазных ус инамҩатәшәа, ҳаибабон. Ашкол агәарп ҳанныкәлалак, ҳалапшкәа неиқәымшәар руамызт имаӡоушәа иаабоз, ҳҩызцәа зегьы иҳатцырдыраахьан, алаф ҳалырхуа иалагахьан...

* * *

Аҵыхәтәантәи апышәарақәа ҭины ҳрылгеит. Ибзиаӡоуп ҳәа изҭиз рсиа санын саргьы. Џьра

лӷызцәеи лареи аасыдибаҳәалан, исыдырныҳәалеит.

Ахәылбыҽха 10-тәи аклассқәа рыӷбагьы ҳаилаланы ҳалгара иазкны ахәылпаз мӷапаагараны ҳаҟан. Сара исыздыруамызт ҳамҭас Ҷыра илзызгарыз. Аҵыхәтәаны исыӡбеит лареи сареи зны «Анасып» зыхьӡаҳҭаз ашәҭ шьыҭәрак лысҭарц.

«Анасып» ҳәа ҳзышьҭаз ашәҭ ацаҟьақәа рҿы ауп иахьиуа, аапынразы зегьы рапхьа иара гәылҵуеит, аха алпхынрак ихпсааӡом, ус ишәҭны ишыҟоу иаанхоит.

Ҽнак зны, ҳӷыцьагьы ҳаицны ашкол ахьтә ҳхала ҳшаауаз, абри ашәҭ амӷа аҿықәан цаҟьак иадиаан избан, иааҵысхын иналсыркит.

– Ҷыра, ари ашәҭ иахьӡу бдыруоу?

– Иахьӡу сыздыруам, аха шаҟа ипшӡоузеи!

– Ари «Анасып» ахьӡуп!

– Иалудраауазеи, анасып захьӡу, анасыпда ахьӡу?

– Анасыпда иауазеи, бахәапшлеи, – сҳәан, ашәҭ иаакәыршан иахагылаз ашәҭыцқәа акакала иаанкыланы: «Анасып, анасыпда, анасып, анасыпда..,» ҳәа иҵхуа сҿанаасха, акы аанхеит. Уи «Анасып» иақәшәеит.

– Иббома! – сҳәеит сара сгәырӷьаҵәа.

– Аиашаҵәҟьа!.. О, уара избо апшрагьы удыруазаап, – лнапы насымҵалкит, сапшырц. Сара лнапы ааныскылан, сгәы инадсырӷәӷәалеит. Убасҟанҵәҟьа ҳакәша-мыкәша иҟаз схаршҭны, лара аӡәызаҵәык лакәын сызхәапшуаз. Усҟан ада абасҵәҟьа сааигәаны лыблақәа сырхыпшыло сҟамлацызт…

* * *

Ахәылпаз ахь ацара сыҽшазсырхиоз, Ҷыра лаб иашьа ихәыҷы дкылҟьа дааит ҳара ҳҿы, шәҟәыкгьы лкын.

– Абри ашәҟәы Ҷыра иузаалҭиит, – лҳәан, инаслыркын, дшааиз еиԥшҵәҟьа, дныҵашәкәа дцеит.

Хыма-ԥсыма ашәҟәбӷьыцқәа еихыршәшәо снагәылалеит. Агәҭахьшәа иаагәылсхит бӷьыц хәычҷык еикәарҿены.

«Сара уаха ахәылԥаз ахь сызнеиӡом. Аҩны сасцәақәак ҳҭааит. Сан аҩны дыҟаӡам.

Ҷыра!»

«Избан! Изусҭқәада?».. – абри акәӡан схы иҭагьежьуаз, аха аҭак сзыԥшаауамызт. Сыҩны ауада сныҩнаххит, аха сазымкит. Аԥшь-ҭӡамцк уажәы ажьаӷьырҩага еиԥш сеидныргәӷәалазшәа, сыԥсы ҩнаҟәыкуа салагеит. Ашырҳәа сындәылҟьеит. Али-ԥси рыбжьара ргәашә аԥхьа сгылан. Сылаԥш наахеит ашҭа иҭагылаз амашьына лас «Волга». Иара убраҵәҟьа сышгылаз сгәы иҭаскит уаха, маԥ абыржәытҵәҟьа саргьы аҩныҟа амҩа сықәлап ҳәа. «Саргьы снеиӡом ахәылԥазахь», – абас сыӡбеит, сеишәара-еиҵараха ргәашә санадҵуаз.

Амра ҵлакашәара илеихьан.

* * *

Изыхҟьа-ԥҟьалакгьы аусқәа еиқәыло-еицыло, мызкы инеиҳангьы аҩны сзаԥырымҵит. Аԥырҵрагьы сгәы аҳәомызт. Сахьцалакгьы аара схы иасҭон, закәытә гаӡароузеи, мшәан, иҟасҵаз... иҟамлоз, нас, сасцәа дахьқәак рҭаазаргьы, дзырԥырымҵзар? Сара аӷьырԥҳәа сгәаахт. Аха сара?.. Ҳҩызцәа?.. Ҳаззегьы зымҩа ҳзынлыжьзеи?..

Абарҭқәа ракәын сзызхәыцуаз егьа мшы аашаргьы... Абас сшыҟазгьы, сгәыӷрақәа сыцырхыраан аинститут аҭаларазы иаҭахыз ашәҟәқәа реикәыршәара салагеит.

Ҿнак ҳҩызак ила исаҳаит уахгьы-ҽынгьы сызхыццакуа сыззыԥшыз ажәабжь: Ҷыра лаб иашьа Аҟәа

инхо иахь дцазаап аԥышәарақәа лҽырзыҟалҵаразы. Исеиҳәеит Ҵиҵигьы Ростовҟа дышцаз.

Саргьы сықәлеит уи сгәыҭрақәа иргәыцәыз амҩа. Аинститут аҿы арзаҳал аластцеит. Уа сышнеизҵәҟьа еилыскааит Џьырагьы афизикеи аматематикеи рфакультет аҿы лышәҟәқәа шалалтцахьаз. Аусқәа уаанӡа ишеицаҳаӡбахьаз еипш иааuан. Сыгәҭыхақәагьы маҷк иааиқәтәашәа руит. Амала, абра, Аҟәа, сааи уажәи рыбжьара, џьара, харантәыла акәзаргьы, ҳалаԥшқәа еиқәымшәацызт Џьиреи сареи.

Хәылԥазык, абиблиотека саадәылтцын, агаҿа саваланы сышнеиуаз, арԥыск ԥҳәызбак лыжәҩа датцагыланы, акинотеатр шыҟоу, абаҳча итцаланы ишнеиуаз снархьыԥшит. Ус, иаатцәин, атеатр амардуан инаҿалеит. Иаалырҟьан аԥҳәызба лышьҭахьҟа даахьаҳәит. – Лара!

«Џьыра!» ҳәа сыбжьы нарганы, сыҩны сҿынасхарц инақәыскуан еипш, илывагылаз арԥыс длыхәаччо акы налеиҳәан, еиманы иныҩналт. Ацашьагьы сақәымшәо, ахынҳәышьагьы сақәымшәо сышгылаз, еибарганы ихыз аԥҭа ӡлачқәа аӡәы атцықьҳәа дреихсны шьацмала ирыгҭаны иныҟаитцазшәа, ахаҽаҳәа акәыршҩы аҿаанахеит.

Адырҩаҽынгьы сгәы сарҭынчуамызт. Аҩны схы анысзыҩнамк, ақалақь баҳчақәа снарытцс-аарытцсуа сышнеиуаз, Џьыра лҩызаки лареи снархьыԥшит. Уааӡа дызбар исҳәаша ҳәа еиқәыршәаны исымаз сажәа хьшәашәақәа ааҟәандахан, адгьыл сықәымкьысӡозшәа иаарццакны снарыхьӡеит.

– Уа бзиа шәҳәеит!

– Ух! Сышԥашәеи! Бзиа убааит, Тата! Ара уабаҟаз? – лҳәеит лара сџьашьашәа.

Ус ҳаицәажәо ҳашнеиуаз, лҩызагьы бзиала ҳәа наҳаҳәаны дцеит. Такәаамҭа ҿымҭӡакәа ҳнеиуан. Сара ҩнутцҟала акы скыдцаланы саман, ак

сҳәарц сҭахын, аха сшалагаша сыздыруамызт. Ҷыра, сара шаҟа гәыла сҿылзааигәастәуаз аҟара, иаҳа-иаҳа хьшәашәарак лыҵызбаауан, хәычҩы-хәычҩы, ҳаицәажәара наскьацыпхьаӡа уажәраанӡа исырҟәандахьаз сажәақәагьы иаҳа атцәалатцара ашҟа исцәиасуама сҳәо салагеит.

– Тата, ҳәарада, адырра зегьы ирыцкуп, аха иахьатәи аамҭаз «абҕа» шаҟа ихәарҭоу удыруандаз! – ҿаалҭит лара.

– Ус бгәы изаанагои?

– Сара апышәарақәа истихьоугьы сзыҭиуаз цьушьома, абра акыр зылшо аӡәы саб иашьа диҩызоуп, убри сыпсы дапшәмахеит акәымзар, сара арыцҳа исеипшума «ҩбақәа» зцьыба иҭатцаны ицахьоу.

– Сгәанала уи усҟак нтцыра амамзар ҟалап!

– Антцыра! Антцыра! Знык аҭалара ауп ҳәа, нас закәыхзеи. Уинахыстәи...

– Ибҳәо иаанаго бдыруоу?! – сналпыҩлеит.

– Издыруеит заманалатцәҟьа!

– Иарбан ибдыруа?!

– ?!

– Иаҳҳәап, убри зыӡбахә бымоу ицхыраарала бҭалт аинститут, аха уи бара бгәанала абзиара бзиуит ҳәа аума ишыбдырyа?

– О, сызҭалан саныҟала, исыздыруам уи иҵьабаапса ахә шысшәара.

– Ҷыра!

– Иууеи?

Убри аамҭазы сназхыпшылаз лыблақәа, уажәраанӡа избац ракәӡамшәа, тәамбарак нархызбаан, апырқьҳәа амца ҩасыхҟьеит.

– Бара бызқәылаз амҩаҿы бхы бақәгәыгуа быҟазар, нас, иарбану аӡәы ицхыраара бзаҳәо?

– Уи ус баша рылахь иапырыркуеит ауп.

– Иарбан рылахь иаҵыраркуа? Адырроу! Мап, ара зынӡаскгьы биашаӡам. Иахьакәызаалакгьы ауаҩы, иидыруала, дзыҧсоу ала ауп ахәшьара ширҭо. Ииашоуп, ауаҩи-ауаҩи еицхырааиуазароуп, уи иузымдырyа утцеиҳәааит, узызхьысҳау уаиааиратә уазыҟаитцааит, аха ари бара бызҿу ауаҩы иҟаитцо иаанаго, быҧсҭазаара амҩа иҿаҟәеит ауп. – Нас: – Цәгьа ибзиахарын афильм шәызхәаҧшуаз? – ҿаасҭит, анахьгьы иатәымкәа арахьгьы иатәымкәа.

– Афильм-ба? Иарбан фильму?

– Иахатәи!

– Иахоу? Иуазхәада?!

– Абарҭ исызҭоу сыблақәа! – сналагеит сара. – Базхәыцхьоу иҟабтцо… – сгәи сылаӷырӡи неилатцәан, сажәақәа ааҿахтцәеит.

– Сазхәыцхьеит! – сажәа ааҿахылтцәеит ларгьы.

– Базхәыцхьеит! Ус акәзар, амҩа бзиа бақәшәааит! Амала, бахьымхәааит уашьҭан! – ашырҳәа саақәтцәиаан, уаҳагьы схьамҧшӡакәа, сҿынасхеит. Такәы снаскьаанӡагьы сгәы ианыруан уи уа дышгылаз.

Ауха аҭцхи сареи ҳшеибарххоз, ашара саҵылеит. Схәыцрақәа сахьрабашьуаз акәхап, скараха сыҟан. Уаҳа сиарҭа сеааламырхаӡакәа, ашара сатцагыланы саит аинститут аҿы.

Сҩызцәеи сареи ҳаидгылан ҳшеицәажәоз, машьына ласк ицәҳәҳәаӡаны иаанҿасит агәашә аҧхьа. Зегь уахь инаҧшит. Уи ани и-«Волга» акәын. Аҧхьатәи ашә анаат дааҭытцит Цыра.

Исымариашаны иааиуан: лаб иашьа иҧхәыс, нас, ани, амашьына аҧсҟы зкыз арҧыс, игалстук ду еилыграаӡа. Ианаасывала, шьаҿакгьы дара рахь иныҟастцеит, ҳалаҧшқәагьы неиқәшәеит. Уи аамҭазы зегьы еиханы ашәахь инеиуан. Уаҳа бла еибабарҭак ааҳмоуӡакәа, ауаа ршыкьбжьы дналаӡит Цырагьы…

...Аԥышәара зҭиқәаз, цьоукы лаӷырӡыла рыблақәа кәабаны, цьоукых, гәырӷьатцәа идәылтцуан. Уажәы-уажә сылапш дытцашәон ани «агалстук ҕра».

Иааимҟьеит ашә! Иахьак сыбла ҭырхаха сыззыԥшыз ашә. – Лара!

Сҭыԥ снахҟьан, сналԥыххылеит. Уи лгәалаҟара мачҩын. Иаразнак игәасҭеит. Зынӡаск слымбаӡозшәа лееиқәырпата, итәырӷаӷо игылаз ани «агалстук ҕра» ишҟа лҿыналхеит.

– Ҷыра! – сыбжьы налықәсыргеит, аха башаӡа исцәыӡыз акакәын уи сыбжьы. Уи нахыс, иҟаз уамак исгәалашәом, амала, амашьына лас «Волга» алҩа ықәырч иахьнеиуаз сылапш нақәшәеит.

* * *

Акатаҳәа ииасны ицон амшқәа, аҵхқәа. Уи аҽны, убри амашьына даманы иныкәхәаша ианца инаркны, уаҳа цьара сылапш дытцамшәацызт Ҷыра. Сыҩнутҟа агәаӷгареи, агәхьаагареи хаха еиҿагылон. Акызатцәык издыруаз, лара уаҳа ақыҭарахь дыхнымҳәит...

...Ҽнак аинститут аҩбатәи аихагыла аҿынтәи ашҭа даақәызбааит Ҵитци. Аҟаԥыҳәа амардуан слаҿагьежьын снеиԥыххылеит. Аԥсшәа еибаҳҳәеит, ҳааигәыдибаҳәҳәаланы. Исыдиныҳәалеит, идысныҳәалеит аҵараҿы, аԥсҭазаараҿы аманшәаларақәа. Аха сара абырсааҭк игәасҭеит уи сыблақәа рхыԥшылара шицәыуадаҩыз. Иҩашьомызт акы аҳәара шицәыхьанҭаз...

Лара хатца дцеит. Диццеит ани «агалстук ҕра».

Шықәсқәак нҭыкәкәа ицеит уижьҭеи. Ақалақь автобусқәа раагылара ҭа аҟны сгылан. Аимара ақыҭахь ицоз автобус ааин иаагылт. Ауаа аҭалара иаҿын. Сынҭалт саргьы.

Ус дааҭалт пҳәызбак деишәара-еитцараха. Лара лоума, мшәан! Сыблақәа рыгәра сзымго слы-

хәапшуан. Лыпштәы шпалыхҟьеи, иаразнак дышпеихәлаҳаи Лара лоуп ззуҳәаша илзынхаз акы затџәык абанҭ лыблақәа ракәын, аха урҭгьы ҵызӡәӡәаа иҟан. Лара сышгәалҭаз еипштџәҟьа, дахьааҭалаз даанхеит. Исыдтәалаз аӡәы ихы насыдикылан:

– Уара ари шәꙍыза илыхьыз уаҳама? – иҳәеит, дшаагәеиҭаз еипштџәҟьа.

– ?!

– Лхатџеи лареи еилытџзаап, шықәсык аахыс лыꙍны дааны дыҟоуп. Иара уаꙍы палҳаҭк иакәзаарын, аꙍы иҽаршьны даауазаарын, мчыбжьыла дгәарымлаӡакәа аресторанқәеи асасааирҭақәеи дрыꙍназаарын. Лара ашәикка, адунеи схы апырызгоит ҳәа дшаҿыз дақәыркзаап. Ицан, шәыда-чгада еилырганы, рызҕаб дааргеит, – даҿын уи ацәажәара.

Сара автобус асаркьа сахьналапшыз аҭашәара иаҿыз амра ашәапшь ҟапшьӡа сылапш наахеит. Мач-мач иҿыцәаауан...

Абзиабара ашьҭыбжь слымҳа иҭыꙍуан...

ЛАЏ ИААБҬРА

– О-о Ҳабашь!

– Ҳаи, ҳаи! Шәнеила, шәнеи!.. Уажәытцәҟьа сшәыхьӡоит! – ибжьы нарықәиргеит Ҳабашь, аҽы иматәартәрақәа аҽхьынҳәалара дахьаҿыз.

Дыԥхьрыцәза иабду дивагьежьуеит Баҭал. Иабду зхы икуа аҵыхәа ицикуеит, насх дкәаӷза днаскьаны акәадыр акьахь иахшьу аидарақәа дрыхәаԥшуеит, ак рыдибалахызшәа днеины днарымцкласаарымцкласуеит. Иахьа дгылеижьҭеи шаҟараантәу сеидроу иабду ишәарыцага шәақь цҵахацқьала ирыцқьахьоу.

– Аҳы, Баҭал, ҳдәықәҵа. Афышьханахә уаҳзылԥха, мҩамш ҳақәҵа! – иҳәан, Ҳабашь ичамҳатә лабашьа кны иҿынеихеит.

Баҭал ахьышәҭҳәа днеин, рыцьмагәара ачалт гәашә ааиртын:

– Р-рреит, ҳеит! – иҳәан, акаҩҳәа ибжьы нарылаиргеит.

«Акоманда» ҟаҵара иазыԥшызшәа атрым-срымҳәа иааҭибаҳәеит даргьы. Ашьаршәашәара иаҿаланы имццакӡо аҿаанахеит ашьтәа еиқәаҵәа ду Цагьа.

Цагьа аныҟәашәа Баҭал иԥсахы еиланаҵон дахьахәаԥшуаз, аха иҟаитцахуааз, уажә ибазма уи аҵәаҩа. Иааины иааидгылан алақәа ҭԥыжӡа, «ҳцома?» ҳәа аанарго инаихәаԥшит.

– Аҳы, шәдәықәла! – иҳәеит иаргьы, командирк иаҳасабала. Цьмеи-ӡари еихыҵо-еитцыҵо агәарԥ иқәланы рҿынархеит.

– Мҩамш шәықәлааит, ашьха алԥха шәыманы, шәхы-шәгәы шәақәгәырӷьо, еибгала рахәгьы, уааԥсырагьы шәылбааит... Амшьҭацәгьа имшьҭа зыблит. Алацәгьа ила ҭысҟәиааит, – лҳәан, Баҭал ианду агәашәаҿы даарԥылт, лызнапыкала еирыӡк азна аӡыхь, егьи лнапала матцәаӡақәак еидкыланы икны.

– Уааишь, с-Баҭал, сызкәыхшоу, сгәыдкылеишь, – лмаҭа даалгәыдлыҳәҳәалеит. – Убзиаз! Уабду уицрымшәан.... Уара, исҳәо уаҳауоу? Абри ахәычқы цқьа уихылаԥшла, амарџьа! – Ҳабашь лыбжьы наиқәлыргеит. «Уҟәышыз, амашәыр алԥха змаы илбааша!» – ианду лажәақәа иаҳауан уи архәара иатцәахааанӡагьы.

Ана-ара амҩа еихагаларҭақәа рҿы еиԥылон еицышьхыларан иҟаз ауаа.

– Уа рахә шәзыԥшуп!

– Уа еицаҳзыԥшуп!

– Уа абза хашәцалеит!.. – аԥсшәа еибырҳәон. Ус аҳабла агәахьынтәи «О-о-оит, о-о-ит!» ҳәа, радеда ахкы цәыригошәа, аӡәы ибжьы аагеит. Акиҳәа даҽеаӡәгьы дҟьеит, инақәырццакынгьы «ахәаҩ-ахәаҩ» ҳәа ахысбжьы налҩит аԥсабара.

Ашьхацамҩаҿы ианнеи, гәыԥҩык рҽқәа, рҽадақәа уҳәа еидараԥсараха иԥшны игылан. Ара иҟан Баҭал иҩызцәагьы: Ҭемыри Сасрыҟәеи.

Амра аҭашәамҭазы ацәҳәыреи аасреи ахьеилалоз дәҳәыԥшк иазкылсит. Араҟа игылан ҟәарч ҩнык ҟатцаны, ахыб ашыцламшә ақәиааны. Уаха ара иԥхьар акәын.

Ажәҩантцәҟьагьы ара даҽакалоуп ишубо. Раӡын дачны еиҿаԥсоушәа, Асар рымҩа ҭҕәыхаа шьхеи-

геи ирыбжьгоуп. Амза унапы наргӡаны иаанукылап, шаҟа иааигәоузеи!..

Уаххьашьҭахь ажәытә-аҿатә иалацәажәон, Баҭал дназлаз ахәыҷқәа ӡыӷә-ӡыӷәӡа итәаны, абыргцәа ирҳәо ажәак раҩшәар ҳәа ишәаны, рыҧсы ӡаны иӡырҩуан.

– Абра ҳахьтәоу Лаҵ Маланба ҳәа аӡәы аабҭрас иман, – иажәа наигӡон Ҳабашь. – Уи дааизар дыхьчан, ирахә иман дықәын, аҧсҭа дҭан. Шьхылан иаҧхьа уаҩ дзышьхыломызт, шьхытцынгьы сык млеикәа дышьхытцуамызт.

Сара санихьӡа, Лаҵ ихатца ӷәӷәамҭа дықәын. Агәамч азы адауы диҩызан. Пҳәыск илхылтцыз аӡәы изы игәы мҭрысцызт. Лаҵ агыгшәыгтцәҟьа рхы ицәырхьчоит рҳәон дыздыруаз. Изхысҳәааауа, абра ҳҿаҧхьа нырцә Еиҳәа зҭоу ҳәа иашьҭоуп, – инапы нархxо уахь инхьаирпшит иӡырҩуаз. Ажәытә ашьхацамҩа усынтәи акәын ишыҟаз, иахаану ирдыруеит изакәытә еиҩцәы баапсу.

...Шьхылан акәын. Ҽнак Лаҵ ирахә иапцаны аиҩцәы дҩыбжьалеит. Амш еилахәа-еилытцуашәа ишыҟаз, аҟәақҳәа иааҧжәан, ақәаршҩы аҿаанахеит. Аҧҭақәа атцыр-тцырҳәа амацәыс амца рыцратцо, адыд аҧсабара рӡыӡо, амшымхәла ҟалазшәа, уаҧхьа игылоу думбо иаалашьцеит.

Лаҵ ҧсаҭа бзиа еснагь уаҩышәара инаӡоз аастә лаба дук ныҟәигон. Абри аҟара абна дшылаз дылаӡан, аха убри ауаҩ илабеи абаҩыштә хәы зхаз иҟамеи рыда абџьар, шамахамзар, иныҟәигомызт.

Ишысҳәааз еиҧш, Еиҳәа зҭоу аиҩцәы дҭаланы пытк дҩаскьахьан, ирахә аҧхьа иҩеиуаз, еижәылан, арахь шьҭахьҟа рҿаархеит. Наҟ-ааҟ аиҩцәы аганқәа ҩнык агыдра аҟара иҳаракуп. Уахь усгьы цашьа рымамызт. Аҭбаарагьы аҽы аидара шақәу ергьҳәа ибжьысуеит. Артцәааахәа дҩарытцаҳәҳәан, илабагьы аҳауаҿы

инымҩанитцеит. Ҩажәак еихысҳәаалоит, уи убас бжьык ихан, згәызҽанӡамкәа изаҳалак баҩ-баҩы деиҿышәшәарын. Арахә азныказы иҩабжьажьашәа руит, аха ихымхәыцт. Дҟьеит, атрышә дасит, аха уаҳа умпсит. Зари-џьмеи, еибахәаҽеуа, еижәыланы лада илҭалеит.

Аԥхьатцәҟьа гыгшәыгк рыжәлаз џьишьеит, нас ауп агыгшәыг атцкыс еицәаз шрыжәлаз ангәеиҭа. Арахә раԥхьаҟа арҩаш рыжәлеит, уи ауп изрырҳаз. Ирҳаз аԥсаса рынкылара ус имариам. Арахь уахьынҳаланы ажәҩан уалакәлартәы икыдтцәаны илеиуеит ақәа. Хазых, ишьҭахьҟа, сацьанқәак рнаҩс, ацаҟьа ҿыцәааны илашьҭуп. Иалҟьазгьы, шә-ԥсык ихазаргьы, ак изынхом, арахә уахь иамырԥарц залшомызт. Ибла ишабоз иааӡаз ирахә леиқәынтцәа ицон.

Ауаҩытәыҩса иԥсы данақәыԥшлак аума илшоит, аума имызбои. Иаас лаба надаада шьамхышәара иҩыҳаракны аиҩхаа илыбжьданы, иаргьы саԥыцьтцас ижәҩа наҭаны, даагылеит. Шаҟа аамҭа цазгьы аллаҳ идырп, шьхатәыла усгьы ахәра змоу иеиԥш шәынтә еиҭашәоит, аԥсҭҳәақәа неилаҩрыааилаҩрын, амрагьы абла-аҿы аахтын, акгьы ҟамлаӡазшәа, иааилгеит. Агантәи саб гәышьеи даҽа џьоуки шҩеиуаз, абар ассиртцәҟьа ахьырбаз: ирахә еилақь, амырхәага ахьрылаԥхоз ауарқь рыхҟьо, аиҩцәы ибжьагылоуп, иара илаба далаԥсны икны, ихдырраҿы цқьа дмааикәа дшыҟаз иҩаидгылеит! – иҳәан, иажәабжь даалгеит Ҳабашь.

– Лаџ атцыхәтәаны абраҟоуп инарцәы мҩа дахьықәлазгьы, – нацитцеит Махаз, аха уаҳа мҳәакәа уа иҽааникылеит.

– Даду Махаз, уи шыҟалаз атәы нагӡаны иаҳзеиҭашәҳәарауеи! – ҿааиҭит Сасрыҟәа, дҳәытцәыҳәытцәуа, ажәабжь анагӡара дшахгәаҟуаз мҩашьо.

– Ҳабашь ишәеиҳәааит, – иҳәеит Махаз, дпы-шәырччо. – Уи иоуп Кәрыжәаа ирықәло.

– Афы умысааит, уара иацы ухшәазшәа ауп ушцәажәо. Еиҩаагозеи уареи сареи?!

– Еиҩаагозеи, умбои, уара Ас ду аан аҩны ахыбра асы анақәухуаз, сара ақәлага ахац узкыдсыргылон.

– Лаҵ, – дналагеит Махаз иажәабжь, – Ҳабашь иҳәан еипш, уи иҩыза уаҩеибага дмаҷын. Зны ҭауадк иҩнаҭаҿы чарак ыҟан. Урҭи Лаҵраа и агәыбжьааӡара рыбжьан. Изхысҳәаауа, ачараҿы длеит Лаҵгьы.

Аҳҭынра ду аҿы иҟамыз дарбану: абжьыуаа, бзыԥаа, самырзаҟанаа... Ҭауади-аамсҭеи рарԥар, рқьаҳиацәеи рышькылкыҩцәеи рывагьежьуа, иаркы-ирцә ҳәа ашәшьырақәа рҿы итәан. Ирымаз-куадаз! Нхаҩ ҭыԥҳак гәыԥсшьа ддырныҟәомызт. Ирацлабуа нхаҩ арԥыск дырбар, акы неихьырым-ҳәар руамызт.

Ачараҿы ар рқәаб дуқәа акәац, абысҭа уҳәа ахьақәгылаз, гәыԥҩык аамсҭа рарԥар рцәазна ыжәны рҽааизырган, анхацәа рычкәынцәеи рыӡ-ӷабцәеи ирыгәҭасны амца иаладырԥалон.

Ашьаҭҵа абаҟаз, дад, усҟан – ажәыцәеимаа ашьы-грын иаҩымсуази... Уи зшьаӡамзгьы дубарын.

Аԥырӷы илагылаз ишԥаҟаиҵоз... Уи дара рзы ланарԥшыран, кьатеиԥҵәаран, аамҭагаган. Ари ишаҿыз, Лаҵ даарыдгылт. Уи даагәазҭаз руаӡә: – Уара, ари ақыдбажә шәаахишь арахь, цәымса фҩык лықәҳарчып, – иҳәан, ашырҳәа днаидххылан, имахәар лҭарс амцахь длаихеит, аха Лаҵ дахьгылаз-гьы дизмырҵысит.

– Алымҳа ианкы, алымҳа... ашаха иацымныҟәо-зар! – иҳәахит даҽаӡәгьы, игәарԥхаӡаны дыччо.

Лаҵ, дхаҳәыршәыраха, ажәак рыламҵаӡакәа дгы-лан. Иаҭахымызт рыуа бзиа игәырӷьара еилеихәар. Аха рылаҿимҭӡошәа анырба, еиҳагьы рыԥсахы

еибанаркын, руаӡәк дааидгылан: – Кәымжә бзиак ишәуп, итцырффам акәымзар, – иҳәан ашырҳәа иҟамахьгьы инапы аҿынаирхеит.

– Уаб уипҳазар, угәы иҭоукыз нагӡа! – иҳәан, Лаҵ убри аӷыза бжьык ӷаиқәиргеит, уи имацара иакәым, егьырҭ игылаз зегьы ааиланарӡыӡеит.

Ари еипш иақәымгәыҵуаз арҵысгьы, тәамба цышәырччарак наиҿықәлан, иӷызцәагьы днарылапшит. Уи аамҭазы Алыбеи Аимхаа, ибз аҟәаҟәа абаӷ алоушәа иҿы иҭабылгьо, арыжәтә дарӷшьны дахьгылаз ибжьы ӷаиқәиргеит:

– Атцыхәа ркьаҿ, атцыхәа!.. ашьапҟьаҟьажә... иан...

Ари заҳаз арҵысгьы игәы азхатцахазар акәхап, ашырҳәа Лаҵ икалҭ дназыҭрысит, итцирффарцы. Амтцасхагьы имаӡакәа, аҟабаӡеипш ихы еиҟәыхаа длышьҭатцаны, қәыцьматцас ауаа дрылтцәраа иҿынеихеит Лаҵ.

Уи акәхеит, ҳәҳәарахеит, ҟаарахеит, ҭауадааи урҭ ртцыхәакцәеи еибартцысны, рабцьарқәа ҭпааны аҟәҟәаҳәа ишьклахысуа иӷаишьҭалеит.

Ҽышьапхыц ахьакуаз акәымкәа, бҕацымкырала ддәықәлеит Лаҵ. Аҿыв-сывҳәа ахқәа ивакны ишьҭасуан. Ииулакгьы уаӷ инапы иҽаҿамыршәкәа, Қәламыр апшаҳәа дылбааит.

Аӡы данаахықәгыла, ҽаамҭанык еипшымкәа аӡба дакуашәа ибо далагеит. Дыблаҟы-блатцәуа пшьынапха аӡы иқьышә анӡааикыла, ибз итцааӡа акы аақәлеит. Шәарӡыӡарак наилсын ашырҳәа данӷатцҟьа, даагарыгаҽан ахаҳә днадҳалеит. Ижәӷашәаҟьарҭа кылблаа ицон. Ииулакгьы ипсахәага шҭаз абра аабҭра аҟынӡа дааӡеит. Лаҵ, цьанаҭ гыларҭас изауша, дызгашаз ӷ-хык иҟәаҟәа ишалазгьы, бахә-ҿыхә дырҿысны, ирахә рҟынӡа даа-ит... – иажәабжь аахиркәшеит Махаз. – С-бабараа,

– инапы наирххан, – абни аӡыхь иахагылоу аҵь ду ашьапаҿоуп ибаҩ анышә иахьамадоу Лаҵ. – Зегьы уахь инхьапшит.

Жәаҩы-уаа рнапы акәымшо идоумыжьхаха игылан уи атҵла. Аахa ҕәҕәаны ишаиухьоу мҩашьо, еиқәмыҟәмындра мацараха иҟан, иара, аха ахыцә-қәаҿ иҵар-ҵаруа аҟата ахагылан.

– Ааи, дад, шәара шәхәычқәоуп, аха мыҟәмабарас иҟоу зегьы зыхганы, апстазаара лаша шәзаазгаз шәабацәа ишәзалырхыз амҩа шәмырӡын. Шәара шәоуп иахьатәи ҳаамҭа иапшәмацәоу, ахажәаара шәоуааит... Аҳы, шьҭа ҳахқәа ныкәҳҵа-аақәаҳҵап, уатҵәы амҩахара ҳзыпшуп!

АПОВЕСТҚӘА

АБЛАҚӘА ИРХУ АШӘШЬЫ

Ацқьатып

Амра жәхьанеипш иҩеихьан. Апсабара акәаамаӷра еимдо ирталаны, ирчыхә-чыхәуа, игәыҟатцагаха ирылан амрахәага хаа. Зҿеитцых ашьацра илаиоу абжьас еипш, еилыбзаауа, нахьхьи алапшҳәааҿы ажәҩан иадубалон ашьхақәа. Убарҭ ашьхақәеи агеи рыбжьара мақьатцас, ишәыгәӡа, инашьҭу ахәада аӡамҩа, жәытә шәахсҭаны ианхалазшәа, илакьы-лакьуа иалданы иҩагоу амҩахәасҭа даныланы дҩеиуан Уи. Зегьы реиҳа ихьанҭаз аиа ашьҭыхра иара ила иалагазшәа акәын деитцагәӷәа дышҩеиуаз. Қәаршҩы шьҭыбжьтцас лбаантә ихаҩлон арҩаш абжьы. Аиҩхаа зегьы, макьанагьы цқьа амра ахьҭампхоз аҟынтәи, ҭаца кастцас ишәыр-шәыруа аҳауа иалакнаҳан иахылтцуаз ахылҩапсылҩа.

Деишәара-еитцараха, ипсеивгара ицәыуадаҩны, даатгылеит. Иаҳа-иаҳа икәыӷәӷәоит, ипсҭазаара амҩа зегьы аҿы, еидараха дызтцаз амш хьанҭақәа. Акыртц-кыртцҳәа, акәаш ҭызфаауа ацыц абжьеипш, урҭ рыбжьгьы иаҳауазшәа игәы иабон. Имч капсаӡо даналага ашьшьыҳәа иҿенаужьны, нада-аада ишьҭаз хаҳәк иҿеныкәикит. «Иараби, ишпакьакьоу хаҳәы ҟадыць, – ааиӡбеит гәаныла, – ак аасыламӡаӡо, зынӡаск стцаӷахаӡама ахәаӡ атцалааитеи».

Абыржәы дызқәгылоу адгьыли уи апсабареи акыр аатцуеит дырцәызны дыҟазижьҭеи. Уиаа-

хыс ииз ауаапсыра рықәра хаҭәаахьеит, иҭышәынтәалахьеит. Ипсы ҭаны даҿазныкгьы абраҟа ишьапы ықәиргылоит ҳәагьы дыҟамызт, аха еснагь ипхыӡ иалаз, ихәыҷра агара ашьҭыбжь зныҩуаз, дызҟәыкәкәааны дыҟаз ипсадгьыл ишьапы анықәиргыла, ирацәоуп изцәырҵыз ихьаақәа.

Дахьтәаз имаха-ишьаха дысхауа ианалага, дҩагылан, иҿынаихеит. Уажәы-уажә ипсы акуан. Ихәламшәа абжьы хьыр-вырӡа илымҳа ианҭаслак, игәаҵанӡа иҭыпсаауан. Уи изеипшымызт лассы-лассы иааизцәырҵуаз аимҳәара. Уик апсгәы даакылнамхкәа иҟәаҵуамызт, сахәаҿуама иҳәо аҟынӡа днанагон... Аха даагыломызт, игәы ихон, убрахь, убри амҩахәасҭа ахьцоз ахь. Аҩада ахәада азқәаахь...

«Уаршәы иҳәымҩа изхалаз дбыргзар, дааҷкәынахоит» рҳәон ажәытәангьы. Убасҟак ишьацәпыдаран иара.

Шьыбжьаарампын еипш инеихьан, Алмас Уаршәы иҳәымҩа даныҩхалоз. Такәаамҭа, иблахаҵ еилагьежьуа, дахьынхалаз дгылан.

Ныруә аҳаҩара иаҿысны иааиуа апшалас хьшәашәа маҷк ипсы ааивнагеит. Наҟ-ааҟ зегьы инапсыргәытца ианушәа акәын арантәи ишибарҭаз. Апсабара иахылтцуаз ашьҭыбжь хаа ақырбыҷ изаҩызаха, ибажәхахьаз игәы дырпсаҳәар рҭахушәа, ихааҷкәакәараӡа инаидлеит. Ана-ара, аҭаҭынжәга ахәҵәқәа ирҭыҵуазшәа, аҩнқәа ирхылҵуаз алҩа аҿеитцых аҳауа илалон. Уарла-шәарла, цьарацьарантә иааҩуан арбагь ҿыҭыбжьқәак, згәы ҿыгьуаз лақәакгьы ҟрым-ҿрымуашәа ишуан.

Шаҟа иҭахызеи абыржәы игәазхара, абри аҳауа цқьа, аҳауа ҿаца-ҿыхаа далачарц, аха аимҳәа мыжда иауамызт.

Маҷ-маҷ рҿеидкыло, еицырхашьшьы иара ишҟа иааиуан ихигахьоу аамҭақәа зегьы иаарыц-

рымтцзакәа, игәыпҵәагаха ирцрыхоз, ихшыбаҩ зегьы аҟәара ахахә шыра еипшха, ихџшша иҟазҵахьаз урҭ амш хаҳәраҳатәқәа. «Рацәа спара гәаҭаны шәааиуеит» иҳәашашәа, ибла гәиатцәақәа рцаулара иаҳа-иаҳа наҟ инахарахон, урҭ ирхылон гәаџсахеибакрак. Насх гәыпшаа-хыпшаарак. Уаҟа дахьыҩхалаз гәарџ ҭыпк иаҟараны дҳәыпш ҟьаҟьаран ишьҭан. Аҩадахьтәи аганахьала жәытә ҵангәарак авсны ицон. Уи мшаҽны ианеиқәыртцаз еипш, излеибадыркыз акьыр еиқәҟаца иакын. Амала, мчымхарала иамџырҽыз хаҳәқәак ана-ара икажьын, ашыцламшә рықәиааны.

... Атҵх лашьца иашәахьоу аныҟәаҩ, дшымгәыгзо лашарак дналаџшыр еипш, дааҟалеит Алмас, абри адәхәычы даннықәла. Адәагәҭаны имахәажә-шьахәажәха иқәгылаз ахьаца-ҵлахьы иҿынеихеит. Ишьаҿақәа реихгара шицәыуадаҩызгьы ак ихозшәа ибон убрахь. Шаҟа днаскьоз аҟара иҿыцҳҳараӡа игәалашәаракәа рҿы ицәыртцуа иалагеит хараӡа иаҩсхьоу сахьақәак...

«...Ахәаҭаҳәа абҩатә қәаб ду акәац жәуа иҭаны, ачхьынць ала амца иахакнаҳан. Уи ақәаб аӡара ҭырфачара амца абз цәхапшь акәыртцәиаашо иарбзон. Анаҩсан аџсыӡ ҭопреипш еихтцәраауа амҿтәы саара ду ианын ачахәажәақәа жәны. Ахьаца азааигәара игылаз ашәымкьаҭ аҟны иххаӡа иаркын ҩнаҭала рыцыпхьаӡа ацәа-цәашьқәа...» Абри аҭыџ иабацәа, урҭ рабацәа рныҳәарҭа акәын, Ацқьаҭыџ ахьӡын иара. Абарҭқәа зегьы, абыржәы Алмас игәалашәараҿы иҿыхаз асахьақәа, издырхынҳәуан ихәычра ҳалал ашықәсқәа.

Алмас усҟан дхәычқын, аха ибзианы игәалашәоит. Абри аҭыџ ныҳәарҭас ишырзалхыз еипш, иара аныҳәагатәгьы иаман ахатәы амш, амза, ашықәс.

Убарҭ арыцхәқәа рааира гәыргьарак ацын аҭаацәара рзын. Аиқәгәамтцра ҟаломызт, аибашәира

ҟаломызт. Уи амш аҽны аиҳабацәа рхарԥ ҟәашқәа ркабаҟәа ирыцыԥшуа, раҳәызба хәышқәеи, рыхҭырԥаҟәеи, реихымцаҭраҟәеи зыдҳәалаз раатә маҟаҟәа рӡараҟәа ҭырфаҷа ирыҟәцаны, еизарак ахь анҭыцра рҽаздырхиозшәа рҽеилаҳәа-рҽеилаца иаагылон. Аҳәсаҟәа ракәзар, касышла рыхқәа ҵаркуан.

Аныҳәагатә иахныҳәоз хԥаны еимҿаԥаз ирасатә-ҵәы ашьтәа агәы, агәатцәа нахаҵаны рҿаԥхьа днагылон. Уи дналагон еихышәшәа-еихышәшәо зхатәы еиҿартәышьа змаз, бызшәа хаала ихыркыз ажәеиқәшәарала «хыхь иҟоу» иашьаԥкра. «Гәатцәа хәыҷы ыҟам, гәатцәа ду ыҟам, ухьышьыргәытца сакәыхшоуп, абарҭ ирылшоз ала аныҳәагатә ҟарҵеит. Аԥхьа абзара усырбеит, уажәы агәатцәа усырбоит. Аԥхьаҟагьы улыԥха-угәыԥха рыманы иҟалозар, еиҳау рылдыршоит» ҳәа, иажәа аахиркәшон аҵыхәтәаны. Алмас абарҭқәа изцәырзгаз, адәагәҭа иқәгылаз аҵла затцәы, илаԥш иныҵигеит.

Ахәлара зыхьӡаз мҩасҩык аҵх алаихигарц амца адеиқәиҵалазар акәхаԥ, аҩнуҵҟа «архәарах» зегьы рацәа ҷышәшәыраха иҭыблааны иҟан. Убри аныҳәара амш аҽны ада ахәыҷқәа абрахь хәмарра ҳәа иаарышьҭуамызт, иҵасым ҳәа иԥхьаӡаны. Уи амш азы иаахәлаанӡа ихәмаруан, ишәаҳәон. Убасҟан иссирха ихигоз ихәыҷра аамҭа ашьҭа дхыланы иҿынеихеит Алмас. Аҳаҷаҳәа иааигәалашәеит адәҳәыԥш анаӡараҿы итцытцуаз аӡыхь. Ашырҳәа уахь иҿынаихеит. «Сшубац сыҟоуп макьана» ҳәа, иазҳәашаз абри акызатцәыкоуп иахьа макьаназ абраҟа иибахьоугьы. Аҟаруа еимхәыц хәыҷқәа арахәыцԥа иаханаԥсошәа ахьхьахьхьаҳәа ацәқәырԥа хәыҷқәа «рцәажәо» ҩ-хаҳәык рыбжьара ибжьыхәраа иаауан иара. Днеиҳәҭ-

ҟәыҟәлан иуапсҵәы нӡааикылеит. Убри аамҭазы илапш нақәшәеит, ивараҿыҵәҟьа, ажәытә хаҳә еиқәҵараҟны зеырқьақьаны амра ицәиалаз амаҭ. Адыпҳәа ицәа ҩаихпазшәагьы ибеит азныказы. Ихәы-ижьы еиларгыло, итҵааршәыраха, изқәа акы ҩкыдлеит. Егьыгь, дшаабаз еипшҵәҟьа, шаха хаҿратҵас аеааилнартҵәраан, ах-паҟьа ҵәырмапсӡа, абз еимҿапа ыркәат-кәато ихәапшра иалагеит. «Абна илӡааша, анцәа ицәымӷхаша, уабаанагеи ара», – иҳәан, дҟәынд-ҟәындуа иагәыдсҵарызеи ҳәагьы аӡыхь ахықә ааимидеит лапшыла. Уааи ухатҵазар, рҳәозшәа игәы инаҭон абла кылгьежь хәычқәа цырцыруа дахьырхыпшылоз. Ашырҳәа днышьҭасын иааимпыхьашәаз акы аашьҭипаан, аха иибаз, лапштҵашәараны инытҵаба ицазшәа, иҟаӡамызт.

– Анышә уамандаз, шҳамла иҭәу ахәымга, – иҳәан, ахаҳәырҟәара блала иааимидеит. Анаҩсшәа ахаҳәқәа рыбжьара рыбжьалара иаҿын. Уаанӡа аарла зшьапқәа еиҭаргоз ауаҩы, арпыс еибагатҵас днеиҭапан амаҭ атҵыхәа днамтҵасит. Ирҭрысны длахеит, аха аразинеипш мачҝ иааитҵытҵит акәымзар, шьҭахьҟа изаамгеит. Атҵааршәы еипш, ихьшәашәаӡа иахьикыз ахәымгашьара иоуазгьы агәхьаа мкӡакәа, еиларӷәӷәа икны, деиҭалахеит. Итҵыртҵыруа шьҭыбжьык нахылтҵын, абӷашшара ааиҩитҵәеит. Ипаҭпаҭуа иааимпытҵахаз ахтҵәаха наҟ инкаижьын «ххит» ҳәа ижьцәа ааизганы днақәыжьцәеит. Еикәаҳәы-еикәатҵәиуан аптҵәаха ахьышьҭаз, наҟ азыбжак ахьхәытҵахазынтәи ашьеиқәатҵәа цәыкәбар-цәыкәбар тҵаҟа ахаҳә шкәакәа иақәҭәон.

Алмас абри амаҭ аптҵәаха дахьахәапшуаз, ихшыбаҩ баҩ-баҩы еиҿнаршәшәартәы еипш, илымҳа ҭнашьаауа иалагеит усҟан иара идунеи-лаша апҭақәа ахазырпаз ахҭыс…

… Дтцәаа-тцәаауан, атцыхәтәаны акәны апсабара, лгәаҟ бжьы ықәыԥуан, зцәа-зжьы далтцыз, иан, – игәыгыртәа затцәы лтаҳәҳәаара иахьаҿыз. Амцашоура иаргәашахьаз апҳәыс рыцҳа, лысаби инапы лымҟәытцрапсны илкын. Зымч злызаахьаз лыблақәа рзаа-рзаа ихылтуан. Уртә, ахаара шрыхбалахьазгьы, рееизыркәкәаны иара ихәапшуан. Ахәапштәы аазхәахьаз лхы-лҿы иаҳа-иаҳа ахиқәарахара ианалага, иаҳагьы илыргәгәеит инапы ахьылкыз. Уи ала илтахызар акәхарын лгәы апхара, лыразра, лымшра зегьы иара изынлыжьырц. Ахәштаарагәы еипш, ихыпшшахьаз лқьышәқәа аҟыҿыҳәа дрыцҳауан. Илыкәша илхагылаз агәыцхәцәа, агәылацәа ԥьоукгьы инытцакны итцәыуон. Нас, иара, мчыла лнапы даампытцырхын, адәахьы дрыманы рҿынархеит. Ашәхымс аҿы инеихьан еипш, уаҳа имаҳашаз иан лыпсхытцымтазтәи «аматә сырфеит» ҳәа лытцәаабжьы ауада иныԥныԥит…

Абас дшыԥнытцәаашоз лынарцәымԥа дныкәлеит иан – игәыгыртәа затцәы. Уаанза амашәыр иамтахәхахьаз иаб, ивараҿы днаганы, днаивартцеит. Нкыдыгәгәала-нкыдзыла ҳәа, деибакәеибаха адәы даақәхеит иаргьы…

…Абартә ахәыцрақәа дҳәынчаны дышрымаз акәымкәа, илымҳа иаатәасит ашәак хааза. Ихы дааԥахан, иабыкәушь ҳәа даазырԥит. Итцзозеи абас апсыуашәак илымҳа итамсижьтеи. Дахьызырԥлакгьы ашәаҳәабжь гозшәа игәы инатон. Ус илапш нарықәшәеит, лбаа архаҿы ашьалтәа иатцәара еипш ишьтаз, ачаиртәа еиужьраҿы ихыз ачаиҿыхцәа.

«Анцәа ицьшьоуп, дадраа, ари насып думи – угәы алаҟаны уус уанахагылоу… Ишпазҳаи уҳәарауазеи… усҟан адгьыл иқәҳәҳәаазомызт, ҿыц ианылартцаз аламталазы акәын… Еҳ-ҳ, анаԥьалбеит… Ишәҳәала, дад, ишәҳәала… Ҳашпеибытақәоушь ҳартә ауаа-

тәыҩса уҳәарауазеи, ашәа еицаҳҳәоит ҳара, нас, ҳаибаҭиуеит ҳара, зны ҳаибадыруеит, ҳара даҽазны ҳаипырҵуеит ҳара... Абри адунеи ҭбаа дуӡӡа ҳазымкуа иаҳцәыҭшәацәахеит. Ахәырма маҭәахә злоу аџьматра иҭаку аџьмақәа атәыҩа еибаргоит ҳәа акы рҳәалоит еипш, ҷан-ҷаны ҳаибакны ҳалақәа ааҭибахуеит, ҩымш адәы ҳақәнатџгьы. Цылгды хәдыратџас ихырҟәҿаа иаҳзыфара џьаҳшьоит адунеи. Ус ҳгәыґрақәа ҳшыржьо-шыржьо акәымкәа, ҳгәы инықәҳахуеит анышәаӡа. Иахьа акәу, уатџәы акәу ҳаздыруам акәымзар, зегьы убрахь ауп ҳхы ахьхо: ақьиагьы, аԥсахыҩгьы, ауаҩыламысгьы, амаҳагьагьы, аґаргьы, абеиагьы. Амала, убрахь иҟоу знык иадамзаргьы, ус сынцәытџыԥшшәа акәзаргьы, избазшәа сыҟандаз. Изеиԥшра уаахазеишь уахь ианнанага? Аха, уи сҳәеит ҳәа, арантәи иргаз рҟазшьа акәхап уаҟагьы ирымоу. Ауаҩытәыҩса, егьырҭ ԥсы зхоу раасҭа дшәарҭахарц даналага, дызлашәарҭоу, знык итџигаз иҟазшьа баапс аԥсахра даараӡа ицәыуадаҩуп... Сызлақәоу закәызеи, мшәан, «уахь» ҳәа, акрыҟандаз уи изҳәаз раԥхьагьы уаҩ дызцарымызт» ҳәа, игәы дынҭацәажәан, цышәырччаракгьы неиҿықәлеит.

Шьыбжьы агәы ихалахьаз амра, акәтаґь нцәуршәлар иаӡып ааугәахәрын. Алмас дышиашаз адәҳәыԥш ааихитџәан иҿынеихеит.

Аатџла

Нырцә-аарцә еиқәыԥшуаз ахәадақәа руак аҟынтәи даҽакахьы унеирц азы аӡыгәҭа зегьы уахыкәшаны уцар акәын, мамзаргьы Тџәаҳәыркыра абахә уекнаҳан улбаар акәын. Убри аҟынтәи нырцә-аарцә инхоз ауаагьы анеибабоз аиҳа ианеибамбоз еиҳан. Ианеибабалакгьы харантәи сасдахьк дызҭааз

иеипш еибапхьаӡаны, пату рықәибатцон. Ишнеишнеиуаз, ацәгьеи-абзиеи раан қытак еицатәӡамшәа ашәацьҳәаӡ, ма ачараҳәаӡы дҿыжәтцаны дрыбжьартцо иалагеит.

Ауаӡи-ауаӡи рыбжьара агәеибабылра зырҿыхо аибабароуп. Абраҟагьы абарҭ аӡ-хәадак ирықәынхоз ауаапсыра лассы-ласс изеибамбо ианалага ауп абасеипшқәа рыхьуа ианалагагьы.

Апхьатцәҟьа иара ида аӡәгьы дныҟәомызт абри амӡахәастала. Уи, иааимариашаны ахәадақәа уаларыбжьысуан. Уи ала аарцәынтәи, ддәықәымлац шуҳәоз, нырцә днаӡон, нырцәынтәи, ддәықәымлац шуҳәоз аарцәҟа дааӡон.

Ус-ус, ари Алмас имӡахәастә аҿцааӡцәа аиуа иалагеит. Абри амӡа иабзоураны нырцәааи-аарцәааи амцеимдареи ашылапсахреи рыбжьалеит.

Убри амӡахәастә ихы ақәкны ддәықәлеит абыржәгьы Алмас. Аха иҟамызт, усҟан мра уқәмырпхаӡакәа ашәшьыра утцакны узгоз, ашәапыцьапра. Иҿапхьа ишьтан хаҳәла ичапаз амӡаду. Ахәыштаара агәаҟнеипш ижәпаҳаҳараӡа асаба аныжьлан. Знызынлагьы пшашәышәык анаслак, иӡышьтыхны еиларгьежьуа иаманы аҿаанахон.

Абраҟа ӡынгьы-пхынгьы инеибеипшны аӡбаарақәа аман. Акамбашьқәа рызқәатыпқәа иахьабалак, ашьхымӡа алхарақәа реипш, игәаӡа-гәаӡаӡа ианын. Камбашьтәаара ҳәагьы иашьтан. Уажәы акамбашь ахьтатәаша акәым, алаапса иажәша аӡы зтатәоу ҿышьтакгьы убашам. Алмас дышнеиуаз ашоура изымчҳаӡо даналага, мра ҟадыць, арахь илаҟәӡама ҳәа иҿапхьа амӡа инымӡахытцшәа зхала затцәык игылаз атцла ашәшьырахьы иҿынаихеит. Ашәшьыра данаатцагыла иаҳа ипсы ааивигеит. Амӡа аганқәа рҟны мчымхарала итцырхыз атцлақәа, адоумыжьха инацәкьарақәа реипш ихахаӡа, рдац-хӡаақәа

ажәҩан ахь ирханы икажьын. «Ранацьалбеит, иага ргәатцәа жәпоуп абасеипш аԥсабара рыцҳашьарада иазныҟәаз ауаа. Рҿы зцәажәом ҳәа аума ас изхыршьааз, мамзаргьы дара еиҳа мчыла ишаиааиуаз аадырԥшырц рҭахызу?! Усами ишеибарку џьоукы рдунеи. Ацәгьагьы абзиагьы неибаркны реибаргара иаҳа ирзымариоуп. Ҳаит, абааԥсы, ҳаҕоу рашҭа дҭаԥсааит, – ихы дацәажәауа, дааҟәынд-ҟәындит Алмас. – Ажәытәан ажәаны ирҳәон, ауасҭа бзиа абна дылалар ашәаԥыцьаԥ гәырҕьоит, ауасҭа бааԥсы еихаԥсыхәда абна дылаларгьы ашәаԥыцьаԥ гәырӡыӡоит ҳәа... Асеипш убахьоума?!. Уара араҟа узлаанрыжьзеи ҳәа, ихы ҩышьҭыхны дызтцагылаз атцла дҩатцаԥшит. Убасҟан ауп иангәеиҭа дызтцагылаз изакәытә тцлаз. Аурыла рацәак аҩада аҽышьҭымхкәа, махәы-шьахәала аҽырҭбааны, ауапа иатцәа иҭашьшьы ихагылан аатцла.

– Ара уабаанагеи?! – иҳәеит, дызқәымгәыҕӡоз идырки иареи џьара еиқәшәазшәа, иџьашьауа. Иҩнапыкгьы накәиршан иааигәыдиҳәҳәалеит. Ацәамԥара еиԥхьишьшьааууан акраамҭа. – Усҟангьы шәыжәла маҷын, уажә шәзеиԥшрозеишь?.. – инаҩсҟа абахә ашьапахьы инапы нарханы ажәабжьк азеиҭеиҳәошәа дналагеит. – Абни, аҟәаԥа-ҿаԥара зегьы кыдырҭәааны шәара шәыла ихҟьан, дад, шәара шәакәӡан иқәиааӡоз. Шәыхьӡгьы ахымзи, «Аара» ҳәа, иашьҭан... Уажәы... Уара уахьыҟоугьы бзиами, дадхеит, уеиқәхагәышьозар аринахыс.... – Абас, абри аатцла ихы аншьалан дацәажәауа дамтцагылан Алмас ҳамҭакы. Аха, аамҭа шынаскьацәоз аниба, уажәы-уажә даахьԥшны дшахәаԥшуаз, игәы шазхьаауаз даԥыртцны иҿынаихеит.

Амра акыр инхыҳәҳәаахьан. Ишьамхқәа, уаҳа уҳазгагәышьом, абранӡа уахьаагазгьы иҭабуп ҳәа ҳауҳәар ухәҭоуп рҳәазшәа, иааитцӡааӡаны акәын

дышнеиуаз Алмас. Аха игәы иханы дагон убрахь, игәыҕрақәа зегьы зхылҿиааауаз ацәашь хәычҷы еипш, икәииӡа зцәаара ибоз, дызхьырпшны дызгоз акахьы. Уажәы-уажә дакуан аимҳәара. Иаҳа-иаҳа игәы кыдыпшшо далагеит, амра иқәшыцыпхьаӡа. «Ахәыӡ атҵалаалитеи, дцәымсажәха адәы дықәзар атҟыс наҟ дапырсхып ҳәа аума абри амрагьы изықәнакыз», – иҳәон гәаныла. Акыраамҭа ипсы ихәлаханы, ихәда адашқәа еибархханы, аԥсгәы дкылнахуан аимҳәа. Ҳамҭакы ус даагылон, нас амарсеипш, иеиқәа анапқәа ирҭагылаз ишьаргәацә пақәа наитҵакшо, иҿынаихон.

Дызныз амҩаду архәараҿы даннеи, дышиашаз дымцакәа, иармарахьала дныммҩахытцын, ашьашәырҳампал еипш илгәыгәӡа иҟаз марда хәычык дҩыхәнеит. Аҩсҭаа ихазы деилаҳарын, убас ипшӡан убри аҭыԥ. Алмас дахьыҩхалаз дааҭгылан, аҭҳараҭҳараҳәа еисуаз игәы хәычык аҟара даапеипшит. Нас иблақәа ичабрала иааирыцқьан, дахьгылаз даанапшы-аапшит. Инаҩсшәа аҽабаа аҟәартәрақәа реипш, адгьыл ҭаҩаҿараны иахьыҟаз илапш надирхалан, дгәыпшаа-хыпшаауа уахь иҿынаихеит.

Иҭашәашәа-ҭашәашәаӡа адгьыл зышьҭра аныз ҳаҭгәынкәан. Абра анышә иамадан иани иаби. Урҭ ирхиааны иҟаз аҳәира неимыҭха-аaимыҭханы зҕәаасақәа звабаахьаз ҩ-ҳаҭгәынк днархагылеит.

– Саҭашәымтцан, сани саби! – иҳәеит, ибжьы қыць-қыцьуа. – Саҭашәымтцан, абрысҟаамҭа шәгәыгәҭажьны шәахьсымаз азы. Шәыԥсы акрамчгәышьазар, гәыбҕан снамҭааит. Саҭоумтцан, саб, уара уахӡызаауа исзаурсыз утцәҩаншьап ахьсзымхьчаз. Сара сразҟы уаҳа егьаламзар акәхарын. Гәнаҳа ыҟазар – ирзымгароуп зымшала, абасеипш, шәаргьы саргьы ҳаихҟьа-еипҟьа ҳҟалаз. Аԥсцәаҳа егьзҿамшәаша, изҳаимраӡазеи аибааӡара, шәара

шәеибганы шәсымазҭгьы усгьы сыхьӡомызт. Егьа скыднаҟьазаргьы, уи ахыԥша баапс... – даҿын аҳаҭгәынқәа рахь ихы рханы ацәажәара, – абра шәывараҿы нышәнапыс исоурц сылахь ианызаарын. Уажәшьҭа сыԥсыргьы ԥсроума, зыԥсаҭа иаԥшуа аӡәы анышә сышԥамеимдари шәара шәҟны... – илаҕырӡқәа имаҕрала иааирыцқьан, аҭаҭын аацәыриган амца наркны ҩынтәҟа днаҿыхан инаганы аҳаҭгәынқәа рханы иарсыз ахаҳәшәыгә иныҟәитцеит. Дахьынӡазынаӡааӡоз араси амтцырбҕьи нытцх-аатцыхқәаны иааирыцқьашәагьы иуит. Ҳамҭакы ус аҭынчра иеамаданы дтәан, нас дҩагылан аҳандакь иамаз ашәшьырахь иҿынаихеит. Убасҟан ауп илаԥш ианаатцашәа раӡынԥштәыла ишәны, еихацла иҭахкааз нышәынҭрақәак инаҩсшәа ишыҟаз. Изтәыдашь, аԥсы ихьӡума абри еиԥш азқәаҭыԥ зауз игәахәуа уахь иҿынаихеит.

Аихымца еихьушьыр аҽыԥхәа амца акратәы ишын аҳауа.

Аихатә гәара данаадгыла, лаԥшыла иааимидеит аҩнутцҟа. Цементла иҭачаԥаны абраҟагьы ҩ-ӷәаасак еиван. Иахьырзеиԥшыз рхаҟны наԥҟазала ицәны, мармалташь хаҳәык ахы ԥшьҟны ицәҩабжь-цхәеиқәараӡа ирхагылан. Агәҭаны ихыгьежьааӡа аҵьоуҳар аҿыкәыршаны хатцаки ԥхәыски еидыртәалан рпатреҭ ҭасаны иҟан. Ара дахьгылазынтәи урҭ зустцәақәаз еилырганы избомызт аҟнытә, аихатә гәашә хәыҷы алыкә нылыршәаны, уахь дынҭалеит. Шьаҿақәак ахьныҟаитцаз дадырсызшәа даатгылеит, ицәагьы дааҭаӡызеит.

Ицәоу ирҿыхар ҳәа дшәозшәа, ашьшьыҳәа днеины днархагылеит.

– Шәахраҭ бзиахааит! – иҳәеит уи, иеааларҟәынгьы рыгәқәа инапы нарықәишьын, – шәара

ахәашақәа, шәыпсы ахьынӡаҭаз адунеи зегьы аӷәара ахатцаны шәнапы иадыркызшәа ишәыпхьаӡон, шәымпсӡарыз цьышәшьон… Ауаа рҷан аимтцәаразы шәеырцҳафырны шәгылан, аха… – дырҩегьых иҭаҭын аацәыриган, акы амца наркны аӷәаасақәа руак ахы иныҟәитцеит, аха нас ауп даназхәыц, ахатцеи апҳәыси анеиваржуа, ахатца иармарахь ала шакәу апҳәыс дышиваржуа. Иҭаҭын неиҭаганы: – Аа, бысҭ, Хьыса, бах аҭаҭын. Бара ианакәызаалакгьы атцәапшь иаҩызоу аҭаҭын сымоуп ҳәа бахыехәалон, – инаган уи лӷәааса ахы иныҟәитцеит. – Усҟан шьапҿаршә сышәҭон шәҩыцьагьы шәееидкыланы, аха ишыжәбо еипш, сшыҟазаалакгьы иахьагьы сыцсы ҭоуп, аиба икәакәар былуам ҳәа, – ашьшьыҳәа атәарҭа лаҟә дныҟәтәеит; – «Дуаӷажәлазаргьы ауаҩытәыҩса дыпсындаз умҳәан» – рҳәоит, саҭашәымтцан. Апсҭазаара акырӡа саргәамтцхьеит, уи ауп иҟалаз… Аха, ус сҳәеит ҳәа, шәара иӡбаны исзыжәуз ауп, зегь… – апатреҭқәа рҟынтәи дызхыпшылоз аблақәа икәымӷны илакьакьошәа ибо далагеит. Иашатцәҟьангьы иагьилакьакьон, идырмжьыжькуан ипсҭазаара хыфаа-ҿыфаааны иҟазтцахьаз «ахьаа баапсы».

Апхьатцәыҟьа иҟәата-псаташәа иааҟалаз игәгьы, апхныга еипш иҟацаӡа, аибарчра иалагеит. Иҩнутцҟа ахәараҳәа еилашуан акы. Еиланаршуан пша змыҭәҳәоз, ӡы иазмырцәоз мцакы.

Акырынтә аҷыҷмасса реипш иқәпапахьаз, аха иезимҭацыз ахәыцрақәа ишәҭаху сзыжәуы иҳәашашәа иерымадан агәалашәара тцаула-хьшәашәақәа дыргәылаланы иҿынеихеит.

…Амаҭапшь, бырфын шахатцас, илырлакьҭартә еипш аблақәа зханы амармалташь хаҳә иалпшны ихәапшуаз апҳәыс Алмас иан лаҳәшьа гәакьа лакәын, Хьыса лыхьӡын. Апсықымқымреи, ацәгьа-

цәыпхамшьареи рыла каҷбеитцас еиларҷабны еибытәоу аблақәа зханы, уажәы абра илыважу ахатца, Беса, диццаанӡа, дызмаз Кьаӷәса ихьӡын. Кьаӷәса, ардәынеипш иҟәит-шәитәуа, уаҩы дипырхагамкәа, зхатә џьабаала иаарыхны крызфоз, инхоз-интцуаз, аӡы ахьышьтрахь ихынҳәуеит уҳәар, агәра згоз, ҩбара зламыз нхаҩ тынчк иакәын.

Беса ари ақыта иааӡаз, иалиааз аӡәы иакәмызт. Уи ара ақыта дшаланагалаз атәы ишырҳәо абас ауп. Ақытаҿы старшынс ирымаз абрагьцәа даныршь ашьтахь, ҽнак аиҳабыра рхатарнакцәақәак дрывар-гылаӷы иҩкылсит. Нас ажәлар ааизырган: – Абри ауаҩ ижәбо шәқытаҿы старшынс даарышьтит! Ҳара напынтцас иҳамоу абри шәлымҳа аҟынӡа инаагарц ауп, иақәшаҳату шәнапы шәҩах! – рҳәеит.

«Ҳақәшаҳатуп»,– рҳәан, аӷзаа ааилдыргеит џьоукы. Даҽа џьоукыхгьы, Базалеи Шьаҳани уҳәа назлаз, «Амшә иакыз баба иҳәеит», – рҳәан, уа рҽааныркылеит.

Абри амш инаркны Беса ақытан «аӡәы» ҳәа дналагылеит. Иааинырсланы уи ихы аарпшит жәлар зҳәатәы иацныҟәаша, рҿахәы еитазҳәаша аӡә иакәны. Зегьы рапхьаӡагьы уи аҿабызшәа хаа иҿан, ауаҩы иханшьалара идыруан. Ицәажәашьа, итәашьа-игылашьа зегьы рыла абри акала дсыуан-даз ҳәа зхы дадзымкылараз дарбаныз…

Ауаҩытәыҩсаипстазаараҿы ахныҟәгара – зда псыхәа имам гәыцәуп. Уи агәыцә иахылҿиаауеит амахәтақәа рацәаны, уи амҽхак, аамта шаҟа инаскьо аҟара, итбаахо иалагоит. Ҳәарада, урт амахәтақәа зхылҿиаауа шьатак ауп, аха дара амахәтақәагьы дасу ирымоуп хазы-хаз дара рхатәы хырхартақәа, зегьы ганкахьала мацара еиццом…

…Хылтц дрымаӡамкәа инхауан Кьаӷәса ипҳәыси иареи. Аха ҟыҟ-ҿыҟда, иркуа-иршьтәуа рыцаа-

иуа иҟан. Кьаӷəса иара ихатə џьабаала дынхон, аӡəы дидгəаҟлартə еипш дыҟамызт. Иԥсаса изанын, ишьамаҟа изгəарлон, ица аџьыҟəреи изҭан, иҩцара ҩы агмызт. Асас изы еснагь зчеиџьыка знаԥы иантҵаны игылаз, агəыла изы агəы даҩызоуп ззырҳəоз уаҩын.

Беса абри аҟыҭаҟны сҭаршынс даныҟарҵа нахыс, Кьаӷəса иҩнаҭа иаҳа ҿыхьшьырҭас, неирҭааирҭас ишьҭихит. Аусҳəарҭаҟны сасык данааилак аҟыԥыҳəа ҷкəынак даабжьырҟьаны аҟыҭа агəы иналганы ашьхарԥы иамадаз ари аҩнаҭа ашҟа уахь Кьаӷəса иахь дирыҩуан. Кьаӷəсагьы, адырра шааиаулак еиԥш, ишьтəаҟəа иреиӷьыз аарылганы еиҿыхаа аҟəаб ду инҭеиҵон, иҳаԥшьа ихтымыз аахтны иныҟəиргылон.

Амыргəыл тама еиԥш зцəа иҭыԥхаауа ишкьашкьо игылаз, уахык иадамзаргьы агара зҿахакны зыцəа нызмырхацыз аԥҳəыс ааӡа, Кьаӷəса иԥшəма Хьыса, еснагь аҭыԥҳа хымкых леиԥш Беса исасцəеи иареи рмаҵуразы дыхианы дгылан.

Беса абраҟа тəарҭас-гыларҭас иахьышьҭихыз азы анаԥшцəа дасу дара ртəала иазхəыцуан, дара иахьырҭахыз амаа арҭон, анапаҵаҵа, ашьапаҵаҵа, атəыҩаҟəа ахаргыланы иҟəаџуа иныҟəо иҟазҵозгьы дубарын. Аха убарҭ агəаанагараҟəа ицəырҵуаз иаахтыҵəҟьаны уаҩы изҳəомызт, иацəшəон. Зхыԥша ашьҭыҵра иаҿыз Беса ихьыӡ иаԥышькласуа акрамхаҳəар, ишранамхоз рдыруан. Даҿа ганкахьалагьы Кьаӷəса ипату, иаҳаҭыр збауаз ауаа рхыԥхьаӡара раџəахауа иалагеит. Избанзар, аҟыҭа ахада иҩызцəа-ипызцəа иманы уи аҩнаҭа дтəан, акыр рфон, акыр ржəуан. Урҭ ауаа даҿаџьара иахьнеиуазгьы уи ачеиџьыка атəы рҳəауан. Кьаӷəса иакəзар, урҭҟəа ирышьҭаз уаҩымызт. Абриала схы бзиарак асыргап, мамзаргьы сыхьыӡ-сыԥша

алашьҭысхып ҳәа акәӡамызт иҩны имҩахыҵуаз ҳаҭырла изныҟәигоз. Иара ихәыцрала, убри аҩыза аҟаҵара дарбанзаалакгьы иуалпшьаны дахәапшуан. Анхаҩы агәашә зҿеитцо, иара ихаҭа ашҭа далаҭаларц мацара акәӡам, асасгьы далаҭаларц ауп ҳәа акәын уи дышхәыцуаз. Абри еиҳаны иара уаҳа даҽа ҷыдарак изацларцгьы иҭахымызт.

Алҩақ иашьыркыцхьаз ажәытә ԥацхеи асасааира иазкыз имасар ҭӡи ирытцаз агәыпхарра иара изхоны ибон...

Уахык зны хатцеи-пхәыси, чаншьҭахьы, наҟ-ааҟ ахәшҭаара иҽеҳәатәаны ажәақәакгьы неимда-ааимдо еицәажәон. Хьыса лыласаха рбыбкны аластҟьагала ацҟьара даҿын. Кьаҕәса, иаԥсуа ҳәызбеи, иблыга тцәи, иткьац рқьақьақәеи наиватцаны, уаанӡа зшьапы икхьаз амтцәышә ашышра даҿын.

– Сахьынапш-ааԥшуа ауаа срытцашьыцуа салагеит, – лҳәеит Хьыса, цытрактәи рҿымтра ашьҭахь...

Кьаҕәса уи лцәажәара алаҿымҭкәа, иара ишиҟазшьаз ала, иҭкьацқәа инацәкьарақәа иаарыбжьакны, инеихда-ааихдо иаҳәызба аҟәуала еихацалауа ашышра даҿын.

– Ҳара, – лҳәеит дырҩегьых Хьыса, – Зегьы рааста ҳзеицәахарызеи, изҳалымшарызеи ҳаргьы убри аҩыза?

– Иарбану, бара бнахыкәша-аахыкәшо, зцәыргара бзымгәаҕьуа уаха?! – иҳәеит Кьаҕәса, зыбжара дҩеихьаз имтцәышә ҩышьҭыхны, алашара кылпхозар, ибарц иҭахушәа инарҳәы-аарҳәуа дахәапшуа.

– Иарбан умбои, абарҭ ҳаҩнқәа роуп зызбахә сымоу. Ауаа аҳаҳаираҳәа анхара иалагеит, ҳара ҳаҩны асасцәа дуқәа иаҭаауа мҩасшақә рыҩнапхьа ишмиасыцгьы. Арахь иахьааиуа аҷышә илартәаны иҳамоуп. Истаху ԥсааит, уи ауаҩгьы уажәшьҭа

сицәыпхашьоит, ргәы иаанагозеи, иҿаҟны ирымҳәаргьы... ахьӡ ду змоу аӡә иоуп, ихнарччар ҳәа сшәоит.

– Саб гәышьагьы, уи иабацәа гәышьақәагьы абри аԥацха аҟны акәын рысасцәа мҩахганы пату ахьрықәыртцоз, аха аӡәгьы дахымччацызт, иагьҟәнимшьацызт, – иҳәеит Кьаҕәса, имырхьаацәакәа.

Хьыса лхатца ииҳәаз итцыблыраха лгәы ишынацралаз мҩашьо ахьышәтҳәа лыласаха аашьтпааны аҿаԥарахь дныҩналеит.

– Усҟан аамтa аҽакын, – ҿаалтит уахьынтәи. – Уажәы иаха лахтырахеит, ҳара цьоукы ҳалақәа хҩоуп акәымзар. Сара исҳәо, усгьы уара ухы ухнахуеит, унаԥшы-ааԥшырауазеи, уарамыжда, уҩызцәа иҟартцогьы умбари... Зынӡаск ушылашәыз уаанхаӡеитеи...

– Саргьы зынӡаскгьы ак сымбатцәҟьо сҟаларым, аха уи аҩыза аԥсеивгара аиаша басҳәап, омак пату сзақәым, – иҳәеит, иҽеиқәрыԥшьыхаа.

– Избан?! – иага лгәамтцра цәырлымгарц лтахызаргьы, лыбжьы мачк днамхақәмыгәгәаар амуит.

– Избан бымбои, усеиԥш анхара ҟатцаны, нас асас дыҩнаугалар, уи амаӡарах жьы имтцоутцар иаҩызоуп, – иҳәеит абжьааԥнытәи итынчшьала, имыргәгәакәа. Лхатца, ихы инапаҿы иааганы, цьара ииатцәа-жьышәкгьы мырқәацаӡакәа, зегьы изеиԥшушәа ицәажәашьа, Хьыса иаҳагьы амца лнаркуан, аха убри ҩнутцҟалатәи леилашыра адәахьы илынлырԥшцәаргьы лтахымызт... Илтахымызт, избанзар, акат иалаҳазшәа иҳәаԥыӡыԥуа, насгьы атцааршәы аиҳа ихьшәашәаны шәарӡыӡарак лыззыртцысуаз, итцәахны илымаз маӡак лцәаргамахар ҳәа дшәон. Уи аргамахар ҳәа даншәоз,

еиҳаракгьы Кьаґәса инҭкааны данлыхәапшуаз акәӡамызт, усҟан аҭак ҟалҵон. Ус акәымкәа, хырҩа азымукәа, мҩасшақә ихы анымҩапигоз акәын даншәоз. Избанзар, иҟалон усҟан ларгьы ҵсыҽрак лыхьыр... Убри ашәымҭак иаҳәар ҟалон зегьы-зегь. Убри азыҳәа еснагь илыман агәҽанызаара. Уажәтәи реицәаажәараҿы аҧыжәара аанкылатәын, мамзар иудыруазеи...

– Уарамыжда, (уара рыцҳа ҳәа акәын лгәы иаҳәоз), ҳара ҳала ари ҵа змаӡам адунеи ґархар ҳәа ушәома... Ҳаҧшып, нас, ажәҩан иҩалбганы акы лаҳамҵаҳаанӡа!.. – лҳәан, дниасны рышьҭаларҭа уадахь лҿыналхеит.

Уахык, Бесеи Кьаґәсеи аишәа иахатәаны акыр шырфоз, адәахьы аҧша асра иаиалага, ашышҭӡы иаакылшәшәуаз аҧша агаз лампа арцәеит, ауахәа еиҿажькәа ирхылҵуаз алҩа илакьҭо дара ахьтәаз ахь инианаган, ипырпылха рыблақәа инархылеит. Усҟан, Беса ус иҳәеит:

– Иаҳҳәақәо ирзууазеи, Кьаґәса, ҩнык ашьапы укыроуп!..

– Саргьы иаҳәара саҿуп, аха ихахьы иааигом акәымзар, – ҳәа инацлырґызит Хьысагьы.

– Ибымаикызаргьы диашам!.. – ҿааиҭит, абри лҳәандаз ҳәа дыҧшызшәа, аха иара зныктәи ала иаахҵәаны, ҿабызшәа хаарак нацӡамкәа иихәаз даацәшәан: – Ихь са изгааит, аха... – ҳәагьы нацитцеит, иаарласнгьы.

Кьаґәса, уаҳа иблацәагьы цьара иаамыртцысӡакәа, аҽҳәаахьы дыҽҳәапшуа дтәан. «Ируазеи, уара абарҭ, ауаа, сыбжьара ргәы иҭоума, мшәан, инеиҭанеиҭасуа?» – иҳәон, гәаныла. Уи иҿымҭра гәҭынчымрак изцәырнагеит Беса. Иҟалалоит убасеиҧшқәа: ашәымҭактәи аҿымҭра, ухәы-ужьы еиланаргыло, аҧсаатә шәаҟьа еиҧш угәы аҭра

иҭанамыргыло, ҩнытҟалатәи шьҭыбжьык ана-хылҵуа. Насгьы аԥсабараҟны зегьы израҳауам уи «аҿымҭра абжьы». Иҟалап изаҳахьоугьы рхыԥхьаӡара дааразак ирацәаӡамзаргьы.

Аха, усеиԥшқәа раан уи дацәымҩашьо идыруан ахымҩаԥгашьа, убри ашьҭыбжь зхылҵраны иҟоу, аибашьра иаҿу ҩнутҟалатәи амч шьҭытцаанӡа, иара диасуан ахьатцрахь, насгьы убри иацитцон ауаҩ дааразa дымхәыцкәа зеилкаара ицәыуадаҩхаша, мамзаргьы игәарԥханы дызлаччаша, ажәақәак. Убасҟан уи дзыҿцәажәо мачҵк данааҳәалаха , мамзаргьы данааԥышәырчча, уи нахыс иара итәы иаиргон.

– Ҳара ахацәа ишьтәқәоу ҳреиуоуп, – иҳәан, иажәа инацитцеит Беса, адәахьала иеааиҭамкӡакәа, – ҳамхаԥагьара иахҟьаны, зны-зынла аҳәса ирҳәо изакәу еилымкааӡакәа ҳаҿаапкуеит, сара схатцазар, уи сара избап ҳәа иԥхьаӡаны, адагәа илымҳақәа ираҳауа далагаргьы, иаҳауа ашьҭыбжьқәа рыгәра шизымго еиԥш, рыгәра ҳамго ҳалагоит. Уара умсит, Кьаӷәса, уара узы мацара исҳәозар, сара сыԥсааит. Адунеи ааршазар ахацәа зегьы ус ауп ҳшыҟоу. Аԥсаҭала ҳцәажәозар, ҳара ҳаԥсҭазаараҿы ҳагьзырԥшӡо, ҳагьзырхаауа, аҳәса роуп, – иҳәан, Хьыса лахьгьы дынхьаԥшын, иаармаӡашәагьы даалацәҟәит. – Изхысҳәаауа, Хьыса лыххь сара изгааит, илҳәаз ауп... Ацәҳар ацәа анахытцуа ҳәагьы акы ыҟами, алшара аныҟоу ауп акы анаԥшьгатәу, акы аныҟатцатәу... Ицәгьаз ҳәа акыр уаԥшьылгама? Маԥ!..

Кьаӷәса дырҩегьых ҳамҭак ҿиҭуамызт, нас ахәыштҭаара иеҳәаршәыз лабытцә хыблаахак ала, убри зыӡбахә цәырыргаз ахыбра ҿыц асахьа ҭихуашәа, ахчныза хаҳә тцәаӷәақәак рантцара далагеит. Беса уажәтәи аҿымҭра уамак дацәшәомызт, из-

банзар, ибон иажәақәа, ишырҳәо еипш, ахҭа ишҭашәоз.

Кьаӷәса, зны азы аԥырқьҳәа инаицралаз амца аахәеын, ихала хәыцрак иҿенеиҭан ус дтәан.

Ари аимгеимцара ихы инархәаны Беса ибла млашьқәа Хьыса иналыдирхалеит.

Ларгьы азныказы даахәацыхәаԥшьхан, лхы зымҩа иналырхеит, аха илныруан илаԥш иаҳаиаҳа лцәа-лжьы ишадҳәаҵалоз, уи илызнарҵысуан гәҭынчымрак, ууанӡагьы игәалҭахьаз, аха асҵәҟьа иаармарианы зыгәра лгарц лҭахымыз акы... Усҟан уи лҿаԥхьа иаатызшәа лбо далагеит даҽа дунеик. Убри адунеи алаԥшҳәааҿы инаганы иныкәлыргылеит лхаҵагьы Бесагьы. Нас илшәеит, илзеит али-ԥси рыбжьара. Алаԥшҳәааҿынтәи Кьаӷәса арыцҳацәа зхьыкәкәа зыхшыбаҩ шаҟәахьаз аӡә иакәны дылбон, ахьча зныҟәгара даҟәытцыз, аха ирыцҳашьаны ахырԥарсҭахь изкамыжьыз, аӡарҭра аԥхьа атцәҩан иахарԥоу акәаахьчажә деиԥшны.

Егьи... Егьи ихылҳәаара дақәшәомызт раԥхьаҵәҟьа, аха мацәысеимҟьарак иалагӡаны убас акы даашьҭнаԥааит, адунеи иааршаз зегьы налхарштны, убри ихәда снаԥқәа нарыкәыршаны даасгәыдсыҳәҳәаландаз лгәахәуа. Ишыналыхҟьаз еиԥшҵәҟьа иаразнак лгәанала лхы даԥәыԥхашьеит. Адырҩегьых рылаԥшқәа анааиқәшәа, аԥыжәара шьҭнахуан лгәазыҳәара. Шьыри, илыбаргәузеи абри иеиԥш ахаҵа шьыбжьаанӡа иадамзаргьы зыҩны дзызгәарло аԥҳәыс ҳәа ахәыцра далагон. Амч ҷыда змаиы дызхыԥшылоз уи иблақәа аҵыхәтәантәи ахыҟажара лцәыргар ҳәа дшәаны, зымҩа данԥшуазгьы, иара иакәын илбоз.

Беса иакәзар, аӡы ааӡаахра ада уаҳа ус амамкәа аҵәгәыр иаҿашәаз аԥсыӡ еиԥш уи дшыҳәаԥыӡыԥуаз ибон, аха дахыццакуамызт «иҿаҵахәы» иара иахь

аагара. Избанзар, нас уи «аҧсыӡ» иацәыӡуан иамоу аҧшӡара, ацәа ацыԥцыԥра, аҟәымшәышәра. Иацәыӡуан наӡаӡа зегьы-зегьы…

Уи заманалатцәҟьа идыруан убас зныктәи рылаҧш аиқәшәара иахҟьаны уахык шаанӡатәи лыцәа штынчымхоз, адырԥаҿынгьы агәамтцра штцылгоз, данышьтало, лцәаматәа ҳәынтцәрак иадамхаргьы ианыҧлыртлотцәҟьагьы иара инапқәа дышрызхәыцуаз. Аха абраҟа дыццакуамызт, акы дӡаапшылон, ԥнутцҟала имаӡаӡаз, иара иҷыдарахаз уаԥсы изымдыруаз маӡак…

…Кьагәса дахьтәаз, инаур ааныжьны игәы-иҧсы иманы хара дцазшәа дтаҳәахаа дызлаз ахәыцра наҧхьеикын, зымата антцәамтаҿы иԥаганы «оҳ, гәышьа» ҳәа зыҧсы ааивызгаз арашәаԥ иеипш даақәыҧсычҳаны, иҿааириашан:

– Ицәгьазаратәы, Беса, уххь згеит, исалҳәаз шҧацәгьоу?.. Насгьы ицәгьоуп зҳәада!.. – иҳәеит.

Дук хара имгакәа, тәым уастацәақәак аакылсын, Кьагәса ижәытә ԥны илагәтасны ихырбыкьны илкажьны, уи атыҧан ахьатә кәасқьа ашьапы ркит. Абри ахыбра иалагеи-уажәи рыбжьара, уаанӡатәи Кьагәса иакәӡамызшәа, игәыԥба-ҿыԥбарақәа аҟәарт зҿалазӡаз акәҷар реипш, цьара инаҧхьарыланы рҿыртцәахит. Амала, зны-зынла зымч мырхакәа згәы ндырхаз, неихыркәа змам абырг иеипш, итцкьыҿны, зхы ҟәыншьо игылаз иҧацха днавс-аавсны днахәапшлон акәымзар, еснагь илаҧш зхыз зыргылара иаҿыз аԥн ҿыц акәын. Убас еипш иманшәалахеит убри ахыбра аргылара, иаразы иназышьталаз аказы иеихәлахо ҳәа акәӡамкәа, уи моу, иаазгада, мшәан абарт аматәахәқәаҳәаагьы ихы дазтцаалон, иҿыцхҳараӡа ишьтоу аԥныматәахә анибалакь.

Беса абраҟагьы уаанӡатәи ихымԥаҧгашьа днавыҳәҳәаны даҿакала иҿеитеимкит. Уи заманалатцә-

ҟьа ибон, шаҟа иҿеникылоз аҟара Хьыса лычҳара шхыжжуаз. Аха изаацәоуп ҳәа ипхьаӡон гәаныла. Бжь-цапхак аартны, бжь-чыҟьмацьак рытца дынҭапшуан, убасҟан цышәрыччарак неиҿыкәтцаны еиҭанеиркыхуан.

Уахык зны, абжьаапнеипш хатцеи-пҳәыси анышьҭала ашьҭахь, Хьыса лцәарҭа дылтцны, мыцхә ахгәарпхара злоу ацгәы гәабзыӷ деипшха, лхатца ицәа днадлеит. Ашыҟәсҟәа ицәыргахьаз, бжь-шьхак рынхытц, бжь-мшынк рнырцә аҟәара иҟәршәу, аҿаҳәатәҟәа зегьы ҟазтцо алакәтә бырлаш ҟәырҷаха ибазшәа дааҟалеит Кьаӷәсагьы.

Апсҭазаараҿы ауаҩы иҟәра шаҟа инаскьо аҟара игәхьааҟәагьы рацәахо иалагоит, убасҟан иацьал харазтәуа акы акәны иҟоуп уи макьанагьы «ипхапсы» шилоу агәрагара аниоуа. Усҟан ихашҭуеит ихигахьоу ихьаа-бааҟәа зегьы. Дхьанарпшуеит ишьҭахьҟа инижьхьоу амш бзиахәҟәа рахь. Изаанагоит, блацәеихаҟәысрак иадамзаргьы, гәычкәынрак... Итцегь инахараны ибо далагоит имшпхьаӡараҟәа рылапшҳәааа.

* * *

Псҭачан акәын. Ацәылашара адәы иаакәымлацкәа, Кьаӷәса ирахә ааныжьны аҩынӡа сналбааххны иҟоу збап иҳәан, амҩа дныҟәлеит... Пхынчкәын аҟәандара дацны, иныҟәашәа аарццакны иҩнапхьа дааихьан еипш, аӡәы ргәашә абжьы мыргаӡакәа иныдтцаны мҩахәасҭала дцазшәа игәы иааинаҭеит. Ииура изымдыруа агәашә даалахеит. Аха уи иоуз ацәалашәара баапсы ашьҭамҭак ыҟаӡамкәа иатцанарӡит аҩны данааи ипҳәыс иалҳәаз ажәабжь ссир.

– Сцәастәымкәа сыҟоуп, – лҳәеит, лыбжьы аӡәы иаҳар ҳәа дшәаошәа, дахӡыӡааууа.

Кьаӷәса изы иҟьаҟьаӡа иаатит жәѡангәашәпхьара, ииашаҵәҟьангьы агәра игеит «бжь-шьхак рынхытц, бжь-мшынк рнырцә аҿаҳәатәқәа зегьы ҟазҵо аҟәара иқәыршәыз абырлаш ҟәырҷаха» убри ауха ишибаз ала...

Дытҟәаны дрыман Кьаӷәса Хьыса лҟынтәи иаҳаз ажәақәа. Ихала ихы даназынхалак, ихәыцрақәа рымҽхак иҽизҭакӡомызт. Акыр шықәса раахыс деиҵашьны дызмаз, анхара-анҵыра игәы ахымло дҟазҵоз, имақьа-хаҳәршәыраха еснагь дызҵаз, уаанӡатәи ихәыцра хьшәашәақәа наҟ ижәѡахыр илықәҳәаны илышьҭеиҵеит уажәы. Аҵәѡан анаирсуаз, ацәшьхәала атҵыруа аналидоз, аҿа-маҿа ргьама анибоз... шаҟараантәу седроу ихылтцк дҟаларц азы дматанеихьаз... Урҭқәа зегь ӡшәахшәа импытцабо дшааиуаз, абар иажәынҭыҽха... «Дыҟазаап нцәакгьы сара сзы! – иҳәон гәаныла. – Иудыруазеи, импсра ҵеикгьы дысҭынхар?» – абас ихы дацәажәалон, ирышҳаны ирхыршьызшәа ахрақәа ирҿакнаҳаз апстҳәа шкәакәақәа дрылапшуа данаатәалак.

Абасеипш, Кьаӷәса ахәыцра хаақәа игәы-ипсы рымаданы ихигон атцхқәа. Амшқәеи амзақәеи ипхьаӡон...

...Уахык, атцхгьы такәы инаскьахьан еипш, Кьаӷәса игәарп иныкәыѡны аҳабла иналалеит артцәаа-артцәааҳәа ҳәҳәабжьык. Уи ацәа иалнахыз ауаа, еибарѡны иааизар, Кьаӷәса хы-цаҳәцаҳәла игәы кылыблаа иџьматрашә дылажьуп. Хьыса (апсуала ишапымызгьы), аетцәа-жәѡан кыдпааура, агәарп дықәгьежьаауан. «Сара соуп зегьы зхароу, сара сышәшьы!..» – аҳәозшәа ахы ларҟәны, аџьматаршә илагылан џьмакгьы.

Изларҳәо ала, ишыҟалаз абас ауп: алашбжьы геит, инақәырццакны џьмакгьы аҟаабжьы алашьцара иалѡит. Кьаӷәса инапы ҿызҳаҳауа ииааӡахьаз

ирахә ирылалаз закәу збап иҳәан, ахьышәҭҳәа дындәылҟьеит… Уи акәхеит: рапхьа ашәапыцьап ршьапы иқәҟьеит, нас аеҵәақәа аалашьцакит, уи ашьҭахь шьапҿаршәырҭа змаӡамыз акы длалҟьан, итҵаулаӡаз тышак ахь иҿылаихеит.

– Кьаӷәса, цәгьапсышьа зырҭаз уара ахәаша… – рҳәеит, изаҳаны еизаз.

– Кьаӷәса бзиа… – рҳәеит.

– Ее, анаџьалбеит, иага хлымӡаах аабап, макьана ҳабаҟоу?! – иҳәазаап абырг Базала. Шьаҳангьы игәы иаанагоз убри акәзаарын, аха изынханы иҟаз иԥхапыцк ибз рыбжьакны ирыбжьаирыӷәӷәазаап.

– Ӡибнаҟа-ӡишәнаҟа! – лҳәеит, аԥсӡы заҳаз пҳәыскгьы.

– Иааԥрада имнаԥааит, срыцҳами! – лҳәан, лнапқәа раҳаны анцәа дԥаитҵапшит даҽаӡәгьы.

– Угәы иҭаз ууасиаҭ ззынужьда, Кьаӷәса-а-а?! Иууамыз дсуандаз ҳәа уишьҭан, алажә еипш аҭҳ лашьца уалазшьыда, Кьаӷәса-а-а-а, аа-ҳи-ҳи рҳәарауазиз сара сзы, уауа-а-ау!.. – лҳәан, иханы днатәеит иуеишьарахьынтәи пҳәыс быргкгьы…

Базалеи егьырҭи

Ахәышҭаараҿы агәгәаҳәа ақыдқәа еиҿажьны амца еиқәын. Абырг Базала ари амца ааигәараҿыцәҟьа дтәан, аха уажәы-уажә иҟәаҟәа рыхьҭшьрак кыдлон. Уи амца хаара мацәак аҵамызт иара изын. Илапш џьарак иаанимкылаӡакәа аимдара иаҿын аԥшьҭӡамцк рыбжьара. Беса, иҽеимыртаӷа, арымӡ ҟьаҟьа ду дахьықәтәаз аҟны уи илапш аннеилак, ахапыц хьаа ааизцәыртцызшәа, иџьымшьқәа неимарцахәны, ҽыцха ашьҭапшра дналагон. Беса иакәзар, иӡамԥа ажьԥсылара там-тамуа, «шәыпату схы иқәуп» ада ажәа иҿамыршәуа, дрылатәан

еизаны иҟаз. Иааикәыршаны итәаз зегьы иҿы инҭшәаны ҳлымҳа инҭашәарызеишь ҳәа иҿапшуа изызырҩуан, рлымҳақәа изкыдтцаӡаны. Базала абра даарылатәеижьҭеи игәы акытцхон, гәхьаагарак изцәыртцуан, уажәы-уажә. Илапш гәаҟ-гәаҟуа ишнеиуа, анкьа Кьаӷәса дахьтәалоз аҭыԥ аҿы ианнеилак, инацәкьыс амсеи ажьи рыбжьара аӡаӡ наицәавтцакшазшәа акы деиҭаитцанарӷәӷәахуан…

– Уаха, абра итәоу, шәхатцкы сцеит! – иҳәеит, итәаз рахьынтә еснагь ажәауаара уаҩы изымҭоз руаӡәы, дҩагылан. – Машәыршақә араҟа ҳаиднамгалеит, уи зызку еицыжәдыруа усуп. Изхысҳәаауа, адунеи ус еибаркуп-тәа: хы ыҟазар, хылԥа ахалароуп, шәыххь сара ацәгьажә изгаант. Сара сыззаауа, – иҳәан, имаҟа инапы автцаитцан иҽаариашаны иажәа инацитцеит, – дад, Беса, ҳтцеи бзиахә, жәларык зыбзада егьзыхәлам уара унапы ҳаныԥшылоуп, ҳҿахәы ҳзеиҭауҳәоит. Абра итәоу дарбанзаалакгьы уи мап ацәикуам. Убри аҟынтә ҳара, уара уҿапхьа иаҳзымшәакәа иҳадхаланы иҟоу рацәаӡоуп макьанагьы, аха ҳаргьы аԥхьаҟа ҳәа ҳгәыӷуеит, абыргцәа ҳҟамларгьы атцеира иршәаратәы ҳазныҟәар убап. Хьыса, баба дбыкәыхшахааит, ҳаҳәшьеитцбы боуп, ҳаибааӡахьеит, бара бхы иадыбкылаз ҳара ҳақәныҳәаҩцәоуп… Насыԥ дуӡӡоуп ҳәа азаҳҳәоит шәара Бесеи бареи шәгәаԥхеибашьаны шәхы ахьеидышәкылаз, шәыԥсҭазаара ахьеилашәтцаз… Ҳазшаз дшәықәныҳәааит! – иҳәан, иҟас-ҟасо ҩыла ирҭәны иикыз иатцәца ааҭиркәкәеит, нас егьырҭ итәаз зегьы иҳәашьҭыбжь ишазнеиз еиликаарц иҭахны днарылаԥшит. Аԥсыӡ ирылашәаз рчахәы ишазыҩуа еиԥш, досу ирымтцагылаз ратцәцақәа рахь инеихеит. Аӡәызатцәык, абырг Базала, ҳәатцәыҳәатцәаран дызҿыз. Базала илаԥш уажәы-уажә дытца-

иршәуан аҽҳәа анаԥсшәа акәакьаҿы итәаны, абарҭ ауаа ируа-ирҳәо ҳәа акы далахәӡамкәа, зеилкаара уадаԥыз маҭәарқәак ирылахәмаруаз ахәыҷы. Кьаӷәса-хәаша игәыӷрақәа зегьы зыдҳәалаз, зыбла аҭапшра дахьымӡакәа адунеи далхәдахаз ахәыҷы.

Базала еснагь дкылкааны дихәапшуан абри асаби, иҭахын Кьаӷәса итәык ихикаарц. Аха егьараан дихәапшыргьы уи изидбаломызт иибарц ииҭахыз…

Кьаӷәса данпсы ашьҭахь ауп Хьыса ахшара данлоу. Усҟан ари ахҭыс заҳаз, Кьаӷәса дыздыруаз зегьы «ҳаи, рыцҳа, дымпсыцәҟьазаап, иҵәԥаншьап мыӡзаап, иԥнашә амкит убама!» – рҳәон.

Асаби, мшызҳа изызҳауаз, абар уажәшьҭа ԥыцьа рыбжьара дыбжьысуа дҟалахьан. Абри аамҭаз ауп аҳабла ианаарылаԥ Хьыса Беса хаҵас дылхалыртәеит ҳәа. Ари заҳаз ҳәарада, досу иара итәала игәникылон, ишиҭахыз еипш ахԥша ишьҭуан. Аха аӡәгьы иаацәыргаҵәҟьаны аҳәара иҽазикуамызт. Зыхьӡ-зыԥша ахә ҳаракны иршьоз ауаԥы, цәаԥҽыга ажәак, ларҟәыга ажәак идкылара рхы рзалагаломызт.

Абри ахҭыс аҟны ихатә гәаанагара иман абырг Базала. Убри азы акәын, уаха абра даатәеижьҭеи абри ахәыҷы дкылкааны дызихәапшуаз. Агәра игарц шиҭахызгьы, ибомызт уи Кьаӷәса дызлаидикылашаз акгьы. Дахьтәаз аҳаҷаҳәа ияаигәалашәеит пстачан шьҭахьы зны Кьаӷәса иеиҳәаз: «Саԥьал ааит ҳәа сыҟоуп, Базала, – иҳәеит уи, – абри, уахынла, шарԥазыла аԥныҟа санааиуа, еснагь аӡәы даасԥылошәа збоит. Знык-ԥынтә раҟарагьы сыбжьы насыргақәеит, аха, уаҳа умԥсит, абри ҳнышәынҭрақәа шыҟоу алашьцара дналаӡ дцоит. Сара сыԥсра адунеи ишанымԥшуагьы здыруеит, аха, иабихәац, макьанаҵәҟьа… насгьы имгәыӷкәа иԥсхьада… сыҵәԥаншьапык ҟаларгьы ҳәа акәын…»

Базала игәалашәарақәа цқьа игәылыршәшәаны дрызхәыцуанатцы, ахәыҷ ихәмаргақәа зымҩа инышьҭаитцеит, нас дбажәгәаламуа днеин Беса дахьтәаз днаидгылан, иажәа хәанчақәа рыла акы наиаиҳәеит. Егьыгь даашьҭихын ишьам-хы дныҟәиртәеит. Ахәыҷи Бесеи неидкыланы илапш ианаатцига ицәа даатазыӡеит Базала. Шаҟа еипшузеи… шаҟа еипшузеи?.. Аҳәапаҿеипш Беса ицламҳәа иадтәалоу ашьана аҩыза, абар, ахәыҷгьы иахьимоу!.. – иҳәеит гәаныла. Убри ацәалашәара иоуз егьырт итәаз анырра рнато-ирнамто итахны даарылапшит. Аха урт, арыжәтә иаанахәахьаз, рыхшыҩ уи азцо иҟамызт. Урт зегьы Беса аетцә-жәҩан рҟынӡа дхагаланы ирҿхәара иаҿын. Базала абарт ражәақәа дахьырзыӡырҩуаз игәы тцкапуан: «Иарбану иаҳзымшәараны иҳадхалаз ҳәа абарт ицангьы-иаангьы изҿу?! Хьыса Беса дааганы дылхалыртәазар, уи иаанаго, ақыдуахәа аҿы ауп аматгьы ҽыпхьакыртас иахьамоу, уаҳа закәызеи?! Иҟалазеи, абаапсы? – Чмазара баапсуп абла аш ахылара. Уи ауаҩы адунеи игәы ахнаршәоит, аха-ара ицәнарӡуеит, абзиеи ацәгьеи изеилымкаауа дҟанатцоит», – иҳәон гәаныла.

Астол зыгәтылакны итәаз аныҳәаҿақәа апыртцон.

Хьыса, атыпҳа хымкых леипш, дырхагьежьуа дырхагылан. Уи лассы-лассы Беса иахь дыпш-уан. Иаргьы илапш аӡбаара кәыбры ацеипш, ина-лылрҟьаны лгәатца интаирчыхәчыхәуан. Ашәымтак иалагӡаны, аҩыцьагьы пышәырччарак нарҿықә-лон. Ипышәырччоит урт, анаҟәа еиқәцәашь еипш ихьшәашәаз пышәырччарала, рпышәырччара дацпышәырччон Беса ишьамх иқәтәаз Панцьа хәычгьы.

Базала аҩы зтаны иапхьа иқәгылаз атцәца иҿахьы аҩагара изыгәыгьуамызт. Иара иқәла Шьаҳангьы

уи ивараҿыҵәӄьа дтәан, аха дӄәызгахашәа дынханы дыӄан. Иатҵәца ҩынтәӄа иқәхны иқәиргылахьан. Ахынтә раан, егьырҭ ирҳәаз иаргьы амин ациҳәан, алҭаирпӄеит.

– Ее, егьыди, ҳанымпсӡа ега ҳархаанхап, – иҳәан, Базала иатҵәца аақәихын, ухараҭ бзиахааит, Кьаӷәса, ҳәа ижәны иныққәыргыланы, наӄ адәахьы дындәылтҵит.

* * *

Алмас абыржәы абра анышәынҭрақәа рҿы дахьаатәаз, уаҳа назлоу иԥсра убааит ҳәа акәын дшыӄаз. Шаӄа иҭахызиз абыржәы, агәкыдхга хәыцрақәа иҿрыламгалакәа, деихыкка, дызцәызны дыӄаз аԥсабара днықәԥшыр, изхара аҳауа цқьаӡа илбааидар, аха иабаӄоу дызхатәоу аҳаҭгәынқәа ирҭыҩуаны игәы иқәыҩуан, хҭак еицҭазыршәуаз абжьқәа:

«Уара, ҳара ҳауп узааӡаз, усӄан ҳада ԥсыхәа умамызт. Иугәаламшәои?! Сжьалтц-цәалтц уоуп, саҳәшьаԥа уоуп сҳәан, узгарыда ҳәа уаныкәха, сара усааӡеит», – абас рҳәозшәа рхибаалон Хьыса лыблақәа.

«Ауаҩрахьы укылзгарцы салагеит, уаныҩеидас сара стәы утцап, ишьҭукаап сҳәан, аха уара уааҳәны усҿагылеит, уажәы ҳара уаҳнызбауеит!» – абри акәын ирҳәоз Беса иблақәагьы.

«Шәара сышәҿагылон, избанзар, убри ауаҩрахьы ҳәа шәара сызнышәтцоз амҩа хәаԥсан азы. Заманала исгәалашәоит уи атцх мыжда, шәара шәахь схы андырхоз ауха...» – раҭеикуан Алмас, урҭ аблақәа.

«Уани уаби анԥсы ашьҭахь, уеиҭымха ақьаԥҭажә уанаххала, ухы уанӄәышлахаанӡа сҳәан, сара усыдыскылеит...»

«Уи, агәы саныққәхаз ауха, егьырҭгьы шәара шәеиԥш, аҷан мтцарсцәа, ахәыҷы «абикәынра» изы-

зуша аӡә димамкәа ас ала ааныжьшьас имоузеи ҳәа иаақәгылеит. Досу излашәзеиӷьыз аганахь ала сабҭынха, сцьынць ахә ақәышәҵон...»

«Убырҭ зегьы, дегьызмаха, уеимҵарымшарц азоуми ҳара узҳадаҳкылаз, уажә ааҳәын, амшә зааӡаз ицҳаит ҳәа, аныӡба ҳаургоит...»

«Сара убарҭқәа сцәымӡырц ахьуҭахыз азоума, Беса, усҟан уҷкәын Панцьа ихьӡала сабҭынха ашәҟәы изанутцаз?..»

«Панцьагьы уаргьы еилаҳҭцодаз-еилаҳхуадаз, шәеишьцәамзи!»

«Убри «ҳаишьцәара» ихы иархәаны ауми иаргьы ҿааҳәыра смоурц лажәхырпа сзуны аӡыблара сшеиҭаз...»

Панцьа

Иҟаларын абасеипш Алмас адамрақәеи иареи аиҿыхара ишаҿыз, урҭ рышәшьы еиқәатцәа дшалаз уа даанхаӡаргьы илашьцаанӡа, амҩаду ҭырҭәаа зҿаазхаз агәырӷьаччабжьи ашәаҳәабжьи ракәымзар. Гәыпҩык аҿар, ҷкәыни ӡӷаби еихлафаауа, апсҭазаара ргәыцаҳәҳәа иааuан.

Ибҩа лагьанха тлакашәара илеихьаз амрагьы, уатцәынӡа бзиала ҳәа раҳәо, меигӡарахда ахәылшәапшь ҟьаны ирыланапсон. Даргьы рхырыҿқәа уарцеи-уарцеиуа, иахәлаччон. Убри амра ашәахәа рылапсон, абарҭ адамрақәагьы налатцаны, шьыбжьаарампын аӡыхь ахықәан иишьыз амаҭ инаркны, апсабара иаақәыз зегьы-зегь...

Игәы чны иуакаӡа арымӡ иеаҟәиган анышәынтра дынҭытцит.

Даатгылан деиҭанарзыпшит амармалташь хаҳә иаласаз аблақәа.

Ҳамҭакы ус дгылан, нас, даахьаҳәын ашацаҳәа иҿынеихеит. Абри адгьыл иқәиааз шьацкгьы арӷьацра изымгәаӷьуашәа акәын дышнеиуаз. Иахьабалак иааикәыршаны, аԥсаатә бжьы ссирк рхаҵаны иҷырҷыруан, инахараны иааҩуан аӡхыҽеақәа рыбжьы. Абарҭқәа зегьы иара изааигәаӡаз ракәын. Урҭ издырҵысуан цәалашәарақәак.

Абри мцеимдарҭак еиҳаны иахьыбжьамыз аҭыԥ иара изыҳәан реиҳа ихаҳәраҳатәыз акы изеиԥшхеит. Амашьынамҩа дызныз даамҩахыҵын арӷьарахь ала игаз ашьаӄамҩа днанылеит... «Гәад-аа-а!..» ҳәа, ихәыҷыхьӡ ҳәаны аӡәы изҿиҭызшәа илымҳа иааҭасит. Ихы дааҩахазар, гәашәк аԥхьа дааихьан.

«Сабаанагеи?!» – ааигәахәт. Илаԥш иныҵигеит иҿаԥхьа инықәԥраа ицарашәа, еинраалны, еихҳәаеиҵҳәа игылаз анхара.

«Ухшыҩ мшаӄәахьеи уҩашьазаргьы зҵьашьатәузеи», – аҳәон акы. Егьи: «Маԥ, маԥ, цқьа уаанаԥш-ааԥшишь!..» – аҳәон: «Сишь!.. Абан ани аҵьтцла хыжәжәара!» – аҷараҳәа иааимшәеит ихшыҩ.

Алмас ибла адырхаланы акраамҭагьы дахәаԥшуан уи аҵла. Еиҳа-еиҳа рҽыԥхьаркуан ааанӡа иааизцәырӄьаз агәыҩбарақәа. «Сымҩашьаӡеит. Сара сымҩашьаӡеит! Аҩны сааит!..» ҳәа ибжьы ныкәиргаргьы цәгьа ибомызт, аха изҿыҭуамызт, игәи-илаӷырӡи еилаҵәон, иара ус гәаныла иизбоз ада акгьы изинырԥшуамызт. Убри аамҭазы абызгәыркәа еиларгыланы, асаса еимырҳаны аҿаанахеит ла дук, агәарԥ аҩнуҵӄахьынтәи. Иааyан, уи аандагьы гәашәгьы ирызнымкыларашәа. Ааишьа иамхацәгьахан, аҳандакь иҽенаваикит. Аӄаҵәыҳәагьы имшьхәылҵ ак налаӄацеит. Даатрысит. Убасӄан ауп иангәеиҭа аҵыс зкылымԥраауа агәарԥ аҟәыцаанда шакәыршаз. Ихьухьууаз имахәар еиԥ-

хьышьшьаауа иҽынаҟәитҳеит. Аихатә гәашә еиҿапса ашьап паҟьақәа кыдыргыланы, аақ-аақ амшын уи ала. Ашә аартны аѡны даадәылтцит пҳәыс аукы. Азныказы агәашәахь лҿаалхарышәа даабжьажьеит, аха нас уа лҽаанылкылеит. Уи инақәырццакны, алашыбжь иалыѡны, иааѡит хатцак ибжьы.

– Бызкызеи, бара, уа? Банацьалбеит бласы, бласы!.. Ихытцны исыцәцоит бымбаӡои?!

Апҳәыс илкыз батылкақәак уа инаргыланы, ашацаҳәа, агәашәахь лҿаалхеит. Дааиуа-дааиуа ашта абжара ааиѡылшахьан, дадырсызшәа уа даатгылт.

Еитахгьы рҿаархеит Алмас игәаҿы иҿыцәаахьаз, аха еснагьтәи амш хаарадақәа рҟны, аарла акәзаргьы, пхарра хәычык анырра изтоз игәтыхақәа.

– Бабацеи бара, арахь имааша?! – иааѡуан дырѡегьых ақәатцарахьынтә уи ахатца ибжьы.

Ҿааихак амам ала…

– Дызустахда, уа, агәашә илагьаз уажәы?! Ма «цу» бҳәарауазеи… ҳхы амгеи!.. – ашәыртра даатцытцын иҿааихеит, хатца кьаҿк, еиқәанапқәа тцаркәакәаны, харп затцәы.

– Иаапкыша, Цьулбарс! – Арахь уиас! Иушышьозеи, алышькьынтыр ухы ухнахааитеи! – днышьтасшәагьы иун, ила дназытцҟьеит.

– Утал, утал! – ибжьы наиқәиргеит, такәы дахьааскьаз даангыланы.

Алмас дахьгылаз деитатцуамызт, дшьаҳаитхазшәа дгыланы дырзыпшуан:

Дабатәи бзамыҟәу ҳәа акәхап, апҳәыс лахь дынхьапшын акы неиҳәан, иланарпшыга атца дкылапшуашәа, илахь инапы адкыланы, ишьи-ишьи еиқәтцо иҿааихеит агәашә шыҟоу. Пытрак дахьааскьаз, дцыцӡа даатгылт. Нас: «Ҟоҳ, шәанацьалбеит!.. Ҟоҳ, банацьалбеит!.. Ҟоҳ, уанацьалбеит!..» абас

ҳәо, еиҭаҳәо, агәашә аартышьагьы дақәымшәо, акәкәыҳәа дацрыхо даавахеит.

Алмас, уажәрааӡа иблақәа ирхыз, алапштцашәара хәашьқәа нак инархытцын, дырҩегьых дыкказа дааимшәеит. Абар, Панцьа, иара дызхырааӡалаз, абар Сырма!.. Ихьаанагаз изымдырӡо, ипхатцәыпхатцәуа иблагәқәагьы алаҕырӡ ҩархыжжылт.

Панцьа ииулакгьы агәашә алыкә нылиршәан:

– Ари уара уоума?! – иҳәеит.

– Ааи, сара соуп, Панцьа! – ҿааиҭит Алмас.

– Ассир сымбои… уара, упсы ҭалама, Алмас?!

– Сеиҭаиит, Панцьа!..

– Уанацьалбеит, ари уара уакәтцәкьоума?! – иара иакәу-иакәму цқьа еиликаар иҭахушәа, апхьа инапы ааникылеит. Нас иара шиакәтцәкьаз агәра анига, агәапҳәа, иеынеигәыдижьлеит. Егьыгь, игәыпшқара иияаизар акәхап, инапы наикәыршаны дааигәыдиҳәҳәалеит.

Сырма лнацәкьарақәа лӡамҩа илзадымхӡакәа иаларпсны иахьылкыз, ддысхазшәа, уаҳа илуа ҳәа акы дақәымшәо акәын дышгылаз. Макьаназы икоуиану ҳәа акгьы цқьа еилкааны илбомызт. Лхаҿы илзаагомызт лыбла иабоз зегьы.

– Упсы ҭоума, ыы, упсы ҭоума?! Усыхәапши арахь, – иҳәан, дааикәыҭхашәа деиҭанеиҿапшит. Ҳамҭакы аҩыцьагьы блала иҭибатцаарц рҭахушәа еиҿапшуан. Нас Панцьа илапш зымҩа инеиган, ипҳәыс лахьгьы дцәытцыпшшәа дынхьапшит.

– Бызгылоузеи, бара, аубицьыр?.. Апсы дгыланы дахьаҳзааз бымбаӡои?! – ҳәа ибжьы наиргеит.

* * *

– Абас уаҩы изыруа убахьоума, Алмасхеит, упсы шҭаз акәызма ҳара абрыскак ҳашургәамтцуаз, иаҕадамха, шәкәыбгьыцк ала иаҳурдырыр… Анцәа

иуҟәырхуп, аха ҳара уеишәаматәа кҿатцаны ҳтәан... Ҳрыцҳамзи... Ҳзыхурҟьазеи?.. – илаҕырӡ хаҟәҟәала ацәажәара даҿын Панцьа, аҩыцьагьы еиҿапшуа ахьаца амтцан иахьтәаз. «Шәарбанкәоу шәара абрысҟак «ирыцҳахаз», сшәызхымгартәы еипш?» – ҳәа азтцаара иқьышә иныкәыххит Алмас, аха ихы инапаҿы иааганы иҿааникылеит. Дырҩегьых аҿымтра нарыбжьалеит. Ас еипш акырынтә иҟалакәахьан ара иаатәеижьтеи.

– Уара аҕьараҳәа уҟоуп, – иҳәеит Алмас, икәшамыкәша днапшы-аапшуа. – Асеипш иҟамызт ҳара ҳхаан, (ҳара ҳанынхоз иҳәарц акәын, аха дырҩегьых иҿааникылеит).

Деиталагахит итцәалатцаратә цәажәаракәа ааигәыхәт Панцьагьы, аха нас:

– Ҳазлаҟоу егьыҟам, аха быстак ҳфартә еипш, ҳааиуеит... Сара усазтцаауазар, иара убригьы анцәа ицьшьоуп схәоит, избанзар, уара иуздыруам Алмас, ҳара иаҳхаагакәаз. Аамта еикәатцәас иҟаз ҳара иаҳашькласит... агәаҟра, амлакра, ахьтакра, ҳашнеи-шнеиуаз аҟазаареи – аҟамзаареи ҳанырҭагылазгьы ыҟан зны...

– Сара исыздыруам акәу уи аамҭа еикәатцәа атәы! Издыруада уара угәы иаанагозар, сара чашәла мацара иахьдырчоз сыҟан, сааӡаны саарышьтит ҳәа?!

Алмас ицәажәара Панцьа ихы ишалнарҟьаз ааиныпшит азнык азы, аха иацымҳәакәа, иажәа даҿа хырхартакахь иниаигеит.

Алмас Сырма дзыҩналаз аматцуртахьы пшыртас ихтакны иман, аха макьана арахь ддәылтцны ҳәа лхабар ибомызт. Ус, ашырҳәа ашә ааимпааны лҿаалхеит ларгьы. Аттаҳәа иҿапхьа ииаҟьаны рҿынархеит игәалашәараҿы инхаз амшқәа...

«...Мшыцәгьашьтахьын.

Пхынран.

Даауиуеит, жәаа–зеижә шықәса иреиҳам пҳәызбак. Абри лныс уҳәап, цәгьаӡа деинаалоуп. Аҽарҳеипш днықәгыла-аақәгыло. Тамашәҭ џшшәыла ҭкык лшәуп, лцәа иадшәало иӡахны. Убри апштәахәы касы еицарсак еиларшәны лыхәда иакәыршоуп.

Иҳәынтҵәаршьшьыраха зыҭра иамкуа аџҳа иаақәтҵәо илеиуаз акәара дааҽпцынгылеит. Знагзгьы аџҳа дықәларашәа лҽыназылкит, аха, илзымгәагьуа, лышьҭахьҟа днеиҭапеит.

Убри лааира дазыпшызшәа, ныруцәтәи апаҩ даақәгылеит арпыск. Ирезинатә галош хәҩагақәа ишрыдыҽҽалоз, аџҳа дықәланы арахь даарит.

– Ныруцәҟа шәыруазма? – иҳәеит, апҳәызба данаалыдгыла, лапшылагьы дааимидеит. «Ааи» ҳәа аанаргауа лхы аалыртҵысит ларгьы, уи изтҵаара аҭакс.

– Аусқәа ҽеим! – иҳәеит, ихазы мацара иҳәозшәа, аӡы дҭапшуа.

– Смырыргьы ҟалаӡом, арахь аршьас иҟастҵара сыздыруам…

– Псыхәа змам егьыҟам!..

– Аӡы ҭыкәкәаанӡа саапшып сҳәар… аусура сагхоит. Мамзаргьы абагьыр ахьху ала сцап ҳәа салагар, уахьгьы мышныҟәа бжьоуп…

– Тҵаара пхашьарам, асҟак бабацҵакуеи? – иҳәеит, дналпыҩланы.

– Аусурахь?..

– Аус абабуеи?

– Ашахтаҿы!

– Ассир убалап?!

– Избан?!

– Саргьы уаҟа аус зуеит.

– Ииашаны?! – иааудырратәы ллакҭагьы аалхалашеит. Илаҳаз, лгәыҩбарақәа налыхҟьан: – Уаха аҷапшьара сара исуалуп. Арахь сагхоит, – ҳәагьы нацылтцеит.

– Шамахамзар, ҳшахҭақәа рҿы аус зуа зегьы здыруан аха..

– Сара мчыбжьык аҟароуп иҵуа аусура салагеижьҭеи, – лҳәеит иажәа ахы ахьцоз дырны.

– Ус акәзар, иҟоу басҳәап, – ҿааиҭит иаалырҟьаны, – сыхәда бнапы акәырша!

– Иауазеи, цьым-цьым!.. – иаалцәымыгхеит иҳәашьа.

– Балга, балга! Ацәажәаха ҳамам, аусура багхоит!..

– Егьаурым сагхаргьы, снеиаанӡа сҭыпаҿы иҟоу даасзыпшып. Уи усҟак игәырҩаумган!.. – лҳәан, шьаҿақәакгьы лышьҭахьҟа днеиҭаҵит.

– Ибцәажәашьозеи бара, жәларык рыпсы бнапы иануп, ус ишабалак ҳәа узызнеиуа усума ари. Иаапсаз аҷапшьаҩ дамхацәар ҟалоит, машәырк ҟаланы ианаамҭоу ацхыраара анзыҟамла, амашәыр ахь икылсыр ауеит. Убарҭқәа гәашәҭаларц азоуми абас ҩыџьа ауалафахәы шәыҭаны шәыздыртәаз! – иҳәан, аусура апҟарақәа налзеиқәипхьаӡеит.

– Иҭабуп даараӡа уахьсылабжьаз азы. Аха сара заманалатҵәҟьа издыруеит снапы иану аус аҿы аҭакпхықәра исыду, – лҽаарџьаџьашәа инаиаҭалкын, ахәацаҳәагьы аӡахьы лҿыналхеит. Иара ашырҳәа дналыхьӡан, даашьҭикәыцәааит. Лара азныказы акыргьы лҽаалырххеит, аха арпыс имахәҿа ғәғәақәа рҿы дахьымчыдахаз аҟнытә лҽааиқәылкшәа луит. Инасып инапы ианҵаны иманы днеиуазшәа агәалаҟара иманы ацҳахьы иҿынаихеит иаргьы.

– Аӡахьы бымпшыкәа, аҩада быпшла – лгәылҽанитцеит ацҳа данныҟәгыла.

– Бара ибыхьӡузеи? – ҿааиҭит, ацҳа агәҭаны инеихьан еипш.

– Уцала, уцала! Ҳанырлакь иуасҳәап!

– Ҳоҳ, бара избо, аӄамчы ласхӄьаны, «ачу!» ҳәа бҿылабхаргьы цәгьа ибымбозар ӄалап.

– Ацҳа ҳатцӄьаны ицоит!.. – артцәаа аатлыргеит.

– Ацҳа атыпаҿы иӄоуп, бара быблахатц ауп зтып иқәӄьаз, – иҳәан, аӄыр-ӄырҳәа дыччауа, азы даарганы днаиргылеит.

– Ламыс умам акәымзар, ас азәы изыруа убахьоу?

– Еицәоугьы сықәнагоит! – иҳәеит иаргьы, нас аҩыцьагьы неиҿапшын иааибарччеит, аха лара дхәацы-хәапшьха дааӄалеит.

– Итабуп усыргәамтцит! – лҳәеит, лыбжьы нытцакшәа.

– Аиеи, уажәшьта изыбымҳәарызеи, бызхара бансацәҳа ашьтахь. Исаат днахәапшын, – Уажәшьта баансырхом, абзиаразы... – инапы аҿынаирхан, – Алмас сыхьзуп, – иҳәеит.

– Сырма! – лҳәеит ларгьы, ҳамтакгьы лнапы ааиӄәытцымхкәа ус тцаӄа дыпшуа дгылан...»

– Анцәа уиныҳәааит, Алмас!.. – иҳәеит Панцьа афырцьан аақәхны.

Ахьшьыцба зласыз атцар реипш, уи ибжьы иааимнарбгьыжәааит Алмас зда имамкәа дызлаз игәалашәара лыпшаахқәа. Ипстазаараҿы иреигьыз амшқәа мчыла имӄәытцызкәкәааз ауаҩы, дгәагганы днеиҿапшит.

Панцьа даҿын иажәа анагзара;

– ...Аллаҳ ицьшьоуп, упсы таны уаҳзааит. Упсы таны упсадгьыли ууаажәлари рахь ухынҳәит... Аиаша уасҳәап, макьанагьы агәра сызгом уара шуакәтцәӄьоу. Нарцәынтәи иааз унаур акәушәа ауп сышухәапшуа. Ипсны ибзахаз сашьа, анцәа ҳаигумырхан, цьым!.. – абарт ажәақәа рышьтахь илагырзқәагьы аахаддылеит.

«Иқәрахьы днаскьо даналага, игәгьы пшқахазаап», – иҳәон гәаныла Алмас, Панцьа дахьихәапшуаз.

– Аҳы, Алмас, иаанкыл акы!..

– Изжәуам, Панцьа, – иҳәеит, ибжьы днақәыгәгәашәа.

– Ҳаи, уара мыжда, (зегьы акоуп уахьыҟазаалакгьы ухәыжәла цәгьара узаҟәымтцит ҳәа иҳәарц акәын, аха,) ҳаидымтәалеижьтеи итцуа уазхәыци, акы аанкыли уажәазы, нас атцаулра тахтцап...– ибжьгьы оахареикит датцаҳәҳәашәа.

– Анцәа шәныҳә, анцәа шәныҳә!.. – ииҳәара иҿамшәазшәа, ҳамтакы ифырцьан нарҳәы-аарҳәуа икын Алмас.

– Итабуп! – иҳәеит Панцьа. Егьыгь доахан иотаиркәкәеит.

Аспирт иабылхьаз ирҳәарах акы ахьысызшәагьы иҟамлеит. Даҿа оба-хпа фырцьан анырҗә ашьтахь, Алмас иара ус иаақәхны акгьы ахымҳәааӡакәа ижәуан. Ари зынӡак ихы еивҟьазар ҟалап ҳәа уи дихәапшуан Панцьагьы.

– Панцьа абна ақәатцаҿы, амца зтцацеиуа ақәаб закәызеи? Кәацума итоу? – иҳәеит Алмас, арыжәтә мца иблақәа ирхыҳәҳәала дахьтәаз, уажәы-уажә Панцьа уирахьҟа пшыртас ишимаз ангәеита.

– Аа, уа... уаҟа уаткак ҳаршуеит.

– Ауатка уҳәоу?! Мшәан, макьана ашәыр ҟалахьоума, мамзаргьы сара аамтақәа сцәеилагоу? – иҳәеит ихы дацәажәошәа, ҿыцха дкапшуа.

– Аа, аиеи, иҳамоушәа иҟоуп усшәагьы акы. «Уи уара иузалоузеи утцаа-пшаауа?» ҳәа акәхарын игәы иаанагоз, ганха дахьыпшуаз.

– Нас изакәхарызеи иара, цьаргьы шәыр фоык уаҳаӡомеи?!

– ?!.

– Аха, уи схәеит ҳәа, иҟалап, сара уртқәа ргьама сцәызхьазаргьы. Ҳа-ҳа-ҳа... – иара иитәӡамыз бжьык ала дааҿехырччеит Алмас...

Панцьа адунеи ахаан гәыргьарак ашьҭа ихыиҿы ианылахьеит уҳәаратәы дтәамызт абыржәы. Хараӡа, абрахь цьара илапш кыдырхалаҳы дыпшуан. Мач-мач ҏееиздыртцәон илахь ацәаҳәақәа, аапсарак зныруаз иха҇ҿпшра акәын имаз. Алмас, иҿапхьа итәаз ахатца, илапш ааихмырсыгьӡакәан дихәапшуан. Егьыгь, уарлашәарлашәа, илапш Алмас иахь инаирхалон, аха хаха ианааизхалак, ашырҳәа наҟ инаиҟәганы, дахьыпшыц апшра далагон.

«Дгәагәо, адамра дааҭытцызшәа, дабаҳзаанагеи уҳәарауазеи, – аҳәон Панцьа игәы. – Сыла дапырызгеит сымҳәази!.. Деиҭаакылсхит. Усҟантәи аӡыхәашьра схы иасырхәан, аха уеизгьы, аџьма импсыша амтцә азылаҟәуеит ҳәа ирҳәо изыҟалазаап умбои».

Ииасхьаз аамҭақәа еимырттаауа днарылалеит. Шаҟа днаскьоз аҟара изцәыртцуан иаҳаиаҳа деитцазкуаз, зынгьы ихы изанамшьоз, аха аханатәгьы аӡәы иҿапхьа иаацәырганы «сиашам» ҳәа, иимҳәацыз, амыркацьеипш иқәпапаны дызкуаз ахәыцрақәа, иара ихаҭагьы амыркацьы зҿало агәыцә ахаҭа аипш, урҭ даарылагылеит. Иҿапхьа даацәыртцит, ишырҳәо еипш, зыхьӡ иҿарзза имҳәацыз, (уимоу иабхьыӡ дадкыланы ианиҳәалозгьы иҿы аӡы ҭоушәа еихымхӡакәа акәын ишиҳәалоз), иара ианимаҳауазгьы «Уи» ҳәа ззиҳәалоз ауаҩы. Уажәы ибла данаахгыла, абра иҿапхьатцәҟьа дтәоушәа, аҕьара-ҕьараҳәа ицәажәашьагьы илымҳа иааҭаҩызшәа ибеит Панцьа.

– Панцьа хазына, уара умҩа иапырагылаз, иага дбаагәаразаргьы, улымҳа саркьада иубараҳа, сара дусырбарым! Иара саргьы уамак дысгәапхацәом, убри Алмас ҳәа узҿу, арпыс хамхапагьашәа иҟоу.

Знык сара ишысҳәаз еипш уҽанузеиқәыршәа, нас, ани акомҿараа роупшәыл Сырмагьы днала-ҵаны, амацәаз ахы иҭакәашо иусырбап. Амала агәҽанызара угымхан, амарџьа, ҳәа иҟәаҟәа днас-насуан... – Аха уи сҳәеит ҳәа, сара сыҟанатцы ак-гьы уацәымшәан!» – ҳәагьы нацитцалон. Абри лапшҭцашәаралатәи реицәажәара амаӡақәа абыр-жәы Алмас итцидыраар ҳәа дацәшәаны, «наҟ успыртц уара псаҭацәгьа» ҳәа аанаргауа, ихы наиҟьа-ааиҟьеит Панџьа. Аха, зегьы акоуп, ибла дхытцуамызт «Уи», ицьымшь хәыцқәа ажәырҭеипш иблақәа ирхашьшьы, еснагь ицырцыруа исаз их-ҟәази, ипаҭцаарҭа иқәчыз ипаҭцажәпақәеи уҳәа дахьынеимаз, неидкыланы ааизхәыцыр, аиа-шазы уааицәшәартәы акәын дшыҟаз. «Амала, ацәгьарахьытцәҟьа аус ахы анарха, – аҳәон Панџьа игәы. – «Уигьы иҿыгҳара сацәымшәеит. Усоуп, уаҳа псыхәа ыҟаӡам. Знапы ззымҟьаз, аӡы да-геит. Зыцламҳәа еибамгаз, ихәы аанхеит. Сара сакәым ари зхәыцыз?! Саргьы аҷык ауп иаасыг-хаз сынхықәгыларц, аха... снаршә хиеит...» – абас илапш кыдырхалан ахәыцра даҿын Панџьа, абра дахьтәаз. Уажәы еиҳагьы рхыпхьаӡара рацәан илахь ианыз ацәаҳәа качҷырақәа. Убарҭ ацәаҳәақәа ир-ныз аҩыра дапхьарц иҭахушәа акәын Алмасгьы уи дышихәапшуаз. Ҵабыргынгьы, дагьапхьатцәҟьон. Алмас илапш Панџьа аӡаӡ еипш илҟьо даналагалак, инарҵауланы даақәыпсычҳауан, рапхьа иқәгылаз афырџьанқәа ауатка нарызҭеитҭәон.

– Анцәа уирҭхацьлааит, Панџьа, – иҳәеит Алмас, Сырма аҩны агәашьа лҽадтцаны уажәы-уажә лпыраҳәа акьыпшь лыблақәа инархшьылауа дахь-гылаз, днализыпшшәа иун:

– Даҽа акака аажәып, Алмас! – иҳәеит, Панџьа, Алмас илапш Сырма ишылзырхаз аниба.

– Исгәалашәаз удыруоу, Панцьа?! – ихәеит Алмас.

– Иаҳгәалаҳаршәара мачхәума, Алмас, уи нас. Уажәы ари аанкылишь! – инаидигалеит ифырцьан. Иблақәагьы шәшьы еилаҳантақәак рыхцаны рҿаархеит, ихы-иҿы зегьы амҽхакуа. Иаргәцыстаҿы дак атрымҳәа ашьтыпара иалагеит. Уи аханатәгьы убас дҟалалон, иҽеимыз акы аниҙбоз. Егьигьы иара диҿапшуан, аҩыцьагьы рылапшқәа еицәажәон:

«Ацәгьа-цәытцыпшаара уалагама», – аҳәон Панцьа итәы.

«Ауаҩы дахьиз-дахьааҙаз, нас данпслакгьы анышә дахьамардо ацьынць ҳәа ауми ишашьтоу?» – итцаауан Алмас игәы.

«Уиала иуҳәарц иутахузеи?..»

«Истахуп иугәаласыршәарц, иҟалоит уара иухаштзар, апсра-аҙра мҩа ансзалухыз атәы...»

«Иҟалап, уара аҽепныҳәа сутарц уаҿызар?..»

«Ауаҩытәыҩса ипсра ианакәызаалакгьы самеилаҳацызт, уи ус шакәу уара заманалатцәҟьа иудыруеит».

«Ианакәызаалакгьы ҳааибуамызт уареи сареи, Алмас!.. Уҽаанкыл!»

«Мап! Иазхоуп сҽаанкыланы, сыг-сҿамҳәо сахьынҙаҟазгьы!»

«Урыцҳашьаны, деитымуп ҳәа, сани саби урыдыркылеит, ашьтахь ухы уара иумырманшәалеит. Уи азы гәыбӷан зутараны иҟада?»

«Иҟалап анапшцәа иахьагьы убас акәзар ишырдыруа...»

«Издыруада сурҙырц утахызар?»

«Уакә-сакәымхеит! Амала издыруеит иара абыржәгьы усҟантәи уаамта умазтгьы, али-пси рыбжьара иалыршаны, сыбаҩгьы ццышәутәхьазаарын. Иҳарта-сырта ыҟамкәа сыпсы дастеит, сара стәы

иакит, сыла дапырзгеит ҳәа акәын угәы рҭынчны ушыҟаз. Имшапшараха уҿаҳәатәы баны упшуан. Ауаа арахь, лахь пыракыгас сеишәамаҭәагьы кҿоуҵеит. Ашәгьы ушәутцазар акәхап. Уи ала уаҕарара хумҩози. Пхыӡ иубаргьы уцәарҳаны уаазырпшышаз, зыгәра умгашаз ауп уажәы абра лабҿаба иубо… Макьанагьы цқьа агәра узгом сара шсакәу, адамра иааҭытцыз сыпсыгага акәушәа ауп ушсыхәапшуа. Мап, схаҭатцәҟьа соуп абра уапхьа итәоу!»

«Уара ушҳамын, ус уагьаанхеит!..»

Абас лапшыла еиҿапшны, гәаныла еицәажәон арҭ аҩхацәак.

Алмас иааигәалашәеит:

…Сырмеи Алмаси анеибадырыз амш инаркны лассы-ласс еиқәшәо иалагеит.

Апхьатцәҟьа зны «машәыршәа», аҽазных «мҩасшақә» еиниалон. Алмас ихылҧа атцыс ҭан. Ицәа ҭынчмызт. Дахьтәоу-дахьгылоу, аус аниуа акәзааит, Сырма ибла дыхгылан, даргәаҭеиуан мцакы. Иагьарааны игәы иҭеикхьан дызмырҭынчуа зегьы аартны уи аупшәыл илеиҳәарц. Аха изеипштәуамызт, ӡшәахшәа зегьы наимпытцабон, рхала ианааизынхалак. Дацәшәон, игәахәтәы лытцшәадаханы, уи нахыс лылабара ицәыӡыр ҳәа.

Хәылпазык зны, иҩызцәеи иареи аусура ахьынтәи иааин, аҽыӡәӡәахагьы иахьымӡацкәа, ачышә рҿатата, акы еимакны иалацәажәо ишгылаз, инхьапшымҭазы Сырма илапш даатцашәеит. Уи убра аусуцәа рзеипшынхарҭа аҩны аҿапхьа, атцлашьапқәа ирыдҟатцалаз атәарҭаҿы газеҭк дапхьо дтәан.

Алмас зназгьы дааҳәалахеит, аха, нас, ашырҳәа иҩызцәа днарыдҟьан уахь иҿынаихеит.

– Бзиала баабеит! – иҳәеит, даныналыдгыла.

– Бзиара убааит! – лҳәан, ларгьы, дыпхашьапхатцо, омак инеитцыхны ибалқәа дырхымпшы-

лацәакәа, дҩеихатцгылеит. Алмасгьы аӡы зтҵабаз апсыӡ даҩызаха, дҳәапы-ӡыпуа абзиабара мца даагәылахеит.

– Шәусура шпацои? – дизтцааит лара.

Иҟаларын убри лызтцаара акәымзар, уи амца шыра иалахаз «апсыӡ хәычы» леиқәыблы ицаргьы. Аха, Сырма лажәақәа рпсаҳәагаха игәы иныкәлан: – Иҭабуп! Ицәгьам макьаназы, – иҳәеит, атәара иеыназкуа, аха, иусуга маҭәа ҷыдақәеи ишьатцақәеи уҳәару, иеибыҭашьаз ангәеиҭа, ацәпхашьарак ааиаун. – Саҭамыз… бхала бынсыжьуеит, аха уамак сынхом! – иҳәан, дналыдҟьан иҿынаихеит.

…Анҷа-кәара аиҩхаа… Нырцә-аарцә зеилышь игылаз ашыцраҟны, иааҟәымтцӡакәа ичырчыруан апсаатә. Урҭ рыбжьы Анҷа-кәара ада, егьырҭ, уи акәша-мыкәша иҟаз зегьы азыӡырҩуан. Акәара хәычы иааҟәымтцӡакәа ахьыр-хьырҳәа рыхәаччара акәӡан изҿыз. Иҟаларын кьатеиптцәага лафк еибырҳәозаргьы. Иҟаларын бзиабарак аӡбахә иалацәажәозаргьы.

Араштцла еихиаа амтцан наҟ-ааҟ еиҿапшуа ахаҳә иқәтәан Сырмеи Алмаси.

– Апхьаншәа акы уасҳәоит ҳәа бажәа иалабтцан… – ҿааиҭит, алабытцә хәычы иикыз ала адгьыл тцәагәақәак алдо дахьтәаз.

– ?.

– Сырма! – иҳәеит иара, изтцаара уаҳа аналаҿылымтӡа. – Исыздыруам сиашоу, сиашаму аха… акы бгәы бнархьуашәа збоит. Даараӡа имаӡамзар… – иажәа ацтцара изымгәыгьуа иеааникылан, иахылҳәаарызеишь ҳәа аанаргауа, ибла ҭырхаха дналҿапшит. Ларгьы, убастцәҟьа, лыбла ҭырхаханы акәын дышихәапшуаз. Ҳамҭакгьы рылапшқәа амхалдыз иааннакылазшәа еихәапшуан.

Ус, Сырма лыбла маахырқәа иаҳа-иаҳа рҿедырҭбаауа, рҿедырҭбаауа, мцак нархылан, лыбла цыць

ауқәа рҟны, аӡаӡа зықәнархәҳәыз ашәҭыц пшаласк иартцысызшәа, акәапа-сапаҳәа алаҕырӡ цәыкәбарқәа нархьыкәкәан лӡамҩа ҟәымшәышә инадлеит. Нас лхы лшьамхы инанылтцан деитцақьны атцәыуара дналагеит.

Иара ашырҳәа дҩатцҟьан дналыдыххылт, аха, иишәа лцәа дтақыцьқыцьуа, атцәыуара даҿын. Издыруамызт дыширгәыбзыҕшаз, дацәшәа-цәырӡызо лхахәы ааипхьишьшьаан, ашьшьыҳәа лӡамҩа инапы надтцаны, лапхьа иеноужьны днышьамхнышгылт.

Алаҕырӡ цаҳә-цаҳәуа инапсыргәытца иаатцалеит.

Урҭ алаҕырӡ цәыкәбарқәа рыпхарра ихаакәакәараӡа цәаныррак игәаҿы идыртцысуан, игәеисра дырццакуан.

Лмаршәа куа даалыхан, игәы даадитцеит. Абжьаапын еиқәиршәалоз, аха игәаҕьны лҿапхьа изымҳәоз иажәа лыпшаахқәа, еиқәпах измаз рҿаҳәагақәа пыртцәтцәазшәа, рхала рҿаархеит.

Иажәақәа шаҟа дыргәылархалоз аҟара дигәыдихалон апҳәызбагьы. Абар, абар рыпсып пхарра еилатцәеит. Мап, иқьышә апҟацаҳәа дҭамсит уи, ус иқьышә лнацәа надкылан ашьшьыҳәа лҿынаиҟәыҭханы, аччеи, аҕәырҕьареи, алаҕырӡи лхылҿы ианыҷҷаауа, днеиҿапшит, абри акәын сара сыззыпшыз ҳәа аанарго, нас, ашьшьыҳәа дҩагылан, ижәҩа лнапы натцхны рҿынархеит.

Зыбжьы еиныҩыз ҩ-гәык, абзиабара еицақәҿызҭуаз ҩ-гәык, рышьтыбжь иазыӡырҩуа инеиуан рҩыцьагьы.

Амҩа архәара иахьаавшәаз, шәааира акәын сыззыпшыз иҳәашашәа, ргәы рҿанӡамкәа даарпгылеит Панцьа…

«Иҟалап абри абыржәы ибла иху ашәшьы убра ахы акызаргьы, аха усҟан уи сызгәамҭаӡеит», –

ааигәахәт Алмас, уажә Панцьеи иареи гәаныла еицәажәо иахьеиҿатәаз:

«Убри ашьҭахь, – аҳәон Алмас игәы, илапш Панцьа ишҟа ииаганы, – уажәы уара уҩны иҩнагылоу Сырмеи сареи рапхьаӡа ҳшеибадырыз, сгәы дшақәшәаз, бзиагьы ҳшеибабаз, ларгьы дшақәшаҳату аҟынӡа, сашьа уоуп ҳәа угәра ганы, зегьы-зегь усҳәеит. Убри реицәазар ҟалап сара адунеи сахьынӡақәу гхас иҟастцахьоу зегьы. Уара уеырхықәымтцаны уааччан, иахьабзамтаныцәҟьаз напалаукит, уҳәеит. Угьамақәа цәгьам, сашьа, уҳәеит, уаасалацәҟәшәа. Исоуҳәеит, лхы-лтцыхәа уаргьы ибзиатцәҟьаны ишыудыруаз, шьтралагьы дышхәыдам уҳәа зегьы. «Иузеигьасшьоит амҩа бзиа!» – ҳәа соуҳәеит. Сара усҟан ақәыпшра ацәқәырпақәа схы-сгәы цеицеиуа ирхымзи... акада егьыззымдыруаз ауаҩы, уажәақәа цәала-цәажәарак рытцоуп ҳәа сҟамлаӡеит. Атцыхәтәаны, исыхьша ансыхь ауп «амҩа бзиа» сшықәутцаз саназхәыц, убри ҳаицәажәара инаркны супцырганы сыҟазаргьы шуҭахыз аныздырыз».

«Саргьы сгәыгуан ҿааҳәыра уаутцәҟьарым ҳәа!» – аҳәон Панцьа игәы.

«Аха исоуит уара исыцәурӡқәаз зегьы рахьтә акы. Даараӡа ихьшәазаргьы, исоуит, – сыпсы шҭаз сыпсадгьыл сыбла иабеит!.. Ашьҭахь, ула санапцыруга, Сырма укаҭа еиқәатцәа далахартә уныҟәеит. Узымныҟәарыз, аамҭа «Уии уареи иахьышәҭахыз ишәыртцәиуан. Лара дыцқьагәышьан, ужәӡы лхьысаанӡа...»

«Уи сара дсыпҳәысуп! Ҳҭаацәаратә еизыҟазаашьа уаламцәажәан! Уахгрыӡаа, наҟ!.. Насгьы артқәа зегьы уара иабаудыруеи, тцаара пхашьарам?!»

«Аҳақ маапшыр ауӡом! Уаргьажәҩа «Уии уареи ишышәҭахыз еипш шәусқәа еиқәымшәакәа, шәаргьы ахықәахь шәаманы иандәықәла, шьацәқәыпла узыгәҭасыз, уҭынха ду исеиҳәеит. Дабоу-

беи ҳәа утцаауазар, дызбеит џьара. Уи даара дуаҩы хәычҳахьан усҟан. Асалам узааитԥиуеит нырцәынтәи! Дузыԥшуп! Аха уаҟа шәеиниар, анкьеиԥш шәеимабзиамхар ҟалап! Еилкааны иман иааизууқәаз зегьы...»

Амацәыс анынкаччалак ашьтахь адыд абакшари ҳәа иԥшызшәа иҟан урҭ аҩыцьагьы. Блала иҭибатцаан, ажәада рыгәқәа еиҿашуан.

Анышә итцаханы иҟаз асаркьал тцәтцәа аатцхны иурыцқьар, абжьы шумаҳара иаҳауан Алмас игәы абжьы. Панцьа иҿықәлаз аҿашәшьылара ашьтра макьанагьы ианымтцыцызт.

Алмас ифырцьангьы абжараҟынӡа каҭәахьан. Уажәшьҭа имч аасҭа арыжәтә аиааиуа иалагахьан. Цәаҟәацәыстцас акы наиқәҳан, дхырсысуа далагеит.

– Ухы нықәтцаны уԥсы ааиҭак, Алмас! – иҳәеит Панцьа, иаархааны.

Аԥхыӡи алабҿабеи

...Алмас еихацҳафырк икуп, аџьра, ахьара, ашәра, тцыхәа ԥтцәара змам абна дылалан дцон. Днаԥшыааԥшуеит, аха ибом дзышьҭоу. «Узышьҭозеи?» – игоит бжьык, абна агәахьынтәи.

– Аа-тцла сашьҭоуп, ԥшьнызқь шықәса зхытцуа! – иҳәоит иара.

– Иазууазеи? – игоит азтцаара.

– Сабацәа рҳаҭгәынаҿы гәашьас иасырсырц сҭахуп.

– Ус акәзар, абар сахьыҟоу! – ицәажәахуеит иара, – Уааи! Сара соуп аа-тцла! Зыжәла аихаԥсыхә иармачыз, иԥсаҟьаны акырцьара иалаԥсоу... Сыхиоуп! Ахәарши ацыци иага рхапыц рхыргьы сырзымфо, сырзмырхәаԥсо сахагылазаап урҭ уабацәа қьиақәа рҳаҭгәын...

* * *

...Алмас дааит! Ибмаҳаӡаци бара?!

– Дарбан Алмасу, бҽыбымшьааитеи?! – еибырҳәон ҳәсақәак.

– Алмас, иӡны иҟаз уара?! – иҳәеит хатцакгьы.

– Иуҳәо закәызеи, ҳаи, анцәа ицьшьоуп!..

– Алмас Кәашба иоуп изҿу, дад, уи уара уихааным! – быргкгьы иматәа изеиҭеиҳәоит.

– Зацьал ыҟам дахьыугалакгьы!..

– Досу илахьынтәа ишану еипш!.. Егьызкәымыз сара сгәаҟкәа ракәын, – лгәырҩа лынлырпшуан пҳәыс-быргкгьы.

Абас, мҩахәастәала, мҩадула, ажәабжь неиҭанеиҭасуа ақыҭа ахы-атцыхәа аҿахьнагӡон...

1980

АХРА ИАҾАХАЗ АБЫРЛАШ ԤӘЫХАҚӘА

Ажыжәҳәа инаивҟьаз амашьына, амҩаҿы абыб еилаҳанто иҩышьҭнахит. Аха уигьы имбаӡеит. Днеиуан наҟ иапхьаҟа имч змырхоз акы ихозшәа. Иҩнутҵҟа аибарчра иаҿын акы. Убри шаҟа ихаҳәыршәырахоз аҟара, ҵа змаӡам хлантцы баапсык дҭапҵушазшәа, иҟоу-иану акы имбаӡо дышнеиуаз акәымкәа, ахыгәҳәа акы днагәыдҳалеит. Ихы дааҩахан днахәапшын, схы иаахахьоу азымхаӡои мшәан, ааигәахәт. «Ахы уҳәеит ҳәа, иачҳауазеи иара... зегь зхыкәласуа ахы ҟадыць...»

Мшәан ахы.. уи сара исымазу?... Ааи, исымамкәа! Анаукақәа рдокторра сзаанамгеи?!. Уи маҷума? Имаҷӡам! Аҭыԥ бзиаӡагьы ахьыҟаз аҵарауаа русҳәарҭаҿы акресло тата игылаз аҟәыҿыҳәа снаганы снықәнартәеит. Иаасыкәыршаны, аҟанҭаруаз еиԥш ателефонқәа: аиатҵәа – ахархь уаа ртәы; аҟапшь – снапатҵаҟа иҟоу рзы; аиқәатҵәа – хыхьтәи итәы... аллаҳ, аллаҳ... уи зны-зынла абжьы шаҟа иҷахьоузеи?.. Уи ангәыҭшьаагахалак ауми саргьы снацәа ҟәаз нақәырҕәҕәаны стелефон ҟапшь аҳәаса ҵәытцәыра «анҭастәоз».

Дырҩегьых машьынак «аршәаа» иасны инаивҟьеит. Дырҩегьых абыб-хәашырбыб ҩышьҭнахын еилаҳанто амҩа аҿықә иҩықәнарчит.

Лоу амашьынагьы, арныҟәаҩгьы, абыбгьы зегьы-зегьы зшаз рхәы нариҭан, иқәра иааноумшьа-

ртә ибаҩ шицәыласыз мҩашьо ажра днахыҧан, адәы дныҟәлеит. Акыр днаскьахьан еиҧш, қьаҧ-ҭак дныҟәлеит, уи ҭацәиижьҭеи такәы штҵуаз ҩашьомызт: ҵьара игылан лаҳа хыжәжәарак, анаҩсшәа – аҵларкәыкә рҧыц иагахьаз аҳа-хҩаа ашьапы хыжәжәара, агәҭаншәа, аӡышьҭра дахьны-рыз, имҩашьахуа ибаратәы иҟан абраҟа анкьа инхоз игәараҭа шакәыз. Акыр ачыҟьи, ажыци, нас аҭыра-си ыҟәиаахьан, аха агәҭаншәа ишьҭаз адәҳәыҧш даараӡа иҧшӡан. Адәҳәыҧш амҧыҵакны игылан ара-тҵла дук. Ашьапаҟны уамак идуцәамыз хаҳә ҟьаҟьакгьы шьҭан – ҳаҟьазаргьы ҟаларын, аха уи уажәы изакәыз аилкаара уадаҩын, ашыцламшә иа-ганы иҟан, анаҩсшәа даҽакгьы ашьынка ҧшра ама-ны, азқәа ыҟәцәаашәагьы иҟан – мақьахарын, иага еихаҧсыхә аршаҳабызхьан (ашьтәақәа еиҿыҟьҟьа излакнарҳауаз, ашәарах рцәа злархырхуаз, мам-заргьы аҵәҩаншьап анадырсуаз, раҧхьатәи амасар злаҿырцәаауаз аиха алархуазаргьы акәхарын).

Лоу даанаҧшы-ааҧшын, икәша-мыкәша блала иааимидеит, аха иибахьаз ҭыҧмызт. Ус дышгылаз иаагәеиҭеит, аҧхьан аӡышьҭра дахысны арахь дана-аиуаз, дызлааиз амҩахәасҭа аҿаҧхьаҵәҟьа наҟ-ааҟ еимариашаны ҩ-гәашьак шарсыз.

Амра еихахәашәара ишлеихьазгьы, иааузымч-ҳартә иарцеиуан аҟынтәи Лоу урҭ агәашьақәа ирзааигәахахьаз аҿышәшьыларахьы иҿынеихеит. Агәашьақәа руак иҽенадҵаны, даагылан лаҧшыла иааимидеит. «Ианбатәиу здыруада, аха ишьыр-кыцха игылоуп, аатәымкәа иҟам. Аа-тҵла, мшәан, уи еиҳарак анкьа изхадырсуаз анышәынҭрақәа ракәымзи. Иагьаҵьарагьы избахьан, иахьысым-бацгьы иагьаҵьарагьы иаанханы иҟоуп. Уи сусс иа-лоузеи, аха абра сахьгылоу хымҧада ҳаҭгәынроуп. Иҟалап аӡәы игәы сыҟәгылазаргьы...»

«Уажәы иумбеит уигьы, уыгӡам!» – аганахьынтәи бжьык ааҩызшәа илымҳа иааҭасит. Дагьаатрысит, ауаҩынырҳа ду, акы деитцанарҕәҕәазшәагьы ибо далагеит, убри абжьы зхылтцыз наурк иапхьа иаагылазшәагьы лапштцашәарак ниаҟьеит. Мшәан, уи иахьа араҟа акы збап, акы саҳап, мамзаргьы акы сгәалашәап ҳәа ихахьгьы иҟаӡамызт. Уи арахь даатит зынӡаск игәы ртынчны, зықәрахь инеихьоу ауаҩы, ус ақалақь дналтцны ишьапы неитцихырц, ипсы неивигарц. Мач даапсахьоума, усумта гәартак знапы итцзыжьхьоу... Аха, мшәан, закәызеи ицрыхо иалагаз? Изахьӡузеи, «уажәы иумбеит ауаҩы игәы ақәгылара» ҳәа иаҳаз... Дааизар ажәлар рзы зхы аџьыка ықәызхуа, аспирантура (аспирантура закәыхзеи, данстудентыз инаркынгьы) данҭала инаркны анаука агәбылра зманы амҩа иқәлаз, иахьанӡагьы иқәу ауаҩы, џьара гәнаҳарак ҟастцахьеит ҳәа ихахьгьы иааигомызт ахаангьы. Иааҟалоз зегьы ус «лахьынтцаны» дрыхәапшуан. «Сажәуа салагеит, уи акәхап» иҳәеит игәаныла.

Лоу агәашьа еиларҕәҕәа иахьикыз иадибаҳәала, алада илбаауа, аҩада ихало амитә зырҿиоз ашышкамс инапы инақәибаҳәаны иркит. Ицәа дтыбзааауа даналага иаахәымгеишьеит, инапсыргәытца иаанхалаз зегьы агәашьа инадирҟьацылеит, урт рҟынгьы даанымгылеит. Егьырт иаанхазгьы рнырцәара дналагеит. Уи убриаҟара ашышкамсшьра дагәыланахалеит, игәмырҿыгьгас ипхьаӡаны иқьышә аччапшьгьы аақәхх-ақәххуан зны-зынла. Иқьышә шаҟа ачча ықәххуаз аҟара иблақәа шәшьык рхылон. Ашәшьы рхылон, абарт апстәы хәычӡамчымхақәа имч шрықәхоз ахьибоз аҟынтәи. Уи убас даҿызаауан, маӡала ихахәдахь ихалаз ашышкамс аҟытцәыхәа ац иланамтцазтгьы. (Аҳаҳаи, аферым ашышкамс... алым зырбыбыз ашышкамс!).

Ахьышәҭҳәа дызҿыз даақәытцын, аӡәы сибомашь ҳәагьы даанапшы-аапшит. Зхы зыгәаароу иоуп анапш-аапшра хҭазкуа.

«Ухы злаугәыраахашагьы маҷӡам, гәнаҳала уеитцаҭәуп!» – иааахит дыраегьых бжьык.

Мап, агәнаҳа змам дмаҷуп, сара схаан издыруа рҿы, ус иҟан анкьа-бынкьагьы... ус иҟалоит... ауаытәыасеи-ауаытәыасеи рыбжьара иҟоу аизыҟазаашьа даеакала аеапсахаанӡа. Дасу ицәа иаду ихарԥ дахӡыӡаауеит, избанзар уи идыруеит, знык ианишәитца нахыс ицәа шыхнао. Уи ицәа маапшырц азы ихарԥ зеипшразаалак ишәхацьгәаны, аӡәы ишәихыр имуа далагоит.

Лоу иҳәынтцәарақәа ааимеицьгәан, икәа-иаытцра инапы нытцаирґәґәеит ґьычрахк итцәахырц иҭахызшәаҭцәҟьа.

(«Иудыруазеи!»)...

«Аха, иҟоуп иага-иага иурмаӡаргьы, быжь-сапаҭк зҿоу ачыҟьмацьа иҭатцаны, быжь-шьхак рынхытц иутцәахыргьы изыпшаауа, иаазыртуа ацыпха – иахьӡуп «Агәалашәара» – ҭаха инаҭомызт уи абжьы.

Агәалашәара – дҿырхыҟәымтца-ехырччашәа иуит азнык азы Лоу. – Агәалашәара... агәалашәара... – абри ажәа ихы иштагьежьуаз днатәеит.

* * *

...Амраҭашәарахь ихаз аԥенцьыр ҭбааҟәа ахәылпшәапшь хыгагааӡа ирылапхон, пстҳәацк зхыршәлаӡамыз ажәаан тцыблаауан.

Лоу убри аԥенцьыр ҭбаа дылпшны адәахьы дшыпшуазгьы, апсабара иҟанатцоз аҵьашьахәраҟәа уамак хаара рытцибаауамызт.

Ари амш азы, есымша еипш, аилатәараҟәа аба маапигеит, урҭ рышьҭахьгьы, игәы кыдызххьаз аҟьаад усҟәа... атцәтцәа быжьҟәа, шә-зтцаарак –

зны ирхааны, зны инақәырҕәҕәаны зҭак ҟацатәу… Мшәан, арҭ зегьы уажәы ибазма, нас иахьа лымкаала иаҳа дыздыраапсазеи? Иаацсара акәу, иара ус игәы бзиамзу – абригьы аилкаара ицәуадаҩын…

Адкылартәаҟынтәи уажәы-уажәы иааҩуан ателефонқәа рыбжьы. Апышәа ду змаз имаӡаныҟәгаҩ, акыр шықәса раахыс зеиҳабы зыпсы ихҭынҵо бзиа дызбоз, уи иҵыхәала зхаҵагьы, зыхшарагьы ааныжьны ирпырҵыз Мери, зегьы рҭаққәа ахҭа иҭаршәны ирылҭон, ажәа мыцхәы лҿалыршәуангьы уаҳауамызт.

Мери, ателефон аӡәы данаслак, атрубка лыжәҩаахыри лыцламҳәеи инарыбжьарҕәҕәаны, лхы-лҿы пшӡа нхырнаашәа, иахәҭоуи-иахәҭами ақьаадқәа реилыхра дналагон, хазы ицәажәоз рҭаққәагьы ҟалҵон. Зны-зынлагьы аҟәшақәа реиҳабацәагьы, аиҳабы ихаҭыпҵуаагьы ирзымӡбашаз азҵаарақәагьы лара ианылыӡбозгьы ыҟан.

Лоуи Мерии рыбжьара агәапхеибашьара ацәанырра анҿиаз, ианцәырҵыз анбыкәу ҳәа дара рхаҭақәа уразҵааргьы, иргәалашәомызт уи амшшара анакәыз. Урҭ реизыҟазаашьа «адацқәа» ипсабаратәыз мчык иабзоураны ргәы иқәырҕьацаны иаман. Апҳәызба еинаала, арпарцәа нацәахыла иалыркааuаз абри ауаҩы иҟны зыҽены аусура дналагаз аҽены инаркны, иара иахь илоуз ацәанырра дарлашәит, илхашҭит лыкәша-мыкәша иааҟаз зегьы. Лхы рхылбааит лқәыпшреи ллахьынҵеи. Абри аӡәк ималдеит лыхаара, лыпшӡара, лыпҳәызба-цәа ҟәымшәышәра. Абри аҟара лгәы-лыпсы зыҿҳәараз ауаҩы ибзиабара, апҳәызба ҟәыбҷа дҟанаҵеит еиҳагьы ачҳара лыманы. Дзаҵәӡа, лхала лцәарҭа бымбыл данагәылахалакгьы хыргәаҟрада ахәлареиашареи рзыпшра лылшо аҟынӡа. Зны-зынлагьы Лоу, мызла лымпан даныкәымлозгьы ыҟан, аха лара

хьаак змаӡам иеипш, аусураҿы данааилак, лыбла разқәа ирхыҳәҳәылоз лылапш хаара наихьлыршон. Ари аҩыза ахымҩапгашьа Лоу дшашьцылахьазгьы, еснагь игәатцан цәанырра ҿыцк арҿыхон, ицәа-ижьы иналатцәаны, уи дызлеибаркыз дассакгьы аанмыжькәа иааимнадон. Лоу ҟазшьала дреиуа-мызт аҳәса реипцка зылапш џсымҭә ззадымгоз, аха хатцак иаҳасабалагьы ақьафура мап ацәикӡомызт.

Убри ахәылпаз азы Лоу (ихаҭагьы ишцьеишьоз) мыцхәы дыхҭанакит Мерии иареи реизыҟазаашьа азхәыцра. Мшәан, избан иахьа абырсҟак дзихәы-цырҭахаз? Абри азтцаара ихаҿы ишааигалак еипштцәҟьа ибла иаахгылон хҩык ауаа: иара, нас ипҳәыстцәҟьа Марина, Мери... Урҭ аҩыцьагьы (Ма-ринеи Мерии) рыпсҭазаара, наҟ-ааҟ зхи-зтцыхәеи аӡиасқәа ирҭарсу ацәаҟәа еипшха, ихәдацьал иахшьушәа ибон. Ацәаҟәа шаҟа пштәы амоу уна-дыххыланы еилургараҳа еилыргашьак изамҭо, ииура-ииҳәара изымдыруа ихы имагәыхьха дааҟалон. «Мшәан, абас ианбанӡа, – дхәыцуан иара, – амшаҽны зхы акыз ҳаизыҟазаашьа зынӡаск сызқәымгәыҕуаз ахь ахы архара иаҿуп. Марина лакәзар, иҩашьом цәалашәарак шлымоу. Абрахь данааиуатцәҟьагьы аусҳәарҭа аҟынтәи зегьы анца-хьоу (иара, усгьы зегь рышьҭахь акәын аҩныҟа дан-цоз) аамҭа иақәыршәаны, насгьы дшәапырҳапуа ауп дшааиуа, изызҳәоузеишь?».

Маринеи иареи анеиднагалаз лара апҳәызба хымкых ззырҳәоз лакәын. Лхы-лҿы аиқәара аахыҩ-ло, лыблагә цхапштәылақәа еснагь аразра рхы-ҳәҳәыла гәыкра-тцаулак амаӡақәа иргәылатцәахны ирымаз лыблапыць ауқәа рытцаҟа ихәытцыпхааyан. Уи лшьапышьҭыбжь мыцхәы имыргаӡо, дныкәп-рааны аҳауа дналаларашәа данныҟәоз, еснагь ибла еихмырсыӷьӡакәа длыхәапшуан, аҭахызаргьы аҩны

ианыҟоу акəзааит, џьара ианеицу акəзааит, бзиа ибон лыхəапшра, уи еснагь гəазыҳəарак инаҭон. Убри лҭеитҧш еиҿкаа дхыхны даманы аҿанынахоз рыбжьара иаабжьагылон Мери лхаҿсахьа. Еиҟəнашон рдунеи. Али-апси рыбжьара згəыцə еиҟəдыршəаз ҧсҭазаарак иамахəҭақəаны, хаз-хазы ихьагəгəа апсабара аӡмыжьра иналахон. Убас ихьит Лоу убри ахəылҧаз азгьы.

Мери ашə ашьшьыҳəа иаартны даао̄налеит, лара ишылцəаао̄аз еипш, дмыццакӡо, лыгəчама ҧшӡақəа лхəамц рықəырхəмаруа лҿаалхеит иара иахь, қьаадқəак кны. Убри аамҭазгьы иара дзызхəыцуаз лара аӡə затцəык лакəын: абыржəы иҭаххеит ақалақь ажəытə квартал аҿы игылоу, ажəытə о̄наҿы иҟоу луада хəычы аҟны ро̄ыцьагьы рхала еицыҟазаарц, игəы ианырит, ицəа дҭарчыхəчыхəуа деипхьызшьшьаауаз лнацəкьара ҧшқақəа, иҿыгəҳəаауа иқьышəқəа зыпшаауаз лқьышəжəпа ҧшӡақəа... убасҟан иара зегьы-зегьы: агəыро̄агьы, ахьаагьы, аусурагьы ихаирштрын, уи шықəсыктəи апсшьара акəмызт изыпсахарыз. Уи ацəанырра ссир абриаҟара иапсоуп (иашоуп, џьоукы иаархəоит, ирҭиуеит, аха) ҳəа ахə зшьахьада. Мшəан, ахə амоума апсҭазаара?!

Лоу, Мери дизааигəахацыпхьаӡа илапш лылаҵəон, игəы ианыруан лыпсып лагао̄агара ашьҭыбжь. Тəџастцəҟьа иҳəатəы инахымпаӡо зхы имаздахьаз апҳəызба лахь рыцҳашьарамызт дзымпытцазхалоз, иҭахын, дазгəышьуан рхала џьарак реицыҟалара. Илакҭа аапшӡахеит данаaидгыла. «Мери, бара иахьа уамакала быпшӡоуп!» – иҳəарц иҿы анаaихихуаз аамҭазы, лара ҿымтӡакəа қьаад бҕьыцк неилыркит.

– Хырпашьа змам акоума? – иҳəан, дыццакы-ццакуа илапш нахигеит, аха ианыз иблақəа ирымбазшəа ихы о̄ышьҭыхны днал҄апшит.

– Ателеграмма... абыржəытцəҟьа иааргеит!

– Аа, ателеграмма... ателег... – ахьышәҭҳәа еиҭаақәыпцаан, ибласаркьақәа аашьҭихын, ианпыӄӄала ианыз анбанқәа хыма-ҧсыма еиқәыпхьаӡо иҿынеихеит. Знык-ҩынтә дапхьеит, нас убри ақьаад апштәы иаҩызаз апштәы ааихәеит ихаҭагьы, иқәлашьцазшәа ибеит азнык азы, акресло амаа изнапык ала еимларҕәҕәаны ииаанкылеит. Ибон ицәа-ижьы зегьы еилаххаа ишцоз, игьежьуан ауада апшь-ҭӡамцк. Игәы аӡаӡ еипш, акы аланакшон аӄынтәи аҿыртцысра дацәшәо ашьшьыҳәа днатәеит. Дахьтәаз ателеграмма икын, арахь даҿазнык даныпшылар ҳәагьы дшәон. Убрахь, ҵьара ихшыбаҩ аҭцахь еилагьежьуан уажәраанӡа дзыпхьаз ацәаҳәақәа. Илацәа неиқәипсеит, аха имацара дшыӄамыз даназхәыц!..

– Мери, сшофер доушьҭ, – иҳәеит деишәараеитцараха. – Исҭахыуп шьапыла мачк сааныӄәарц. Баргьы ибаамҭоуп шьҭа... бца аҩныӄа. Амцхә бхы аҵьабаа абырбацәоит, бхы бааичаҳала, бымбои ишыӄоу апсҭазааражә, ушымгәыҵӡо, угәуҿанӡамкәа иааҿахтцәоит...

– Абзиараз, Лоу, сара сцоит аҩныӄа... Иахьа амш шаӄа ибзиаз ала уатцәы апсшьара мшы азгьы еиҕьхаргьы ӄалап, – лҳәаан, азнык азы лхы-лҿы шәапшьшәа иааицрашәеит. Аха, абраӄагьы еснагь еипш уи лхымҩапгашьа мцхәрак лцәалашәар ҳәа дшәаны, лцәажәара даҿа хырхарҭак налҭеит. – Ицәгьамызт мышкы-ҩымш раӄара ақалақь уналтцны упсы ушьар, ҭагалантәи апсабара ухала уазаанханы уналапшыр угәы ухаштрын, – лҳәеит. Арҭ лажәақәа ҩбара шрыламыз идыруан Лоу, аха уажәытцәӄьа акы ибо, акы иаҳауа дыӄамызт. Лара ддәылтцырц ишақәылкхьазгьы даақәгьежьаан, лнапы пшқарахқәа ижәҩахыр иныққәылтцеит, нас ихахәда ааипхьылшьшьааит, лыпхарра-хаа ааизныжьны ахьшәҭҳәа дындәылтцит. Илаҳа-лаҳауа

ауада иҩнан иааибадыруазар аахыс иаалыгмыжьӡакәа илықәылҭәоз адухь «Мадам Роша» афҩы. Ари иара зегь реиҳа бзиа иибоз адухь фҩы акәын.

Ателефон акыркырҳәа абжьы гон, аха агәхьаагьы икымызт, дҩагылан икабинет абжара ааиҩишан деиҭааҭгылеит, иҿапхьатәи аҭӡамц илапш надирхалеит. Уи зегьы шәҟәықәҵарҭала ихҩан, иҭәны ашәҟәқәа ықәын. Аҭӡамц днадгылан аҳәынтҵәра еиқәатҵәа днақәыгәгәеит, аҭӡы ааидытцын иара ишҟа аҿы аарҳәны иаагылеит аҭӡамц иалаҟатцаз архьшәашәага-бар. Лоу аминерал ӡы аҵәца инҭеиҭәан днаҿыхәеит. Аҩынтә раан иатцәца ааҭиркәкәан, архьшәашәага-бар аҭыԥ ахь индәықәитцеит.

Лоу икабинет дзатцәӡа данааҩнаха, зынӡа ихыигәы аақәмаҷхеит, ихы ҟәнишьо, цьара цхыраарак изҭаша, ихәарҭахаша уаҩ димаӡамкәа, аҵлаҩа деипшны ихы ибо далагеит. Уамашәатцәҟьа дзатцәхеит. Иара иҭахӡамкәа, имч змырхоз акы даашьҭыхны мардуан ҳаракык даҿацаланы дканацозшәа ибон. Шаҟа дҩаскьоз аҟара иаҳаиаҳа дыбӷаӷон, уи амардуангьы нтцәара ақәӡамкәа ҩада-тцәҩантцәыҟа ихалон, ларҭацыпхьаӡа ишьапы рҿаиргылацыпхьаӡа иблахатц гьежьуазшәа ибон. Аха игәы нхон, избанзар иҩнутцҟала здац-пашә зҳахьаз Аҩада ахалара, итцгәаны даманы ицон. Мери дысмышьҭыр акәын, – иҳәеит игәаныла, – уи саaигәара дыҟазҭгьы иаҳа даҽакала сгәы сырӷәӷәон, уи уааигәара даныҟоу ухьаақәа, угәырҩақәа зегьы ухашҭуеит, закәытә цәаҩоузеи илымоу абри апҳәыс, – ицьеишьон ихала дахьхәыцуаз, – еснагь илырмаӡо лыбзиабара дахӡыӡаауа ишылыхьчо, дшеиҷаҳауа убоит лхымҩапгашьақәа зегьы рҟны, лыбзиабара цқьа ала апсҭазаара зегьы лрышҳарц лҭахыушәа ауп уи адунеи дшықәпшуа. Ҳарамрак згәатца иҭам ауаҩы ззырҳәо лоуп» иҳәон убри

«амардуан» дахьаҿагылаз, уи иҵегьы дӡаскьарц иҭахын, иҟаитцеит даҿа шьаҿак. Убасҟан икаххаа иааимҟьеит икәша-мыкәша.

Лоу абыржәоуп еилырганы ибо даналага, арҭ ашықәсқәа ииасхьоу рыӡнутҟала, бзамыҟәра-латцәҟьа шаҟа гәнаҳа ҟаитцаз. Х-пстазаарак (Мери, Марина, иара) дрытцагьычуан. Закәытә гәнаҳа-роузеи урҭ аҳәсақәа аӡыцьагьы рыбжьара дызтцоу. Аӡәы – иара иқьафуразы лыхаара, лқәыпшра зегьы атцаа зыхьӡаз ашәҭыц еипш, инапы ишаныз ианыканӡалеит. Егьии иареи ирыбжьаз агәбылра ҭагалантәи абҭьыц еипш ихӡеижьаахахьеит, ишынҿшәаара апсы ахац иакуп. Иаргьы-ларгьы ирындмырпшырц рҭахӡам адәахьала, аха ргәатцан – ақәа еицәа ақәа ауеит, асы еицәа асы ауеит... Ргәы нызкылаша хылтц дрыбжьамгылеит ипҳәыси иареи. Рыбла ишабоз аҿыцәаара иаҿын рыбзиабара ахәшҭаара, аха ус иааиуан. Ианқәыпшқәаз, гәыҭрак иажьон, аха уажәшьҭа, урҭ амц-гәыҭрақәа ратцкыс аиаша алаҭапшра иаҳа-иаҳа ирныруан...

...Лоу, дшьаҳаитхазшәа, ихәыцрақәа дырзынханы убас такәаамҭа апенцьыр дадгылан. Аха, нас даақәгьежьаан, истол ахь иҿынеихеит, қьаадқәак аақәихын асеиф ахь иманы иҿынеихеит. Убри аамҭазы илапш наахеит иапхьа иқәыз апапка цәхапшь – «Апсны агеология. Кәмызба А.В» ҳәа изныз. Иара убри авараҿытцәҟьа иқәын уажәраанӡа деилазырӡыӡаз ателеграммагьы. Дадырсызшәа иара уа дахьгылаз даанхеит. Убри аамҭазы аҷараҳәа ашә аартны дааӡналеит апссаӡы, луеидреи лӡымсаги кны.

Иакәымк дақәылкызшәатцәҟьа ажәжәаҳәа иқьаадқәа неилацьгәашәа асеиф инҭеитцан, ацапха наркны адәылтцырҭа ашә ахь иҿынеихеит.

– Абзиараз, Лоу Маҳҭы-ипа, – лҳәеит апҳәыс бырг. Аха уи иара иҟынӡа изынаӡо иҟаӡамызт,

дшындәылҟьаз еипштцәҟьа алашьцареи ақалақь уаа ршыкьбжьи днарыхәлапҟеит. Аха, абраҟагьы еиҳагьы ихы дазаанхеит, дзацәцозма? Уимоу, ауаа рыжәпараҿы еиҳагьы дзатцәхеит. Акыр днеихьан еипш, даатгылан икәша-мыкәша иҟаз илапш инытцигеит. «Мшәан, зегьы рҿеитаркызшәа ауп ишыҟоу, избан, абартқәа зегьы ҿыцбарах изызбои, абриаҟара срыҟәганы сыҟазма уажәраанӡа, шаҟа гәымбылцьбарала иццакуазеи апстазаара ҟадыць, уи азакәан аӡәы изхьарҳәуа дыҟоума?!» – дхәыцуан Лоу. Иҟалаз зегьы ихаҿы иаамгаӡакәа, наҟ, иара ус лымҳатасны иоуз уҳәан-сҳәанк еипш зегьы-зегьы инаивсны ицар итахын, аха иауамызт, шаҟа иҿырцәихьчарц далагоз, аҟара, иаҳагьы дшьаҳаны дыркуан. Данырмыхәаӡа игәы итеикит ус, напшьык иаҳасабала иҟалаз зегьы харантәила дрыхәапшырц.

Абри аҩыза атагылазаашьаҿы ихы аннеига: «Иҟалатцәҟьазеи мшәан, амашәыр – машәыруп, уи аипш иагьацьарагьы иҟалахьеит, иагьаҩгьы ирыхьхьеит. Ииашоуп, угәы унархьуеит, угәы иалсуеит, аха… ауаҩытәыҩса уи аҿапхьа имчузеи, ари – апстазаара атцабырг ауп…»

Нанҳәамза маганатцас илакьтаӡа, ицәырҟьацәырасуа жәабаа-цакьал иалан.

«Жәабаа-цакьал асеипш ианхылалак амш баапс иазҳәоуп» рҳәоит.

Амшын ахықәаҿы ажәытә баагәара ахаҳәқәа ахьеилажьыз даннеи, даамҩахытцын, урт ахаҳәқәа иреиҳаз акы дҩыхәнан иӡарақәа кны даақәгылан, ақалақь илапш иаатцигеит, амшын гәы ихыпраауаз апшалас хьшәашәа наидиҳәатцалан ицәа-ижьы мачк нарпсаҳәан, ипсы ааивигеит. Нахьхьи хараӡа алапшҳәаа ахьаантцәоз, асар шкәакәа реипш еибарыҩуа иқәын ацәқәырпа-хышқәа. Даахьаҳәын, дахьиз-дахьааӡаз ақалақь дналапшит. Лондон, То-

кио, Париж, Ниу-Иорк – қалақьс дахьнеилак илапш итцашәоз зегьы, ринтерес кны еиликаауан. Аха, уажәы, абри иқалақь гәакьаҿы иибоз рахьтә изеилымкаауаз рацәахеит. «Уаха мацара акәхарцу? – ихы дазтцаауан. – Мап, иҟалап исызгәамҭаӡакәа акырӡа сҽаҟәыҭханы снаскьаӡазаргьы, иҟалап акәым, устцәҟьоуп ишыҟоугьы. Анаука, астатиа, ажәахә, асимпозиум, аконференциа, аредакциа, ателехәапшра... абанкет... аҳәса... абас ауп ишыҟоу, аҩыза Лоу, – иҳәон гәаныла, – арахь, абра увараҿытцәҟьа аҭыць андырҭәауа еипш, агәгәаҳәа апсҭазаара аилашра иаҿуп. Уи уара иубомызт, уара уоуп иавахо акәымзар... Ари ақалақь аразҟы амоуп, иамоуп ахатәы поезиатә шәага-зага – арифмеи аритми. Ари ақалақь агәеисра иалоуп нтцәара зықәӡам аамҭа еикәшара, ашықәсқәа, ашәышықәсақәа, уи агәеисра иаланагалахьеит ахәымгареи, ацәгьацәыпхамшьареи, апсахреи, агәазыҳәара ссирқәеи, пстазаара змоуӡакәа ибжьаӡыз афилософиатә хшыҩзцарақәеи, аиыха иахьымӡаз агәҭакы ссирқәеи, имарианы ахы шакыз еипш, имарианы зтцыхәтәа птцәаз аиҩызареи, мамзаргьы инаунагӡахаз абзиабареи, ҭоуба зыдулаз аус пшьеи, зыпсыжра адырҩаҽныцәҟьа ирхаштуа ашәҟәыҩҩы «ижәҩангәашәпхьарақәеи», ҵыхла зхәыцра блаҟы-блатцәо еимдо асахьаҭыхҩы илапштцашәарақәеи, аҭаҳмада лахьыцәгьа атцыхәтәантәи ипсеизгара ашьҭыбжьи, рапхьатәи атцх азы амҳараҿтәи амаӡа-цәажәашьҭыбжьқәеи, ҿыц ииз асаби икьаасыбжьи...

Ааи, абарҭқәа зегьы ыҟоуп, апсҭазаара ахьыҟоу...»

...Лоу днеиуан рацәакгьы дмыццакӡо, уажәыуажәы даатгылан: «Амашәыр – машәыруп, иагьаҵьарагьы иҟалахьеит, иагьаҩгьы ирыхьхьеит, иагьараангьы иҟалап», – иҳәон игәаныла. Аха зегь акоуп,

иагьа ихигарц даҿызаргьы, уи дзацəцомызт, акы игəы ҿнакаауазшəа, ипсы изеивымго дҟанатцозшəа ибон. Игəы инаҭон ипылоз, иаԥысуаз, ивсуаз зегьы цəҟьаратцас рылаԥш иара иқəкны иркызшəа, убарҭ рылаԥш-гəынамӡарақəа дызтцаз «аидара» закəыз аилкаара иазкызшəа.

Абас ихəыцрақəа рӡыблара дшалаз ауп изгəамҭаӡакəа иҩны дшааизгьы. Алифт днадгылан иҭааӡа алашара згəылԥхоз «аҳəынтцəра» шкəакəа днақəыҕəҕəеит, аха иҩашьомызт иара иапхьа даеаӡəы дышҭалахьаз, аҵыр шахақəа еибархxо рышьҭыбжь гон. Абыржəытцəҟьа дгəылоума, дтəымуаҩума, аӡəы диҿапшырц иҭахымызт, аха уаҳагьы еивысшьа ыҟамызт, шьҭахьҟа ддəылтцны дабацарыз, аҩныҟа дааит…

Алифт ашə аатит, зегь реиҳа дызқəымгəыҕуазгьы абар – ипҳəыс Марина лҽеилаҳəа-лҽеилаца дааиԥылеит.

– Цьаракыр бцозма, Марина? – иҳəеит ибжьы нытцакны.

– Ааи, цьаранӡа снеиуеит. Иҟалеи пштəы уxаӡамеи? – лҳəеит лҽааpҭынчшəа.

– Маԥ, ус акагьы… мачк саапсоуп, – иҳəан, ихəда ытцархханы изкыз игалстукгьы ааиркəадан, икьаҿ аҳəынтцəрақəа ааԥиртлеит. Марина игəалҭеит лхатца инацəкьарақəа шықыцьқыцьуаз. Уи аамҭазы алифт ашəқəа ааидылеит. Лоу ахьышəтҳəа «аҳəынтцəра» инацəа нақəиргəҕəеит ицəцар ҳəа дшəаны. Ашə шаатыз еипш уахь дынҭалеит, Маринагьы даахынҳəын дишьҭагыланы дынҭалеит. Алиапси рыбжьара иҟан абжьбатəи аихагылаҿы. Рыҩнашə аалыртын Лоу ижəҩа иҭарпаз икостиум ааишəылхын, акнаҳарҭаҿы инкналҳаит.

Иара азал дахьыныҩналаз дадырсызшəа дгылан.

– Марина, – иҳәеит ибжьы иара итәҳамкәа, аха нас иаҳа иҽаартҭынчны: – Сара акгьы схараҳам, иб-дыруаз... – иҳәеит.

Лара иажәақәа рхы ахьцоз лзеилымкааауа лыб-лақәа шәарҳыҳарак рхыланы дихәапшуан.

– Иҟалазеи, Лоу? Исаҳәи иҟалаз?! Уҽаартҭын-чи! – Лоу ипшәма лыблақәа ууанҳа ирхибаала-лоз агәынамҳара ахаҭыҧан, уажәы қьыпшрак, рыцҳашьарак рхибаалон. Исҳәарыма, исымҳәарыма ҳәа даалак-ҩакит азнык азы, аха уажәшьҭа мҳәа-шьагьы имаҳамызт.

– Баатәеишь, – иҳәеит, дахьтәашазгьы налыр-бауа, иаргьы адиуан дныҟәтәеит. Дырҩегьых уи лыблақәа нҭкааны дныpхыпшылеит. Урҭ уажәы еиҳагьы шәаҳыҳарак имаҽханакхьан, иҩашьомызт цәалашәарак шлоухьаз, ихирмыз акы лаҳараны дшыҟаз.

– Мшәан, изакәытә маҳоузеи абриаҟара зцәырга-ра узымгәаҕьуа, ианузымҳәоз уаламгаҳандаз, иум-дыруеи уара умаҳеи-уаргамеи сыҽешаласмырхәуа, уи сашьцылахьеит... – лҳәеит лгәи-лылаҕырҳи еилатцәо. «Биашоуп, Марина, – иҳәон гәаныла, – сара бара бганахьалагьы, Мери лганахьалагьы, иара иганахьалагьы, шәыцыпҳхьаҳа гәнаҳарак-гәнаҳарак срытцоуп».

– Мамоу, џьушьҭ, закәытә маҳоузеи... – иҳәеит игәаҕьыр-изымгәаҕьуа, – Адамыр Кәмызба дҭахеит, аекспедициахь дахьыҟаз... Ахра далҟьеит... – ҿааиҭит илапш адашьма иқәырҟаца икны.

Марина лышьҭыбжь ҳәа уаҳа акгьы анимаҳаҳа:

– Исҳәаз баҳау? Адамыр дҭахеит... аекспедици-ахь дахьцаз! – иҳәеит маҷк ибжьы днақәыҕәҕәашәа.

Марина дтәан лоуразоуроу дҳашҳатәрахаз-шәа лхы-лҿы хәапштәылаханы, џьара қәацарак лымаҳамкәа, аха нас лқьышәқәа егьа еихалыр-

ҕəҕəазаргьы, илызнымкылакəа атцыс-тцысра иалагеит. Лоу уи лхы-лҿы апшра аҿешеиҭанакыз аниба, игəатцанӡа инҭыпсааит, итцааршəха акы дааимнадеит. Ибон абри ажəабжь анцəыригеи уажəи рыбжьара ипҳəыс шаҟа дицəыхарахахьаз, еивысшьа змаӡам ахаҳəшəыгə еипшха, еиҭах рыбжьара акы еибарчны ашьҭытцра ишаҿыз. Уи иаҳаиаҳа ишьҭытцуан, атцааршə-пaрда иаҩызаха ирыбжьагылон, наҟ-ааҟ, зынӡаск еиуам-еиматəӡам ҩ-пстазааракны, ҩ-дунеикны еиҟəнашон. Лоу макьанагьы цқьа издыруамызт ишəацьҳəара-жəабжь лара лҟынӡа ишнеиз, иажəақəа ртцакы еилылкаау, еилылымкаау...

...Аҳра зауз аҿымтра ихьанҭаӡа аҿарыжəпон, уи шаҟа иқəыҕəҕəоз аҟара ҩнутцҟала даргəамтцуан, шаҟа иҿаҳа-ҿымтраз аҟара ихнатуан, иарапгамон имаӡақəа зегьы.

Зыхаара-бзаара цаны, гəбылрак рыхӡамкəа дкылкааны ихəапшуаз Марина лыблақəа ирхибаалон зегьы-зегьы шылдыруаз, аха иахьанӡагьы акы лынмырпшӡакəа дшааиуаз. Иҿапхьа дтəан иҟаитцахьоу агəнаҳарақəа зегьы рзы шаҳатра зурц зылшоз ауаҩы. Уи дихəапшуан рыцҳашьарада. Ихымҩапгашьақəа зегьы бзианы иҭызтцаахьаз ауаҩы, дгəаҕганы днал҆ҿапшит. Марина ҿыртцыс лымаӡамкəа дтəан, лқьышəқəа штцысыц итцысуан, лӡамҩа иадланы лыцламҳəа еиҩшараҿы рҿеипырганон аҿымтра ашьҭыбжь зыҭра ихнацаз алаҕырӡцəыкəбарқəа. Уи абыржəы убасҟак лцəымгра иман дналыхəапшит, артцəааҳəа длытцаҳəҳəарцгьы акы ааигымхеит. Аха убасеипшқəа раан, данеилашəалоз, ихы инапаҿы иааганы машьца ацəажəара идыруан. Уи ианакəызаалакгьы игəҭакы анагӡараҿы ицхраауан, апыжəара шинаҭоз гəеиҭахьан. Аха уажəтəи аҭагылазаашьа уаанӡатəиқəа иреипшымызт, изеи-

қəыршəомызт иажəақəа. Иҵыххааса иқəитҵар иҭахын аҿымҭра. Уи шаҟа аҽарыжəпоз аҟара деилашəон, изцəыртҵуан Марина лцəымӷра. Уи уажəы лара илҭагылазаашьаз иара зынӡаскгьы игəхьааигомызт. Хəыцырҭас имаз ихы акəын. Аргамаду ибон абри апҳəыси иареи рыцсҭазаараҿ гəбылрак рыбжьаӡамкəа машəыршəа еиднагалаз џьоукы шракəыз, уи лгəбылра зегьы ахра иалҟьаны иҵыххааса ицаз Адамыр иҿы ишыҟаз, уи иагьшицҧсыз...

Марина лқьышəқəа ааихыҧхьан акы лҳəеит.

– Ибҳəаз закəи, иҟалозар быбжьы ааҭгеи? – иҳəеит ирхаарц шиҭахызгьы ақəымчрахь ицəиасны.

Лара ахьышəҭҳəа дꙩаҵҟьаны аҧенцьыр днадыххылеит, уаантəи дааиқəҟьашан, рышьҭаларҭа ауадахь дныꙩналеит, лышьҭахьҟа ашə ныдыжьланы.

Лоу ииура изымдыруа азал лаҧшыла ииааимидеит, иууаӡа ихəаҧшуан зегьы. Зегьы-зегьы еибархханы изкыз арахəыц шыҧтцəаара иҟалахьан. «Мап, ирҧсыҽтəуп», – иҳəеит Лоу. Ашьшьыҳəа дныꙩналеит Марина дахьцаз ауадахь.

Марина акаруаҭ дылатəан лхы лыкəаҽны, хəыцрак дҭанагаланы дшамазгьы, лгəы ианыруан Лоу лара лахь дшыꙩналаз. Иаргьы днеин дналыватəеит. Лытцкы акалҭ ҧхьаршəҭын аҟынтəи луаҭəа ҭҭəаақəа ҟəашə-ҟəашəӡа иааҧшуан, илаҧш нахигеит лцəа-лжьы ҧшқарахра. Марина Лоу днеиҿаҧшын, ҽархықəымтца-цышəырччарак нал_ҿықəлеит. Рꙩыцьагьы рылаҧшқəа рымч змырхоз мхалдызк иакызшəа инеидхалеит. Урҭ ирхытцны рҿаархеит агəаҧсахеибакра иахылтцуаз аҿымҭра абжьқəа:

«Уҧхамшьан, усыхəаҧшырц умааи, усыхəаҧшла!..» – абас рхибаалон уи, лыблақəа.

«Марина, бхы бнапаҿы иааги! Ибаҭәам ҟабымҵан, бҽаарҭынч! Ҳаицәажәап гәаартыла!» – ларҳәон иара иблақәагьы.

«Сара сыҽесырҭынчхьеит. Сыҽесырҭынчииижьҭеи акраатцуеит. Уи ус шакәу заманалатцәҟьа иудыруеит... – раҭалкуан ларгьы. – Уара изҳәо назыгӡо, цсыцқьала адәы иқәу ҵарауаҩуп ҳәоуп ушырдыруа, аха урҭқәа зегьы лахь цыракыгоуп. Уара ухада хы уҭахӡам. Уи уара дуцырхаган, избанзар, уеиҳа дуаҩын, дҟәышын, ҭып иумҭеит, ипсы ахьынӡаҭаз еснагь дкыдуцалон, ахра-ҿҟьара дадуцалон, далҟьеит...»

«Сара, Марина, баасзыӡырҩы, ахра дкыдсымцалеит, уи ихатә гәапхарала дцеит аекспедициахь. Идиссертациазы аус иуан...»

«Идиссертациа!... Упхамшьаӡакәа иагьызлоуҳәаӡеи уи ахьыӡ.... Иабаҟоу рапхьатәи иусумҭа аҵәаҕәа зхьушьыз?.. Уара уҟәышын, уи дгаӡан... Дгаӡан, избанзар, мыцхәы ауаа рыгәра игон, ақьиара мыцхәны илан... Уара уҟәышын, избанзар, заа иудыруан аҩада узлахалашаз... Убрахь ухаларц азы Адамыр иҩызцәа рыхәдацьал уқәгылон...»

– Марина!.. Сбыҳәоит бҽаанкыл!.. – дгьатцәыгьатцәуа ҿааиҭит Лоу, абас ҿымҭра-лапшыла ҳамҭакы ианеицәажәа ашьҭахь, лыжәҩахыр инапы нықәитцеит.

– Ускьымсын, Анцәа уишазар... – лҳәеит лара мчыла лхы лнапаҿы иааганы.

Лоу ибон, Марина лхымҩапгашьала еицәоу ахь дкылсыр шауаз, аҟнытә иҽынлаҟәыҭханы даатәеит.

– Уара иуқәҿиеит апсҭазаара, иара иқәымҿиеит... Избанзар, уара уҩызцәа ахра иаҿалаӡом, ҳамҭакы уаҟа рҽааныркылоит, нас апхьаҟа ицаз амҩа анылырхлак, урҭ рыцсра-рыбзара анеилыркаалак гәнаҳак змаӡам реипш, рҽырмаалықьны

урҭ рышьҭра иныҟәланы рҿынархоит, аҟәцәан ианхалалак, уахьынтә ҵаҟа ипшӡом, итцегьы аԝада ипшуеит, даҽа пстазаарак зыхҭнырҵаша еиҳау даҽа ҳаракырак ҳбозар ҳәа.

– Марина, ишсаҭәам бысмацәажәан, Адамыр иҭахара имашәыру мусхәуп, уи аԝыза амашәыр иагьацьара иҟалахьеит, иагьараангьы иҟалап…

– Амашәыр аҟалара иацхрааз уара уоуп…

– Мап, сыхаара, бара бцәажәашьала иахьа исаҭәам ак сбырҟатцоит, – иҳәеит деилашәа-еилыҵуа.

– Иуҭахыу ҟаҵа. Сара сгәы иҭоу уасымҳәарц залшом. Знымзар-зны иҳәатәын… Сара Адамыр бзиа дшызбоз бзиатцәҟьаны иудыруеит, иаргьы бзиа сибон. Уи ҳабзиабара иҳамаз иахьанӡагьы ҳгәатцаны итцәахын. Баша ҽызымдыр ҟатцаны усыхәампшӡан…

Марина лылапш наиҟәылган зыҭра иҭамгыло аҭҳара-ҭҳара еисуаз лгәы ашьҭыбжь дазыӡырԝуа дӡыԝӡа лҽаанылкылеит… Уи азнык азы акәын, нас ипытлеит лгәалашәарақәа.

– Уара иугәалашәома уи амш? – лҳәеит лара.

– ???

– Зҿумҭуазеи?!

– Марина, сбыҳәоит, бҽааиқәкы зны, нас ҳԝыцьагьы акаҿы ҳазааиуеит.

– Акаҿы ҳазааиуеит ба? Уа уиашоуп, уи ипсра саргьы исывбоуп… Убасҟан, убри амш азы уара успымлазҭгьы, Адамыр ипсы ҭазаарын. Уи апсҭазаара уамакала бзиа ибон, уи уара ахаангьы иузеилкааӡом, Лоу, избанзар, уара апсҭазаара бзиа иубоит ухатә қьафуразы. Адамыр иара ихатә қәҿиара аасҭа даҽаӡәы иқәҿиара деигәырҕьон, ицәаԝамызт исылшаз жәбо ҳәа ауаа рыбла ахгылара, убри аҟнытә уара дҵакны думан, иахьихәҭазгьы, иахьихәҭамызгьы даурхон, иуҭахын еснагь дуҟәыганы, убла дахьамбо дыҟазарц, ус зыҟоутцоз

иареи сареи абзиабара ахьҳабжьаз азы амацаразгьы акәӡамызт, уицәшәон, уеиҳа абаҩхатәреи адырреи шимаз убон азы, еснагь ухы раҳаны уахьыпшуаз аҩада ахалараҿы иараӡәзатҵәык иакәын иуԥырхагахарц зылшоз.

Лоу Марина длытҵаҳәҳәарц иҭахын, аха акы деиқәҳәаланы дакуан аҟнытәи:

– Маҷк бҽаанкыл, сыхаара! – иҳәеит иаҳа иаархаашәа, – иҟалаз хнырҳәышьа ҳзаҭом... иаҳмычҳар...

– Мап, Лоу, уареи сареи иахьарнахыс еинаҳчҳауа ҳәа акгьы аанымхеит, иудыруаз! – лҳәеит Марина днеиԥыҩланы. Дҩагылан, адәахьы дыԥшуа аԥенџьыр днадгылеит ҳамҭакы. Нас даахьаҳәын, Лоу дкылкааны днаихәаԥшит. Аха лылаԥш хараӡа, џьара, лара лыда даҽаӡәы ибла иамбоз, лыԥсахаара здыз даҽакы иазырхан. Лҿаԥхьа итәаз ауаҩ шаҟа дихәаԥушаз аҟара, ахгәахшәара лызцәыртҵуан, иара изгьы, лхазгьы. Уи аамҭа, лара лыԥсҭазаараҿы шаҟа «аимтҵакьачара» ихәмарыз дазхәыццыԥхьаӡа дацәыхарахон уажәтәи лҭагылазаашьа. Лҿаԥхьа ицәыртҵыз ахҭысқәа лцасҳәа ируазшәа, иаҳа рҽеидкыланы, иларҳәоз – «бара ибхароуп» ҳәа акәызшәа лбон. Урҭ рҵаулара шаҟа дӡааԥшылоз, аҟара, атҟәацыбжь иардагәан аӡмыжь атҵан иҳәыԥызӡыԥуа иаанхаз аԥсыӡ хымхәа деиԥшханы лхы лбон.

...Иахьанӡа цәгьам-бзиам дааиуан, избанзар, игәыгәҕәара лааигәара илыман, лара лыԥсҭазаараҿы агха шыҟалтҵаз лдыруеижьҭеи акыртҵуан, уи усҟан лнапы ианитҵаз ибзиабара деижьеит. Ажәакала иуҳәозар, далахәҳахәҭит, избанзар, еиҳа ахьӡ-аԥша змани иҟаз, аԥхьаҟа аԥеиԥш ҳаракы заурц зылшоз, анаукатә уаажәларраҿы аӡәы ҳәа дгылеит ззырҳәоз данылба, лынасыԥ хә-дула илҭиит.

Аха, уи «хә-дула» дхызхыз, акапеи кылҵәа аҟара дшаԥсамыз агәра лгеит, Адамыр зегьы ланажьны, лыбзиабара цқьа еиқәырханы ишимаз агәра анылга. Лара илцәыӡыз зегьы – ауаԥра, агәрагара, абзиабара иара еиқәырханы иман… Уажәы урҭқәа зегьы нахьхьи џьара ахра кнаҳараҿы иԥыххааса ицеит…

– Сыбзыӡырԥуеит, Марина, бажәа нагӡа, – иҳәеит Лоу, уи акы лҳәарц шылҭахыз дырны.

– Иарбан уззыӡырԥуа? – лҽынкылара лцәыуадаԥны дныԥнытҵәааит Марина. – Ааи, сара уи бзиа сибон, бзиа дызбон, уаҳама?! Ари аума иуаҳарц иуҭахыз! Иашоуп уареи сареи абриаҟара аамҭа ҳаицынхеит, аха иҟамлацызт уахызатҵәык иадамзаргьы уи сара сгәы дҭамкәа, сыԥхыӡ даламкәа. Ҳанеиднагала нахысгьы избон агха шсыхьыз, уареи сареи арма-ғьырма шьатҵа ҳшеиԥшыз. Аха исынсырԥшуамызт, избанзар, уара аԥадара ухазгалоз умардуан аҟны ԥынгыла умаӡамкәа ацара уаҿын… Саргьы суаԥытәыԥсан… ԥынтә аԥсҭазаара аиура цәгьоуп. Азныказы иҟалаз схы шԥасзамырнаалари, ахьӡ-аԥша змоу ауаԥы иҟны сыԥсҭазаашьа еиғьхап ҳәа сгәы рғәғәаны сдәықәлеит. Аамҭа шаҟа инаскьоз аҟара Адамыр игәбылра иаҳагьы исыдҳәатҵалон, аха адырԥагьых сыршьаҳауан ахьӡи-ахьмыӡғи. Уара суԥыртцыргьы (иара сышкаимыжьуаз шыздыруазгьы) ишҟа схы архашьа сымаӡамызт. Ауаа рыбз сазхәыцит… ҳқьабзқәа, ҳтцасқәа срызхәыцит. «Еиҳабы иԥхәыс дитцхны дигеит, уи уаԥрам» – ҳәа ширҳәоз здыруан. Цәыбзасгьы дсыдыркылон, хымԥада. «Ауаса кьаԥа кажьны аҟаб ацәа шьҭызхыз ҳәа, иҟалтцазеи ахсаԥыҭ, арык иреиғьыз ауаԥы ихәда шԥаԥылҟеи» – сзырҳәарын… Урҭқәа зегьы Адамыр дладмырҟәырц залшарымызт. Уи иара ишизхымгоз здыруан. Иара ихьчаразы, еиқәырхаразы мацара, сара схы

тышасҳәазаргьы исычҳауан. Сара аханатәгьы издыруан Мерии уареи шәеизыҟазаашьа. Аха алаҿыстҳомызт. Избанзар, Меригьы сара сеипш дыгәнаҳауп, джьоуп лыпсҭазаараҿы, уи абзиабара дарлашәит. Уи азы мацарагьы акәзамызт изуанасыжьуаз, иуанасыжьуан, маҳала даҽа бзиабарак тцәахны иахьсымаз азы. Адамыр аррахьынтәи дхынҳәаанҳа снапы ианитцаз абзиабара ахьсзымхьчаз шсанаижьыз еипштцәҟьа, иуанасыжьуан уаргьы…

Марина уажәашьҭак лычҳаракәа зегьы рҵыхәтәа шыпҭцәаз удырратә деитцакьыз-қьызуа, лылагырҳ пҟышкәа уажәы-уажәы лыцламҳәа аҩшараҿы ҏееипыргалон, нас акәапа-сапаҳәа, илгәытцапсаны илкыз лнапкәа инарықәҭәон. Уи лгәатца жәагәаны измаз зегьы цәырылгеит, иаҳа-иаҳа лымч шкапсоз лбон. Лышьи-лышьи неиқәтцо ашьшьыҳәа аҭҳамц иадгылаз акресло аҟынҳа днаҳан, днатәеит. Ауада зегьы ҳыҩҳа, шьҭыбжьык ҩнымыҩҳо, ианымацәыс ашьҭахь адыд абакшари ҳәа ипшызшәа, зегьы рыпсы ҳаны иҟан.

Атцәыуара даҟәытцхьан Марина, абри аҟара апсахеибакра ашьҭахь иаҳа лыпсы еивылгазшәагьы лбеит. Уи уажәы еилыхха илбон, убасҟан лқәыпшразы ашәымҭаказтәи лыпсыҿхара ҏееишьа змаҳам ааха шылзынназжьыз. Иҟалақәаз зегьы лхаҿы илзаамго, ипсабаратәым цәыртцрак еипш иаацәырҟьаны, лхы-лгәы шынеибакәыз дрытҟәеит усҟан. Нас зегьы аҳлагара алу иахәлахаз апшхәтцә еипш, иҟаҟаҭәатәны иаахәлылгеит. Дыҟам уаҳа Адамыр лахҿых, Адамыр қьиа…

Лоу уаҳа ажәак мҳәаҳакәа дындәылтцын, иусурҭа уадахь дныҩналан, аҕьеиҩҳәа ашә ныдижьлеит.

Марина лнапкәа лгәытцапсаны, лылацәақәа неиқәпсаны дынкыдиаалеит. «Сара соуп зегьызегьы зхароу… Уи ипсра сара соуп изыраaигәаз…

шаҟа аԥсҭазаара бзиа ибоз Адамыр… Адунеи данын дзатцәӡа… Иан дыҟамызт, иаб дыҟамызт, аешьеи аеҳәшьеи имамызт… абиԥазатцәра, аеҭымра дрылтцны, ихы мацара дашьҭамлакәа, дкәалкәало, аԥсҭазаара арахәыц дахьынҳаланы, сыжәлар рзы ихәарҭоу акрысзыҟатцозар ҳәа дашьҭан. Сара исымеидарц иитахыз игәы хәычи, иԥс хәычи, ҟәнысшьеит, усҟан, цагьарала сааӡамзи… Уажәы иҟалаша аныҟала сызҿу арбан, мшәан?!» – аалгәахәын дҩыҟәтәеит. Убри аамҭазы Лоу дааҩналеит ипижама ишәтцаны, чаи тцәыцак ахәырпҳәа даҿыхәо.

– Ааргьы саргьы, Лоу, – лҳәеит Марина. – Адамыр иҭахаразы ашьауҕа ҳаҟәтцатәуп!

– Иарбан шьауҕоу игәарабгалаз? Бхы аҭыԥаҿы иҟоу?! Ауаҩы машәырла дҭахеит, уаҳа акгьы.

– Мап, ааргьы саргьы ауаҩы даҳшьит, Лоу!

Лоу иатцәца ахьигара имоуа дшаҟь-шаҟьо даақәхеит.

– Уи уара иузианажьуамызт уатцкыс абаҩхатәра ахьимаз… Адамыр дырҿиаҩын, дтцарауаҩытцәҟьан. Уара… уара у-Хоцьан-дууп, уаҳа акгьы. Уи амца ицран, дбылуан… уара иҿыцәааз ахәыштаара-мца ахчныза хаҳә хьшәашәа уаҩызаха, устол уахымтцӡакәа аус ууеит. Удтца наугӡоит… Аха иуқәҿиеит. Уажәы – адоктор, нас – академик. Ҳәарас иаҭахузеи, уигьы ҟалоит… Узсыхәаԥшуеи? Ус акәӡами?!

Лоу иажәа набжьеигаларц далагеит, аха Марина днеиԥыҩлеит.

– Иуасхәоит даеакгьы. Уажәы акгьы узымдырӡошәа, исҳәақәо зегьы уамашәа иубошәа аеырга ӡа ахьыҟоутцо уигьы тцатцгәы амаӡам. Избанзар, уара ибзиатцәҟьаны иудыруан ҳанстудентцәаз инаркны Адамыр бзиа сшибоз. Уара уаалаган, иара арра дахьынӡаҟаз, сқәыԥшреи сқьыԥшреи ухы иархәаны унапахьы сзааугаз, сыбзиабара ухнахтцәҟьаны акәӡам. Абраҟагьы уитцашьыцуан Адамыр. Сара

сеипш апшреи асахьеи змаз апҳәызба динасыпхар ҳәа ушәеит. Адамыр абраҟагьы уиҵагьычит, Лоу.

Лоу аарлаҳәа акәын иҿешникылоз, лыхшыбаҩ еимицҟьааратәы инапы мҩаниҵарц егьааигхомызт, аха Марина ллакҭа данынхыпшылалак, дшьаҳаиҭхазшәа дааннакылон. Уи идыруан иаалҳәоз зегьы шиашаз. «Мшәан, дыршьаси еилкаашьаси иалҭаз ракәын изымбатәбарахоз. Шаҟа ҵуазеи абарҭқәа зегьы шылдыруазгьы ҿымҭӡакәа ицәырымгаӡакәа дицынхоижьҭеи?!» Абас ихы дазхәыцуанаҵы, Марина дниасын лҿыналхеит. Ус шаҟа дгылаз игәалашәом, аха аҩналарҭаҿы апхьатәи ашә абжьы анга ауп ихы аҭыпаҿы ианааи. Акы ицәа иалашәаны ахьышәҭҳәа дындәылҟьеит, аха алифт аҵыр шахақәа реибарххара абжьы мацара акәын игоз. Дыҩны амардуан днаҿалеит. Такәы длеихьан ауп ианигәалашәа ипижама мацара шишәыз, арахь хазы ачаи злаижәуаз аҵәцагьы импыҵарҕәҕәа икын. Илымҳа иҭаҩуазшәа игәы инаҭон иаҳа-иаҳа ицәыхарахоз Марина лшьапышьҭыбжьқәа. Даахынҳәын, дгарыгаҿо аҩада амардуан дҩаҿалеит…

* * *

…Лоу абыржәыгь абри адәҳәыпш-қьапҭажә аҟны деишәаара-еиҵараха агәашьа дахьадиалаз илымҳа иҭаҩуазшәа игәы инаҭон уи ахәылпаз азы Марина ддәылтцны данцозтәи лшьапышьҭыбжьқәа. Дагьааҭрысит, ихәыцрақәа неипхьбеит, аҷараҳәа ихшыҩ ааимшәаны, апсабара днықәпшит. Нахьхьи ахәылпшәапшь зҿапхоз ахра цыҩ-цыҩқәа абырлыш пҿыхақәа рҿапсоушәа еилаарцыруан. Хыхь ажәҩан аштаҿы игар-пшарӡа «жәабаа-пакьалқәа» ацәырҵра иаҿын. «Жәабаа-пакьал» хылар амшцәгьа адыруеит» – рҳәон ажәытәан аaигәахәын, иаарц-

цакны иҽынеихеит ақалақь ахь дназгашаз ама-
шьына ааиҽасыртәахь.

АИҬАГАҚӘА

Михаил Лохвицки
(Аџьуқә-Гиреи)

АДЫД БЖЬЫ
Аҭоурыхтә повест

Иҟан зны ажәларқәа зегьы
иаӡәыкны, аха нас хазы-хазы ицеит.

Урыстәыла аҳәынҭқар иҿапхьа ичарҳәаԥхаз, зырратә уалпшьа анагӡараан аҭоуба еилазгаз, аҳәынҭқар ижәлантә ахьымӡҕ изыргаз, уи иахырҟьаны зус ӡбаны ҿааҳәырада Аԥадатәи Тунгузҟа, мамзаргьы дара атунгузцәа рхаҭақәа ишырҳәо еипш, Ангараҟа ахгара зқәыртцаз сара, Иақәыԥ Каисаров соуп абарҭ ацәаҳәақәа зыԥуа. Исҭахыугьы-исҭахымгьы неилаҵаны, сгәалашәарақәа рымшынҵа ҟасымтцар ада ԥсыхәа сымамкәа сҭазыргылаз аҭагылазаашьақәагьы шьарда ирацәоуп.

Сара ашәҟәыԥра аганахь ала акгьы сылаӡам, салам шәҟәқәак сымԥыцзар, уаҳа даҽа сахьаркыратә ԥымҭак аԥысымтцаӡацт. Амала, аиаша сҳәозар, урҭ асалам шәҟәқәа ҳәа сызҿу рыԥра сықәҿион. Уи ус шакәыз дыртцабыргуан урҭ ирыԥхьоз. Сара исыздыруам, егьыс даҽакала, иаҳҳәап: романума, повестума, мамзаргьы биографиатә нтцамҭақәоума... акы зыԥуеит ҳәа иалаго ашәҟәыԥԥцәа рԥымҭақәа рапҵараан, ахы излалаго рапхьатәи ацәаҳәа ԥшаашьас иарҭо.

Амала, ус сгәы иаанагоит, амемуарқәа рыҩра салагазҭгьы, мчыла иҟырҟылбаадатәны акәымкәа, иаҳа исзымариахар ҟаларын ҳәа. Аамҭа ус иҟалеит, Урыстәылан уаҳа ус змам зегьы амемуаркәа рыҩуеит. Инеибеипшны зегьы абас ауп ишалагогьы: «Сара абарҭ ацәаҳәақәа зыҩуа абригьабригь аамҭазы сиит», мамзаргьы «Сара сабду абас-абасала иҟаз аӡәы иакәын...» Уи нахыс меигӡарахда ақьаад аҵәаӷәарсҭа алдо рҿынархоит. Убарҭ сахьрыхәапшуа, избоит, амемуарқәа рыҩра бзиа ирбоит зых ду-беиа избо, зхатә пстазааратә ҿырпшы изызхауа апхьаҟатәи абипаракәа рзы иаҳа ихәарҭоуп ҳәа изыпхьаӡо ауаа. Урҭ рҩызцәа амемуаркәа, сгәанала, Опрышкин зыжәлаз аҭуџьар ихы иазиргылаз абаҟа иаҩызоуп. Уи зыӡбахә сымоу абаҟа амармалташь цыр-цыр иалхын, аџьар ахагылан, хьӡыркы-нбанла абас еипш иҟаз аҩырагьы анын: «Уара, имҩасны инеиуа, уаатгыланы усыхәапш, зыпстазаара аҵыхәтәантәи амшқәа рҟынӡа зџьынџь-псадгьыл аматџ азызуаз, убри аҟынтәи зуаажәлар рыҿгьы ҳаҭыр зқәыртџоз соуп сара!»

Аха, уажәы сара ақьаад пыжәжәаны икапсо, сҩыга карандашь сыцқәа ирыбжьакны ихыҟаҟааа апенџьыр сахьылатәоу зынӡаскгьы сгәы иҭаӡам сабацәа-рабацәа рыбзиара ду агәаларшәара, мамзаргьы уи ала хьӡык-пшак арҳара. Злакҭа ҭылашьцаау Ангара сахьахәапшуа, абнаршәыра зхала илахаз апсаатә хәычы-гәытҟьа сеипшны схы збоит. Акы зҩып ҳәа сгәы ианҭаскыхгьы, аҩышьа сшақәымшәогьы, ҳазшаз Анцәа ду, схысгәы ишрытцеиҳәаз еипш, иахьынӡауала иааркьаҿны, реиҳа исызгәакьоу, исзааигәоу ҭыпқәак рҟны саатгыло, акы рыгмырха – акы рыцымтца, сызлапшыз ахҭысқәа ишыҟатцәкьаз еипш изыҩуеит. Џьара-џьара исымоу, сара сзы иҷыдароу

сдунеихәапшышьақәа, даҿеаӡәы даҿеакала идикылозар, иаҳҳәап хҭысқәак сахьрықәызбо, ани аума, ари аума рзы, амцхә амца рыцастцацәоит ҳәа игәы иаанагозар, усҟан аԥхьаҩ гәыбӷан симҭааит, сара заанатцы исҳәахьеит сышлитераторым, сагьхшыҩҭра дуны сшыҟам... Сара сызусҭоу сҳәахьеит, аха еиҭашәгәаласыршәоит: ҿааҳәыра змамкәа ахгара зыҟәтцаны Сибраҟа идәықәыртцаз соуп, сара. Аха сахьыҟазаалакгьы ихадароуп сара сзы, шәаԥырҳаԥрада аиаша алакҭа аҭаԥшра!

Арҭ снапылаҩыраҟәа реиҭахҩылаагьы ҟастцоит, избанзар, зеиԥш ҟамло егьыҟам. Аҩбатәи аекземплиар, сахьцо амҩан, издырyа, ма измырӡша ҳәа зыгәра зго аӡәы изынсыжьуеит. Егьи актәи, ажурнал «Отечественные записки» аредакциахь ирзысышьҭуеит. Уи ажурнал азы иага рҳәозаргьы, иахьазы иара иацназго акгьы ҳамаӡам. Иркьыԥхьыр, сара сыгәҭакы наӡоит, ирымкьыԥхьыр, ишԥаҟастцагәышьари, ус еиԥш зыхьқәаахьоу иаӡәым-иҩыцьам, урҭ иҟартцаз аҩыза акәхап саргьы иҟастцараны иҟоу. Разҟык сымазар, аамҭа бзиак ҟаланы, сҩымҭа ауаа аԥхьо иҟаларгьы алшоит. Испеиԥшу сыздыргәышьом. Иҟалоит уи сара схаҭагьы сахаанымхаргьы.

Абарҭ сгәы иҭыхоз сгәырҩақәеи схәыцрақәеи ақьаад ахь ииазгарц сҭахызижьҭеи, уажәы схы изладызбало ала, акраатцуазаргьы ҟаларын, аха акы сԥышьклаҳәуан, иснарҟатцомызт, убарҭ сзыниазсзынԥаз зегьы маӡала, сыхшыҩҭраҿы рҿеизакны, нас хыла-гәыла еилаланы еилаҩынтуа ианалага, сара қәра дук шсымамгьы, сӡышӡа сышлеит. Убри саамҭа маҷ аҿаԥхьа аҳақ ашәара сыдны схы сыԥхьаӡоит. Сара зыӡбахә сымоу хаҭалатәи сара сыламыс аҿаԥхьа мацара акәӡам, сара зыӡбахә сымоу саргьы, шәарҭгьы, егьырҭгьы, дарбанза-

алакгьы зегьы еицыҳзеипшны ҳцәа-ҳжьы иалоу ауаҩытәыҩсатә ламыс аҟәырҷаха ауп. Аџьамыӷәа цәгьа зхызгахьоу ҳажәлар рҟны акәзар, уи зынӡаскгьы ԥсы-ԥхак алаӡамкәа идысны иҟаӡам, аԥсымчхара шамоу мҩашьахуа ауаатәыҩса рыбзазараҿы иаанханы иҟоуп. Амала зны-зынла аиҳарак уи ахы ахьцәырнаго арыжәтә џьбара иагахьоу ргәалашәаракәа рҿы ауп. Арыжәтә џьбара иарҩашьахьоу, иаршаҟәахьоу, ҩ-хык зхагылоу «Ашьауардын» дамтҵахырхәо, нас ицәа иаду ихарԥ наҟ-ааҟ амҳастақәа инапқәа нҭарԥаны даханы иааиҟәжәаны, игәышԥы ҟьаҟьаӡа иаартны инаумтҵакны игәатҵан иҭаԥсхьоу ажәақәа ҳәаны дӷыӷуеит.

Сибраҟа сахганы сахьынӡаҟаз, исԥыхьашәаны еизызгаз агазеҭқәеи ажурналқәеи реиҳараӡак ирнырҵоз Кавказтәи ахҭысқәа ирызкыз ракәын. Убра избеит 1859 шықәсазы иҭыҵыз ажурнал «Современник» ажәабатәи аномер. Убраҟа ианууп, изызкыу уажәы цқьа дысгәалашәом, аха иара ихаҭқкы Добролиубов ирецензиа. Ус иҩуеит: «аҽааҩра аҟамлара, арахә рчымазара атҵысра, асҭаршын ихымҩаԥгашьа мҽыӷра, амал-уаҩы ихашәахы имбо дахьыҟоу, амчра знапаҿы иҟоу иламысдара – абарҭ ацәааҩа бзиа гьамадазтәуа ахымҩаԥгашьақәа, аԥсҭазаара аҿиара иаԥырхагоу ацәыртҵрақәа роуп ауаҩы арыжәтә џьбарала ихьаақәа химҽыр ада ԥсыхәа имамкәан дҭазыргыло».

Даара диашоуп ари зҳәаз. Мшәан, избан хыхьынтәи иҭрыжьыз аманифест ала атәцәа анзиндартәуаз, ҳлитераторцәа аӡәгьы ибжьы нҭыганы дзақәмыӡбаз? Иара сара схаҭагьы, урҭ раасҭа еитҵаны аара сыдӡам. Убри аҟынтәи, ԥсаҭала ҳцәажәозар, азин сымоума, сара стәы иавганы даҽаӡәы иуҭрахь ахаҳә аршәра. Иага ус акәзаргьы, атҵарадырра змақәаз

рахьынтәи аӡәырҩы, гәнаҳарак иатцаӡамкәа, арахь азалымдара иҭаргыланы ирымаз ачеркес жәларқәа, ԥсаҭала рыхцәажәара рҽахьазыркуаз азгьы иҭабуп ҳәа раҳәатәуп. Ҳажәлар уаанӡатәи рзыҟазаашьа атәы ҳҳәозар, урҭ ашьхаруаа рхамхаԥагьареи рхьыԥшымрази уҳәа ирымаз ацәаҩа-ҟазшьа хазынақәа есымша иреилаҳауан. Ҩ-цәыкәбарк ашьа иахылтцыз аурысқәеи ачеркьесқәеи уажәшьҭа егьараангьы еилатцәаны иҟалахьазаарын Урыстәылан ишьақәгылаз аҳра-тәратә мчра акәмызҭгьы.

Астол снадтәаланы ак сымҩыр амуа, аиҳаракгьы сҟазтцаз, абрантәи сыбналаны сцарц иақәкны иахьсымоу ауп. Хаҭала сыԥсҭазаара шьаҭанкыла аҽахьеиҭанакыз аҭыԥ ахь снеира шыҟалаз, уажәы абра Сибрантәи саназхәыцуа, схаҭагьы агәра сызгаӡом.

Ауаҩытәыҩса ҩнутцҟалатәи идунеи аҟынтәи амшын цәқәырԥа еиԥш, ижәыланы зҿаазхо игәҭакы ацныҟәара зегьы ирцәаҩоуп, аха аурыс изы иаҳагьы ичыдаҟазшьоуп. Ус еиԥш иҟоу ахамаԥышәарақәа сара схаҭагьы имачымкәа срықәшаҳаҭхахьеит, усҟан зегьы рҽеиҭаркуан, даҽакала рҽырԥсахуан. Амала ус акы санамыргәаҭеиуаз, зегь шыҟаз сыҟан, зны аҳәырҭахь икарцо, нас ашьырҭахь иаарцо ауасақәа среиԥшны схы збон.

Абра, ҳқыҭаҿы иааны иҟаз аҳәынҭқар иқьаҳиа, шәара ишәмаҳацкәа шәҟаларым, аҳәынҭқар ичынуаа ақыҭарахь ианаауа рхы шымҩаԥырго, урҭ ауаа иаарзырулак азы рхы иақәиҭуп, иҟашәымтцан, ишәымун ҳәа разҳәода; артцәаа ҳәа иҽы датцаҳәҳәо даакылсуеит ачынуаҩ дымҩаԥызго, уи ишьҭархны иаакылсуеит х-ҽык зтцаҳәоу афаитон, аҽқәа рыхәда иахоу асаркьал тцәтцәақәа рыбжьы улымҳа тцнахуа. Имгәацәа дахыԥшны адгьыл дзықәымԥуша, дааҭытцуеит иара иаҳаракыра, ачын-уаҩ дытәгәыр-

ҿаҿо, ишша игәы икылачны дшыҟоу мꙩашьо, дҳаш-ҳашуа. Уи нахыс арма-ӷьырма цәҳашҳароуп, иааиԥыхьашәаз ани-аби ԥси-бзеи иаанижьуам, ҿҭызәзәала драцәажәоит. Изхароу-изхарам дыҟаӡам иара изы. Ҭаҷкәымла рқьышә ҭаԥитцәоит, ашьа рҿихуеит, ихы ишааҭашәаз ала рус избоит. Нас ақыҭа ахада иꙩнаҭаҿы итәаны иаашааНӡа амҵырбӷьы уатка рыжәуеит. Ус, адырꙩаҽны адырꙩагьых игоит аҽышьҭыбжьқәа, асаркьал ҵәҵәақәа рыбжьы иаҳа-иаҳа инаскьоит, ԥсы зхоу зегьы уф,гәышьа ҳәа рыԥсы ршьоит.

Абри зхысҳәаауа, хымш ҳқыҭаҿы иааны иҟаз ачынуаꙩ иоуп. Излаҟалаз сыздыруам, аха уи ашәҟәыԥхьара бзиа избоз аӡәы иакәзаарын, данцоз ицәынхеит Р.А. Фадеев ишәҟәы «Кавказтәи аибашьра 60 шықәса ахыҵра» зыхьӡыз. Сара уаанӡагьы уи арратә публицист изба хәақәа саҳахьан, уимоу зынгьы Кавказ еибашьуаз аурыс ир ркомандаҟаҵаꙩыс иҟаз аҭауад А. Бариатински иҟны аррамаҵзура данахысуаз хаҭалагьы дызбахьан. Иара убас издыруан уи Урыстәыла анапаҵаҟа аславианцәа зегьы џьарак реидкылара дшашьҭаз, анаꙩс, аурыс ҳәынҭқар иеибашьцәа Кавказаа рабашьраҿы иаадырԥшуаз рфырхаҵара дшазышәаҳәаꙩыз. Усҟан, сара даныз базгьы, акы даналацәажәоз, хыхь-хыхьла мацара иалацәажәоз аӡәы иакәны дызбеит.

Ари ақыҭаҿы, усгьы шәҟәыԥхьаꙩыс ирымаз сара аӡә-заҵәык сакәын. Зызбахә сымоу ашәҟәгьы, изҭахыдаз аҟынтәи, астароста исзааигеит. Ишысзааигаз еиԥшҵәҟьа аԥхьара салагеит. Раԥхьаҵәҟьа иаҳәоз уи аҟара хырꙩа азымуӡакәа сшаԥхьоз акәымкәа: «...амшын аԥшаҳәа ҭацәит, акгьы рыцҳашьатәзам, аҳаскьын бааԥсы шьаҭанкыла итцхыуп, иқашә-қашәо игылашт ачарыц» ҳәа ахьаныз сылаԥш ишааҵызгаз еиԥш, ашәҟәы искыз

ирууааӡа исыршәит, аҟьамсарҭрахь. Убри аҟара сыԥсахы еибанаркит ҭынч џьарак сзымтәо сана-лага, Ангара аӡиас апшаҳәахьы сылбаан алеиҩеира салагеит. Агәамчхара ду злаз Сибра аӡиас ииасны иахьцоз еиқәшьшьы акәын ашьҭыбжь шуаҳауаз. Иџьоуҳарха, еивҵарыԥхааны зҿаазхоз ацәқәырԥа маҷқәа аԥаҩ иахьадԥыххаалоз сынхықәгылан, ажәҩани иареи еивҵалозшәа иахьынӡазбоз сы-лапшхәаа ианытцызга, уахьынтәи иаапшуаз апштә-қәа иаасгәаладыршәеит сыԥсҭазаараҿы ахаана-зы исхамышҭуа исзаанхаз, зны амшын аҟәараҿы сызлапшыз ахлымӡаахра.

Мшәан, абырсҟаамҭа сҟәазгаӡа абраҟа сышԥа-тәаз, ных-ных, сҳәан схы гәыбӷан асҭо салагеит. Ес-иааҟасҵалакгьы абрантәи сыбналаны сцароуп, сцароуп… уаҳа акгьы! Убрахь сцаны, зны ааӡабла сызнысыз амҩа сеиҭанысырц мацара акәымкәан, жәларык рахьынтәи зыԥсы ҭаны иаанхаз ҳәа зысгәахәуа аҷкәын хәыҷи аӡӷаб хәыҷи сыԥшаароуп!

Ангарантәи схынҳәны сааит сқәацәыжә ашҟа. Сцәашьы абла ҭааӡа иасыркын газеҭқәак сры-хәапшуа салагеит. Урҭ ҭыҵижьҭеи мызкы-ҩымз анҵлак ашьҭахь ауп арахь ианаарго. Зны-зынла еиқәыжьны иааргоит, даҽазных арахьынӡа изымааиӡакәан амҩан ибжьаӡуеит.

Арахь, раԥхьаҵәҟьа санаанагаз, газеҭ гәам-самс иаасымԥыхьашәалак рыԥхьара салагон. Аха урҭ Урыстәылатәи аинформациатә агентра-қәа ирнырҵоз адырраҭарақәа убриаҟара ихыр-ҟәдаа-ҿырҟәдааны иҟан, Европа акәым иара Урыстәылаҵәҟьагьы иҟаз аҭагылазаашьаҵәҟьа зеиԥшраз, хыхь-хыхьла акәзаргьы, еилкаашьа амаӡамызт. Џьара ӷбак зааҟәрылеит, даҽацьара адгьылҵысра, мамзаргьы аӡхыҵра ҟалан, ауаа-ԥсыра апхасҭа рнаҭеит… даҽацьара аӡәы дыршьит…

адунеи атцыхәан аканал ржит – абарҭ ракәын реиҳаразак ирҳәоз. Абра Ангара сахьынӡаӄоу зегь реиҳа аинтерес зтцаны сара сзыпхьахьоу акы затцәык ауп – Каракозов аҳәынтқар дишьырц дышиеихсыз. Иара убригьы ус ажәабжьны иааҩит, нас аҳәынтқар ипстазаара наунагӡахарц азы ҳуахәамаҿы Анцәа иашьапкра мҩапаагарц адтца ҳзааит, ашьтахь ҩымз аатцхьан, аофициалтә дырраҭара агазет аҿы сапхьеит.

1871 шықәсазы Франциа ареволиуциа шыӄалаз ансаҳаз тцыпхцәа ауп, иара убригьы газеҭла акәымкәа, ус ажәабжьны исзеиҭеиҳәеит атунгузцәа ашәӄәы рантцаразы абраӄа имҩасны ицоз чынуаҩык. Уахык уи сара сҿы дыӄан. Акатцақәеи абызкаҭаҳақәеи уамакала дрыцәшәозаарын, дмыцәаӡакәа цәгьапсышьала иааиршеит. Суадаҿы акаруаҭқәа ҩба сызгылоуп, араӄа инхо аҭыпантәиқәа, шамахамзар акаруаҭқәа рҿы ишьҭалаӡом, рҿагьеилырхӡом, ишеилаҳәоу адашьмаҿы иио-ит. Ахәылбыҽха, апсаҭазы ҳчаи ыжәуа ҳахьтәаз, уи агубернатор иканцелиариа ачынуаҩ, Париж иӄалаз ареволиуциа аиҿкааҩцәа дшыруаӡәкыз милаҭла иполиаку, аурыс ир рҿы аррамтцзура иахысуаз шиакәу сеиҳәеит. Аполиакцәа, араӄагьы, Иркәытсктәи агуберниаҿтәи ашахтақәа руак аӄны аҭыӡшәа шьҭырхын, шьаартцәырала еиқәыркит.

Апхьаҩ ихаҿы изаамгозар ӄалап, зыҩразгәаара иахганы иӄоу ауаҩы шаӄа адунеи далхәдаау, аиҳараӡакгьы Ангара апшаҳәа иапну аҭып лашьцара ҿаҳа-дагәаҿы иӄоу сзы. Иӄалаз-ианылаз уеилзыркаауа ажәабжьқәа аранӡа иааҩаанӡа акырынтә рҿеиҭаркуеит, аиаша акырӡа иацәыхарахоит. Асалам шәӄәқәа усгьы аӡәгьы иӄынтәи сара исоуӡом, ажәабжьк саҳарц аныстахыу Енисеиӄа снабжьыслоит.

Агазетӷқәа наҟ иныҟәтцаны сыҟәиеит, ацәа сымцан иқәымлеит. Сылақәа аапшуа ус сыҟәиан, сҿапхьа ииасны ицон аӡиас ду меигӡарахда ацәқәырпақәа аки-аки еигәыдтцо, ишьшьылаҳауа. Ицон уи дгьыли жәӷани ахьеивтцалоз алапшҳәаахьы. Изакәытә арха еиужьроузеи иҟоу араҟа. Уаӷы инапы зкьымсӡац дгьыл чашәроуп, зыҟьверсла уныҟәозаргьы аӡәгьы дахьуцымлогьы убап, амала иҟоуп гәып-гәыпла анымха-хымтцәақәа ҳәа изышьтоу атунгузцәа ргылартақәа, мамзаргьы асасдкылашьа бзиа змоу ауаа қьиақәа аостиакцәа

Ӷышә шықәса рапхьа араҟатәи абнатоурақәа иртаант аказакцәа рдружина, ршәаӷақәа ирынгыланы. Урт ирышьтагыланы иаауан, аҳәынтқар идтцала, арт атыпқәа рҟны аӡын хытцакыртақәеи ахырӷәӷәартақәеи рыҟатцара знапы ианыз.

Адырӷаҽны ацәылашарахь инеиуа ианалага абрантәи бналашьас иҟастцаша сазхәыцуа салагеит. Уи усҟакгьы уадаӷра алаӡамызт. Зыҟны сыҟаз апшәма уаӷ қьиак иакәын, изныкымкәа сицны абнарахь шәарыцара сцахьан. Мызкы инеиҳаны уа ҳанааӷгылозгьы ыҟан, изныкымкәан схала Енисеи ақалақь ахь сцахьан. Убри аҟынтәи арантәи сшыбналаз иаразнактцәҟьа ишрызгәамтоз здыруан. Иара убас истахқәаз ақьаадқәа, заанатц реиқәыршәара усҟак садымхалацәаргьы ҟалон, урт ирыхтныстцашаз ҟәрышьқәакгьы тцәахны исымоуп. Сан псата бзиа исзаанлыжьыз ракәгәышьоуп. Анцәа ицьшьаны абри Ангара нхарта тыпс ишысзалырхыз ауп акәымзар: Тобольск, ма Бериозовкаҟа даҽа цьара сақәшәазтгьы, изласаҳахьоу ала, сыпсы таны уахьынтәи цашьа соурангьы сыҟаӡамызт. Амала, зегь лахьынтцоуп акәымзар, абрахь сшаанагазгьы уамашәа иубаратәы ауп ишыҟалаз.

Ажәаҟны ишырҳәо еипш, ацәгьеи абзиеи рышьхәа еивҵамзар, апсҭазаара згьамахомызт. Амҩан, ҳшааиуаз, ҩәҩәала сычмазаҩхеит. Красноиарсктәи абаашхырҩәҩәарҭаҿы саанрыжьит, ашьҭахь сымпсыкәа сеиқәхеит, аха сырхашҭызшәа сызбахә ргәаладмыршәеит. Ус сшыҟаз анкьа зны Кавказ инхоз, уажәы Енисеискте агуберниа агубернатор иканцелиариаҿы аус зуаз аӡәы ибзоурала, абраҟа сахьыҟоу нхарҭа ҭыпс исзалырхит. Исҭахызар, арантәи Енисеиҟа нхара ҳәа сиасыргьы ҟалон, аха сара исҭахымхеит. Аиашазы сыпсҭазаара аҵыхәтәантәи ашықәс хьанҭақәа рзы, ацәа салоушәа, изакәызаалак гәыпсахрак, ҽеиҭакрак сҭахӡамкәан акәын сшыҟаз.

Иҟалар ауеит сыгәҭакы анагӡаха сахьымӡакәа, амҩан сдырбаандаҩыргьы. Уи аҩыза сақәшәар, Анцәа иумҳәан, испеипшхо еилкааупI, џьара мадентцхырҭак аҿы сҳарҭа-псырҭа уаҩы имбо сылцәыҵапсуеит ауп, уаҳа акгьы. Уи аҩыза саниар ипсуа сара сымацара сакәӡам, исыцыпсуеит избаз-исаҳаз, сзыниаз-сзынпаз, сгәынкылараҿы исзаанханы иаасымоу зегьы. Сара исхызгази сызлапшызи рҩыза даҽаӡәы ихимгаӡацт, дагьалампшӡацт ҳәа ауп сгәы ишаанаго. Иаҳҳәап, убас сара сеипш иақәшәаз даҽаӡәы дыҟазаргьы, акгьы иҳәо смаҳаӡацт. Ус анакәха, сара азин сымоума сызлапшыз ахлымӡаахра ауаа рахь еиҭамҳәаӡакәа адамра аҭагалара.

Агәра злазгарызеи сышнеиуа амҩан аполициа сшырҿамҳауа, мамзаргьы амхылдыз еипш урҭ наҟ исҟәызгаша разҟык шсоуа, мамзаргьы амашәыр алпха сыманы сеибга-сеизҩыда сшаанхо? Мап! Убри аҟынтәи сара иаасхызгақәаз зегьы-зегьы ақьаад аҿы ианыстцароуп, иҩны ишьҭысхроуп, нас ауп абрантәи сшьамхы сҽанасырго!

* * *

Сеиҵш зеиҵшу зегь реиҧш, аполитика ду ҳәа изышьҭоу, сара рацәак агәхьаа скымызт, иара убас сагьашьҭамызт. Ҳаиҳабыра роума егьырҭ реиҳабыра роума рдипломатиатә аԝысҭаарақәа ртәы сзеилкаауамызт. Зыгәра згоз сзыҧхьоз агазеҭқәа ирҳәоз акәын. Дара урҭгьы, еиҳаракгьы санқәыҧшыз, рықәызбарақәа сыҽрылазгаломызт. Ҳара зегьы ҳрааӡон, аиҳаракгьы акадетцәа, ҳҳәатәхатҵаԝцәаны. Даҽакы акәым, адекабристцәа рықәгылара, усҟан ҳара арра-ҵара иахысуаз, изакәызаалакгьы џьара акала ныррак ҳнамҭаӡеит, акгьы ҟамлаӡазшәа ауп ишҳаԝҳажьыз. 1825 шықәса декабртәи ахҭыс атәы акьыҧхь аҿы аҳәара ҟаломызт.

Сара рызбахә, ма рыхьызқәа саҳахьан икнаҳаны иршьқәаз. А. Марлински иповестқәак срыҧхьахьан. Издыруан «Марлински» шҧсевдонимыз. Ирҳәоит уи Кавказ аибашьраҿы, Ардилер азааигәара дҭамхаӡазшәа, изеибашьуаз ашьхаруаа рганахь диасызшәа. Ус рҳәаратәгьы иҟан, избанзар, уи иҧсыбаԝ џьаргьы ирымбаӡеит. Ас еиҧш иҟаз ажәабжь иаҳагьы «атәыԝақәа» ахаргыланы игәарарҵон. Аҳәынҭқар ду иҿагылаз чарҳәаԝцәоуп ҳәа иҧхьаӡамзи?! «Ҟалашьас иамази уи ачерқьесцәа-ахыхҵәаԝцәа рышҟа диасны дрыдымгылакәа» ҳәа аларымҳәози, рыхьӡ алашьаҭархырц азы ахыҭҳәаа-жәабжь иеигӡомызт. Иџьоушьаратәы иҟаӡами Германиа иамҵахырхәоз ачынуаа ргәаҧхарала, ачерқьесцәа рыдгьыл аҿы Ардилер зыхьӡыз аҭыҧ ахьӡыҵәҟьа аахыхны, анемец бызшәа аҟынтәи иаауаз ахьӡ – Адлер ахьахьӡырҵазгьы.

Сара абарҭқәа зегьы зысгәаласыршәо иахьатәи ҳаамҭала уахәаҧшуазар, сыхшыԝдара иахҟьаны сзыниақәаз ахҭысқәа зегьы хәыц-хәыц џьарак еи-

дыскыларц азы ауп. Сҟәыпшра санҭагылаз Кавказ иазкны издыруааз? Ажәак-ҩажәак рыла исҳәозар, абас иҟан: уаҟа инхоит ауаҩы инапаҿы изаамго, ибникхьоу ауаа, аҟәылаҩцәа-арҳәцәа, ахыхтцәаҩцәа-апсылманцәа. Урҭ адунеи иҟәнатцы аҟьырсиан жәлар аҭынч-пстазаара роураны иҟаӡам – абас иҟан сгәаанагара.

Ажәакала, сара аамсҭа шьа злоу, сцаны урҭ рабашьра иеиҳаны сыхьӡ-сыпшша шьҭызхуаз даҽакы збомызт. Насгьы сгәы иааанагон ачерҟьесцәа, Азиа хылтцшьҭраҟәа аӡәырҩы реипш аашьара злоу, зыхшыҩ цагәу уааупҳәа. Аха, убри сгәаанагара иаҿагылон, даҽа сахьан иснарбоз А. Марлински иповест, уаҟа ачерҟьесцәа иуаа ҟәышҟәаны, иуаа ҟьиаҟәаны, иуаа пшӡаҟәаны иснарбон. Аиаша ҳҳәозар, усҟан азы уи усҟак агәхьаа скцәомызт, избанзар, ҳара ҳааӡан урҭ рцәымӷрала. Убри аҟынтәи ашьхаруаа ҳнапаҿы ианааҳгалак, ашьҭахь урҭ рыпсылман гыгшәыгра ахаҭыпан ирызнаҳгоит аҟьырсиан маалыҟьра?! Убри алагьы ирымбаӡац абзиара ду рзыҟаҳтцоит, – абас акәын сгәаанагара шыҟаз, хаҭала избаанӡа.

...Кавказҟа сдәыҟәлааанӡа, сан дызбарц Калугатәи агуберниахь сцеит. Уа сахьнеиз сан исалҳәеит; Калуга аҟалаҟь аҿы даныҟаз агубернатор иҩнаҭахьы днарыпхьазаап. Уаҟа илбеит Шамиль данахыргоз ицахыргаз ашьхаруаа. Шамиль ихаҭа абал ахь анеира мап ацәикит, аха уи изааигәаз ауаа уа иҟан. «Пшреи-сахьалеи чапашьалеи зеипш умбаӡо арпарцәоуп дара, – исзеиҭалҳәон сан, – даараӡа зхы ҳаҭыр аҟәызтцо уаа-аамсҭашәаҟәоуп. Абал аҿы иҟаз зегьы рылапш зхыз урҭ ракәӡан». Сан лабҿаба лыбла иабаны исалҳәаз усҟан исмаҳаӡазшәа ҟасцеит, аха уажәы ирҿыцны исгәалашәеит. Исгәалашәоит, иашатцәҟьаны иҟалатцәҟьаз збаз иҟынтәи исаҳахьаз даҽакгьы.

1861 шықәса – сентиабр мзазы аурыс ир акгьы зхараӡамыз ауааԥсыра рыԥсадгьыл иахцаны иахькарцо, абџьар-мца иахьадырго азы рхы еиҭархҿарц, Мамрыҟә-оҕои ииааны иҟаз аимператор иҭааит, гәыԥҩык ашьхаруаа рԥызацәа, ауаа ҟәышқәа ҳәа иԥхьаӡаз. Аха, анхацәа рхы рақәиҭтәҩы ҳәа изышьҭаз Александр III урҭ дагьырзымӡырҩит, дхьаԥшынгьы дрыхәампшит: «Шәыхтцәаны Ҟәбина аԥшаҳәахьы шәынха ҳәа ахьшәарҳәаз, шәцаны шәынха! Мамзаргьы шәықәтцны Ҭырқәтәылаҟа шәца!» – дрытцаҳәҳәеит уи. Ачерқьесцәа ишьҭахь риарханы дааҳәны днагылеит. Уи аамҭазы икәшаны игылаз ишькылкыҩцәа еицгәарҭеит, илаҕырӡқәа изнымкылакәа иӡамҩа иадланы ишлеиуаз. Иаргьы инапала илаҕырӡқәа ааирыцқьан: «Арҭагәаҟқәа рыбла ахыԥшылара уаҳа исылымшеит!» иҳәеит. Абри аамышьҭахь афицарцәа зегьы ахьааидгылоз аимператор игәыԥшқара атәы ада ҳәатәы рымаӡамызт. Аимператор игәҳалалра ашьҭра ихыланы акәын ишцоз ҳауаажәларгьы. Адинматцзуцәа имҩаԥыргоз ацәгьацәыԥхамшьара атәы уи зынӡаскгьы исҳәарц сҭахӡам, аха... Иԥшьоу ауахәамақәа рхадацәа, Кавказ ауааԥсыра ахьындырҵәоз иахәҭоуп ҳәа иԥхьаӡаны, Христос ишиашьапкуаз, дарбанзаалакгьы Анцәа дхазтцоз имбарц залшомызт.

Уи ҳаҟәытцып уажәазы. Сазыхынҳәуеит сара схатәы. Троицк ақыҭаҿы ҳанхон, саб ақыҭа ахадас дыҟан. Заанатцы иԥсҭазаара далтцит. Сара усҟан жәшықәса схытцуан. Ҳқыҭа аӡиас Протва аԥшаҳәа аҿы акәын иахьыҟаз. Ари ақыҭа анкьа зны Урыстәыла анаукеи аҟазареи Ракадемиа рапхьатәи апрезидент аҳкәажә Воронцова-Дашкова илтәын. Абыргцәа ирҳәо исаҳахьан, уи Италиа даныҟаз, аиҩызара шрыбжьалаз адмирал Нельсон бзиа иибоз Емма Гамельтони лареи. Ирҳәон Емма Гамельтон сас-

ра Троицкҟа даалон ҳәа. Ари хытҳәааауп, уҳәарын, аха иабаҟоу иахьа уажәраанӡагьы еиқәханы Троицк азааигәаратцәҟьа иҟоуп Воронцова-Дашкова ишьаҭалыркыз аҳабла Гамильтон зыхьӡу. Убри аҳкәажә лаҳҭынра азааигәара ҳанхон ҳара. Аҳҭынра ашьҭахьҟала иҟан зымҿхак ҭбааз абаҳчара. Уаҟа Екатерина II лаҳаҭыр азы иҟан амармалташьтә обелиск, анаҩс аӡхықә аҿы игылан ақьаадҭыжьырҭатә фабрика, аҳҭынра аҿапхьа игылан ауахәама. Убраҟа джуп аҳкәажә Воронцова-Дашкова. Абаҳчара ахылапшра шагыз дааразa ианыпшуан, аха даҿа ганкахьалагьы, ус иахьыҟаз иаҳагьы апсабаратә цәаҩа анаҭон. Апхынразы, хәылпазыла ачықьқәа рҟны абгарымзқәа хәытцыпраауан. Аӡиас узлалбааауаз амҩа еикәатцәиуа илбааuан, аӡиасгьы рацәак идуцәамызт, аха асырӡ анлеиуаз, амшцәгьа баапсқәа раан, уаҩы ишимбацыз ала ихышхытцәон, ақыҭа ауаапсыра зегьы ирыцҳалон, адгьылбжьаха еипш, егьырҭ ақыҭақәеи иареи еиҟәнашон. Ахәычра аамҭа иеиҕьу акрыҟоума, уи шыссиру еипш, иссируп апсабарагьы. Протва иаҳа иахьӡыҕҕараз аҭыпқәа рҿы иҭиаауан чилим ҳәа изышьҭоу абнарасажәла. Ҭагалан араса анкапсалак аӡатцахь иӡааҟәрылон. Аапынра анааилак урҭ ирхылиааuаз аҟатаракқәа рхыцәқәакқәа аӡы иахьӡааҳәҳәоз абҕьы иатцәа ылыргон. Акадеттә корпус сҭалаанӡа, сҩызцәа хәычқәеи сареи, ари аӡы хҭалон, нанҳәа мзазы араса ҳаҟәшәон, зны-зынлагьы, 25 шықәса Кавказ аррамат ҵзура иахысхьаз аунтер-афицар Тимофеи Кузмин иаҳзыҟаитцаз амҿтәы ҟамақәа еиҿакшо аибашьра-хәмарра ҳахәмаруан. Саныхәычҧыз, уи ашьхаруаа рыӡбахә ала акыр сеиҳәахьазаргьы уажәы исгәалашәом, аха акадет аҿы аиҳабыратә классқәа рҿы сантәаз акырынтә сиазтцаакәарц иакәыскхьан. Акадеттә корпус аҿы стцара ахыркәшарахь снеиуа

саналага, иареи сареи лассы-лассы ҳалацәажәон апҳьаӄа сшьапы сшықәгылашаз атәы.

Абас еипш иӄаз аамҭа иааӡаз афицар қәыпш, ҳәарас иаҭахыузеи, Кавказ аррамаҵзура ахысра иаҳа ахьӡ-апша снаҭарашәа збон. Ихҩапшьааӡа аҭаҭын иашәхьаз ипаҵа далаччашәа, арахь рацәакгьы иҭахцәамкәан, уи Кавказ аибашьра ишалагаз иазкны акырқәа сзеиҭеиҳәахьан.

«Иҳаҩсны хараӡа ицахьоу аамҭақәа рыла ҳалагозар, ишыӄалаз абас ауп, – иҳәон уи, – ачерқьес жәлар ахаан, ианакәызаалакгьы аӡәы ихьыпшымкәа рхы иақәиҭны инхон, инҵуан, рыдгьыл ахь мчыла ддәықәларц аӡәы далагаргьы, дықәрыжьломызт, рхы ахҭныртҵон. Ус ишыӄаз акәымкәа, Запорожиа инхоз аказакцәа ихьыпшыму рхатә пстазаара шьақәдыргыларц иақәыркит. Ари збаз аҳәынҭқарпҳәыс Екатерина, ҳәара аҭахыума илгәампхеит, аха мчыла акәымкәа, маанала даахәыцын: Кавказ инхо ачерқьесцәеи аказакцәеи еиҿасыжьыр, дара-дара нибартцәап, рыхәтцәы ықәибахып, саргьы сааҭынчхап, лҳәан, даалаганы аказакцәа Запорожиантәи ихыртцәаны, нхара ҳәа Кавказӄа иаалышьҭит. Аха урҭ ахьааиз, Екатерина ишылҭахыз акәымкәан, даеакала иӄалеит: аказакцәеи ачерқьесцәеи аиҕарара ахаҭыпан, аиуара рыбжьалеит, еинаалан анхара иалагеит, убри аӄара еизааигәахеит ачерқьесцәа рцәашәтцатә маҭәа аказакцәа иргәапханы цәашәтцатәыс ишьтырхит. Ажәакала, ари аҩыза аҭагылазаашьа иаҳагьы дацәшәеит Екатерина. Убасӄан асенат ааизылган лгәы змырҭынчуаз ралҳәеит, иааилацәажәан ачерқьесцәа рымацара ракәымкәа аказакцәагьы кыддырҕәҕәаларц азы, ар рыжәыртцарц рыӡбеит».

– Ишсоуҳәара, изеипшра уааузеи ачерқьесцәа? – ҳәа саниазтцаа, даапышәырччашәа иун ус иҳәеит:

– Ацәаҩа бзиа змоу, афырхатҵарагьы злоу, зегьы уаа қьиақәак роуп!

Изакәызаалак даҽакы, ачерқьесцәа рзы, сара уи иҟынтәи исмаҳаит. Сара исҭахын ҽыҳәҵәыла аижәыларақәа, напышьашәала аилаларақәа, аиҿахысрақәа... ртәы сзеиҭеиҳәаларц, аха, мап. Тимофеи исзеиҭеиҳәоз Кавказ аррамаҭҵзура дахьынӡахысуаз: абнақәеи ашәыр-баҳчақәеи шхыршьаауаз, аҽыуардынмҩақәа шыҟартҵоз, амхурсҭақәеи аҭыӡҭыпқәеи амца рыцратҵаны ишырбылуаз уҳәа ртәы акәын.

Ашьхаруаа рҭыӡҭыпқәеи рымхурсҭақәеи зырбылуаз, ршәырбаҳчақәеи абнарақәеи зхыршьаауаз, сара усҟан исзеилкаауамызт аҟынтәи Тимофеи ҩажәижәаба шықәса арра дахьынӡаҟаз, знымзарзны цьара ахәшәбылфҩы имаҳаӡакәа, аинтенданттә командаҿы дыштәаз ихигазшәа сгәы иснаҭон. Тимофеи зны иқьаф ҟатҵаны дыҟан, уи асолдаҭцәа ржәытә ашәак сзиҳәеит. Тимофеи иҽыриашаны «смирно!» ҟатҵаны дҩагылан:

– Шаго-ом-арш! – иҳәеит. Нас акаиҳәа ашәа аацәыриган, уи ашәа атакт ишьаҿақәа ақәыршәо иҿынеихеит. Ибжьы хьыр-выршәа иҟан, аха ианиааз ар рҿы аххҳәаҩыс дшыҟаз ҩашьомызт.

Еи, ачерқьесцәа шәыҽшәмырпгагьан,
Шәара шәкәылӡы ҳаннакылом ҳарҭ,
Ҳапса ҵары шәахатҵаны шәыкнаҳан
Шәҳамазар, атҵкыс еигъуп уа шәаанхар.
Ишьапы шәагәӡы, шәимтҵахырхәа Александр,
Ишәанаижьырц шәыгәнаҳарақәа зегьы.
Ишәхашәмырштлан шәшьамхы шашәырсра,
Иҿапхьа, аҳәынтқар дуқәа ирҳәынтқару уи!

Ари ар рашәа, сара даараӡа исгәапхеит, уаанӡа исзымдыруаз, Тимофеи ифырхатҵарақәа рызгьы

исанаҳәаз рацәоуп. Уи моу, ихаҭагьы ҳаҩныҟа днасыԥхьан, сан лҩынтәыршыра ауатка хԥыҿк азна наисыркит. Ахԥыҿ ахьышәҭҳәа иаасымԥааны илҭаирԥҟан, аҵыҟьҳәа деимсеит, аимҳәаршәаа ихьызшәа иҟырҟгьы атрышә иасит, сан дахьгылаз убри аҟара дшәеит, дышьҭҟьаны дкаҳарц акгьы аалыгымхеит.

– Аҭхаҵьра шәҭазааит! Даара иҭабуп! – иҳәеит, иԥсы анеивига.

Арратә корпус саналга, ибзианы еилыскааа салагахьан ҳаиҳабыра имҩаԥыргоз аполитика хырхарҭас иамаз, ишырҳәо еиԥш, ахи-аҵыхәеи ахьыҟаз. Ҳарҭ афицарцәа қәыԥшцәа, иҵарадаз ауаа рхы иҭаҳгаларц ҳалшон, Англиа Кавказ анапахьы иаанагарц иашьҭеижьҭеи акыр шҵуаз. Избанзар, Азиа Мачҷи, Цьамтәылеи, Афганистани, Индиагьы убрахь иналаҵаны, рышҟа анеига агәашә убраҟа акәын иахьырзаатуаз. Насгьы англызцәа реиԥш иҟоу ҳаҕацәа знык Кавказ рнапаҿы иааганы ашьхаруааи дареи анеидгыла нахыс Урыстәыла аҳәынҭқарраҿы аҭынчԥсҭазаара шзыҟамлоз. Убри аҟынтәи ҳажәлари ҳаԥсадгьыли рҿаԥхьа, апап Евгени ишиҳәаз еиԥш, ҳпатриоттә уалԥшьа наҳагӡарц азы рҭыҩра иҭаҳҟәаҟәар акәын ҳаҕацәа. Амала, усҟан сара рыцҳа сышԥалашәыз уҳәарауазеи?! Англиа имҩаԥнагоз ампыҵахаларатә политика санақәызбоз, ишԥасызгәамҭоз мшәан ҳара ҳхаҭақәагьы дара убарҭ Цьамтәылаа, Индиаа, Афганистанаа... ҳреиҩаӡоижьҭеи акыр шааҵуаз. Алорд-аҵәыршҩы Пальмерстонгьы, акрал ԥҳәыс Викториа Актәигьы, ҳара ҳканцлер Нессельродгьы, аҳәынҭқар Николаи Актәигьы – рызегьы анык илыхшазшәа акәын ишеиԥшыз. Ҳара ҳаимпериа аганахь ала, Крылов иабжьагажәа ахархәашьа ҳзымтцеит. Аԥхьаҟа ҳҿыхарц азыҳәан, ҳаргьы

ҳахәцәаҟынӡа ашьеи аҳәынтҵәеи ҳрылагылазар акәхеит.

Гьаргь-ацқьа иныхапшьа дамҵагыланы сан днасықәныҳәаны амҩа сықәылтцеит, абрахь Аладаҟа схы ансырхоз. Амҩан, сахьаауаз уажәы-уажәы сгәы иҭысҳәаауан Пушкин ицәаҳәақәа: «Уҭаслымха Кавказ, Ермолов днеиуеит!». Урыстәыла ахьчаразы ахьӡ ду арҳара акәын сызхыццакуаз. Амҩан сахьцоз, сзыниақәази ашьха дгьылқәеи сареи рапхьаӡа акәны ҳшеибадырзи – арҭқәа зегьы аныҟалаз иацы акәызшәа иҿыцҳҳараӡа уажәгьы сгәалашәараҿы иҟоуп. Ус сгәы иаанагон, сышнеиуа акәымкәа, ахыпҳәа амра шәахәа ашыра сналагылоит ҳәа. Аха, мап, сышьҭахьҟа инсыжьуеит зыпштәы еицакхьаз асынаҟәа еиқәыцәашьқәа, сапхьаҟа иахьхтырахахьаз аҭыпқәа рҿы, еихалаеихытцуа ахылҩа-цсылҩақәа шьҭытцуан. Аҽышьап иарапахьаз амҩа, наҟ-ааҟ аҩ-ганкгьы рҿықәқәа рҟны рҽыкәабаны аӡы иааҭытцызшәа ицыр-цыруа еилыбзаауан ашәапыцьап иатцәара. Убла хыркуан аҿаҟьа-наарақәа рҟны атциаашәҭы хыккәа. Аха, нас амҩа хбарраҿы аҽыуардын ишьҭнарббуаз асаба еилаҳанто унагәылалон. Абасала мши-тцхи еиҭныпсахло сшааиуаз, иаацәыртцит уажәрааӡа збара сгәы итцхоз ашьхақәагьы.

Урҭ рымтцан маҷк аҟара ҳаaихәлахеит, иаапсаз ҳаҽқәа злаҳапсахшаз ахьыҟамыз азы. Аха уамак ҳнымхацәакәа сманшәалахеит, сшьапы инаркны схаҟынӡа гәрамгара лапшыла сеимыздаз, зыхәда адашқәа алпыҟҟа игылаз афельдегер – уаҩапшь цәеиқәара, абрантәи егьи астанциа аҟынӡа снагара дақәшаҳаҭхеит. Амҩа ҳаныкәла, иаҳа-иаҳа ашьхақәа ҳарзааигәахацыпхьаӡа, Кавказ иазкны иидыруа сеиҳәарацы зтцаарала дыхҭаскуа салагеит, аха иара иҿы аӡы ҭаҭәаны дтәазшәа ҿиҭуамызт.

Иҟастцоз, сахьиватәаз, ихымҩапгашьа сҽансраалагәышьар акәхеит.

Аҽыуардын ишьҭнарббуаз асаба еилаҳанто аҳауа иахьалаз, иҿыцҳаҳараӡа, шәышәырак амаӡамкәа исшәыз ар рымаҭәа, асы-шәыб еипш ижәпаҳаҳараӡа иахьақәҳауаз, хазы сгәы снархьуан. Сылапш сызрывгомызт ахьаца-ҵла наақәа, ашәышықәсақәа ирықәлаз аҵь-ҵла дуқәа, уажәада исымбацыз ахьа-ҵлақәа. Урҭ ахьа-ҵлақәа шракәыз аҽыуардынныҟәцаҩ иоуп исазҳәаз. Ҳазныз ахаҳә мҩачапа, абахәқәа рыбжьара инабжьакәараҵа-аабжьакәаратҵо инаган. Дук мырҵыкәа ҳҿапхьа иаацәыртцит сыла иҭалаҳаз ахрақәа, еиқәыхьшәашәа-иҭылашьцааӡа иҟаз аиҩхаа ҳанҭалеит. Сымҩанызаҩ иҽқәа ааникылан дналбаан, рышпырхақәа рҿы ирхаз аҵәҵәақәа надҿеиҳәалан, дааины иҭып аҿы днатәеит, нас иныҵакшәа ибжьы нарықәирган, ашьшьыҳәа ҳҿынаҳхеит.

– Иаанагозеи ари, араҟа абрагьцәа ирҭыпума? – ҳәа, афельдегер сиазтцааит. Иара имаҳаӡазшәа ҟаитцан, сызтцаара аҭак симҭаӡеит. Изқәа ҟьаҟьара сахькыдыпшылоз исныруан, уи сылацәажәара усҟак дшамеилаҳауаз, насгьы избон иҿымҭра зцәыргара иҭахымыз маӡак шатцаз. Сгәы аҭып иҭамгыло сааҟалан, исҟәныз аҳәа амҳаста иргәгәаны иааныскылеит. Скьарахә хьанҭа «Смит Вессо» сарҭмаҟ иҭан. Даараӡагьы сақәгәыгуан. Уажәрааӈза, сарҭмаҟ иааҭыган исыҟәныстцарауааз аасгәахәит. Амлаҭбек ма Измаил-бек зыхьӡу ачерқьесцәа-абрагьцәа, иаҳҳәап, аҟәҟәаҳәа ихысуа, артцәаа-сыртцәаа еибарҳәҳәо рҿанаархалак, ҳаиҳәа сҩатцҟьаны, аҽыуардын сҩаныпаны, саҳәа ааҭкәыцәааны, аҟабаӡеипш рыхқәа еиҩырссо сҿанаасхалак, зыпсы ҭаны иаанхаз ишәаны рҳарҭа-сырҭак умбо рҽыртцәахып, нас аҽыуардын ахь саннеилак, уааӈза ишәаны аб-

нара илатәаз афельдегергьы дтцыс-тцысуа: «Шәара шәаҳаракыра, ҳшәыҳәоит ҳаҭашәымтцарц, аиашазы даараӡа сшәеит, аха шәара шәакәзаап афырхатцатцәҟьа, абрагьцәа еиларгьежьны иҧхашәтцеит» иҳәап. Абри аҩыза алаҧштцашәаракәа сахьрылаз акәу, аҽыуардын мыцхәы сахьыртцасуаз акәу, сылҭаҳәаахаа сыцәеит.

Ус, ахысбжьы еиҧшны акы саанарҧшит, сагьыҩышьҭыҧеит. Иҟоу-иану ҳәа акгьы сзеилымкаауа, арахь сыблақәа ҭызза иааҧшуа амҩа снанҧалеит, скаҳаит, аҽеқәа рҳан иқәыр-қәырит, саҳәа аҭра иҭысхырц икны сахеит, аха иамуит. Нас иабантә иҳақәлеи ҳәа схара-хаҧшуа сҽахьыстцәахышаз абнарахь сеихеит.

– Шәабацои уахь, Шәаҳаракыра?! – сықәҿиҭит сымҩаҧгаҩ. Сышьҭахьҟа саахьаҳәзар, ҳҽыуардын кьынааӡа игылоуп, аҧхьатәи акәыр атцҟьазаап. Уи ауп зыбжьы саанарҧшыз. Исыхьыз сацәыҧхашьан, схы ахьызгара сақәымшәо саақәхеит.

– Исыхь сыздыруам, сымгәа акааҭалан... – сҳәахит хырқьиагас. Нас, ауаа ируа ҳәа, тцлак снавагылахит. Даҽазнык сықәҿиҭаанӡа уа савагылан. Аҽыуардын ахь саныхынҳәгьы сыҧхашьаны сыблақәа сызцәыргомызт, ҽыҧныҳәак саур аасҭа схы иаагәыдтцаны сҽысшьыр еиҳа еиҕьысшьон...

Астанциаҿы ҳанааи, џьоукы ахьеицәажәоз, ишырҳәоз саҳаит: убра ҳахьхытцуаз акатцәараҿы абрагьцәа ыҟазаап. Насоуп сыхшыҩ аназцаз, сымҩаҧгаҩ даангыланы аҽеқәа рытцәтцәақәа рыбжьы мгартә еиҧш изҿеиҳәаз.

Сҭыҧ аҿы саннеи, ар рполк аштаб аҟны аматцура сырҭеит. Раҧхьа аротабжа асубалтерс сыҟан, нас – арота зегьы. Раҧхьатцәҟьа, абас мызкы аҟара, избоз зегьы сдыргачамкуан, сгәы шьҭырхуан. Ус изызбозгьы аруаҩ иматцзура ҿыцбарах иахьыз-

боз азы мацарагьы акәӡамызт. Изыхҟьатцәҟьаз ҳәа сгәы изаанаго, сқәыпшра акәын. Агәабзиара сыман, сгәамч ҕәҕәан, уи еиҳагьы сгәы архатцон. Асолдаҭцәа зыхоз амохоркафӧы, ршьатцақәа анрышьырхлак ршьапымыӡәӡәақәа рыфӧы, аҿуац афӧы – зегь сгәапхон, ҳауа зӧыдатцас срылачон. Бзиа ибаны сахәапшуан амра ацыпхьқәа ахрақәа ианрывтцнагоз, аетцәақәа ажәӧан иатцыцьцьаауа ианыҟаз, схы раҳан ажәӧан сатцапшуан. Сыкәшамыкәша иҟаз ракәзар – ауаа хазынақәа. Сгәазхара сзахәапшуамызт амаиор Офреин игәышпы иаркыз «Гьаргь ицьар». Уи иқьышә-тцаҕақәа ипаҭцақәа «рықәырҷабны» иӡамӧа ҭчаақәа рахәыц ҟапшьыла ирысызшәа, рдақәа рылпхо, ихәапштәы блақәа рыла укылитцәарашәа акәын еснагь дышухәапшуаз. Ҿык-бзык ишаанамгарала дыцәҳауан. Убри ицәҳашьа саргьы истцар сҭахын, убас иара еипш спынтца кәырӡа сыҟазарц сҭахын... зегь реиҳа сзеилаҳауаз еилкаауп – «Гьаргь ицьар». Убри соурц азы, усҟан, сызшьапык, ма сызнапык ҿырхуазаргьы акгьы сеигӡомызт. Сызлаз, цьара акала сыҿрылскаарц сҭахын, аха акатцәара-хытцырҭаҿы исыхьыз ашәыргәындара анаасгәалашәалак сцәа сҭаӡыӡон, аӡәы иаҳар ҳәагьы сшәон. Убри аҟынтәи, аӡәы акгьы имҳәаразы, ишсыхәҭаӡамызгьы асолдаҭцәа срыцны аунтер афицар ихаҭыпан сара сцон, аҭабиақәа срыцҭатәон, амҿы рыцпысҟон... исҭахытцәҟьаз, абрагьк даацәырҟьаны, афедфебель ахәыц еиӧнатцәо исзихыз аҳәала, ихы ихыскәыцәаарц акәын. Аха макьаназы ус еипш акгьы санымиацызт. Ҳазҿыз уи акәын, хәылпазыла ҳаапилатәаны, аспирҭ-цәашьы ҳапхьа иларгыланы арыжәтә аажәуан, аидыслараќәа рҿы ашьхаруаа рахьтә аӡәы ижәӧахыр ҿызтцәаз, мамзаргьы илахь ахызатцә ҭазыртәаз рфырхатцара рыдаҳныҳәалон.

Убас еипш, зны иааит, сара сыззыпшыз ахҭыс аныҟалашаз амшгьы. Схымҭа иланашьҭыз ачерқьес снеихагылеит, ихы ҷапшьӡа исан, иблеиқәарақәа аҭаара иаҿын, убриаҟара сшәаны сгәыҭҟьа-псыҭҟьаха сыҟан, ашырҳәа саҳәа ааҭыспаан, акырынтә деиҩырсса-еихырсса дықәсҵеит, убриаҟара шизызузгьы, сшәаны шьҭахьҟа-шьҭахьҟа сышцоз аунтер сигәыдҳалеит. Дысныӡбозу, дсыдныҳәалозу сзеилымкаауа:

– Уи анышә, даурхеит!... – иҳәеит.

Сгәы хынҳәуа, сыблахаҵ еилагьежьуа саналага, даасыҵагыланы сааникылеит.

– Акы уацәымшәан, рапхьатәи аан ус ауп ишыҟало, – сиргәыбзыӷуан.

Ахәылбыҽха афицарцәа еизаны сфырхаҵара сыдырныҳәалон. Исҿыҵганы арыжәтә рыжәуан. Сара изжәыз сылсит, сааҟәымҵӡакәа агаӡа-ччара сыччон, зегьы сҽыргәыдыжьланы исгәыӡуан. Нас амаца асрахь ҳаиасит, уаҟа ҩынҩажәижәаба мааҭ саҵахеит, даҽа хынҩажәижәохә мааҭ ауал сықәсҵеит.

Адырҩаҽны ҳрота акомандир азин имхны ҳааигәаара иҟаз даҽа ҳаблак ахь ҳцан, аҩи аканфеҭи аахәаны пҳәыск лҿы ҳамҩахыҵны қьаф аауит. Уи, зхацәа аррахь иҟаз, лҩызцәа аалгеит... Сара схы аҭып аҿы иааины санаапш, пҳәыс еиқәыззак лгәыпҳә дуқәа рыбжьара спынтца бжьазза сышьҭан. Сшаапшыз анылба, аҟырҟырҳәа даасхыччан, зегьы ишраҳауаз «ацәалашьшьы» ҳәа сзылҳәеит...

Аамҭа ацара иаҿын, аррамаҭҵзура сахысуан зегь реипш. Рапхьаӡа акәны убасҟан схымҭа иампҵыхьашәаз ачерқьес дышрапхьатәиз еипш, дагьҵыхәтәантәихеит. Мап, ус изыҟалазгьы сара исҭахыҵәҟьамкәа акәӡам, ус ҟазҵаз уи ашьҭахьтәи аҭагылазаашьақәа роуп.

Шамиль дандырбаандаҩы анаҩсан, Мрагыларатәи Кавказ аҟны, иналак-ҩалакны акәымзар, аиҳарак аибашьра еиқәтәаахьан, 1881 шықәса нтцәаанӡа Дагьсҭани Чечентәылеи рҟны цьарацьара аиҿахысрақәа ҟалалон ҳамҳәозар.

Ҳара ҳаруаа ирхагылаз акомандирцәа аҽазыҟатцарақәа ирҿын Ҟәбина аарцәтәи апшаҳәаахьы атцыхәтәаантәи ажәыларақәа мҩапганы, нас иааиуа ашықәс азы, Кавказ ашьхарпқәа ирҿанхоз, иара убас амшын Еиқәа апшаҳәа иапныз ашьхаруаа хыртцәааны Ҟәбина нырцәҟа ирганы индырхарц, адтца ирымаз анагӡаразы. Иззымдырууа заанатцы изеитҭасҳәарц сҭахыуп; ачерқьесцәа рмилаттә шьҭреибаркыра чыда ҟазшьас иамаз; араҟа еитәышьтраз, еигәыцхәыз ажәларқәа рацәаан: ашапсыгқәа, анаҩеицәа, быжьдыгәаа, аҟабардақәа, ҭемрыҟәаа, абаӡыхьаа, аублаақәа уҳәа убас егьырттгьы. Ааигәаӡатәи аамҭақәа рзынӡа ачерқьес жәлақәа рҟынтәи хыпхьаӡарала иреиҳаз ашапсыгқәа ракәын, аха уртгьы-егьыртгьы, аублаақәагьы рыпсадгьыл аҿы аӡәгьы даанымхаӡеит.

Ажәакала, Ермолов ишьаҭаиркит, Бариатински иацитцеит, харада-ахара здыртцаз ашьхаураа рхыртцәаара аус. Бариатински уи ахьӡ ду алигеит. Убри азоуп латцарамза 21 1864 шықәсазы Кавказтәи аибашьра аилгара аҳаҭыр азы аҭауад лаша аинрал-фельдмаршал иныҳәаҿа чыдала изааникылазгьы. Сара усҟан сыхәны схы самыхәо срымтцан, сахьышьҭаз адунеи ақәпшылара схы ахызбаауан, схы сцәымыгханы акәын сшыҟаз. Иага зургьы исмаҳар ауамызт игәкылтцәагаха, итцарыхәӡа иааҩуаз аҭауад лаша ибжьы:

– Иныҳәаҿа скуеит аҭауад Бариатински, – иааҩуан ибжьы гәыптцәага, – уи иакәмызттгьы, абыржәы қәҿиара дула иххаркәшаз ҳаибашьра асис-

темаҿы иаарласны ҳгәахәтәы ҳахьымӡаргьы ӄалон. Уи иажәақәа раамышьҭахь «ура-а-а, ура-а-а!» ҳәаны акраамҭа рнапқәа изеинырӄьон арыжәтә ишьҭнахны ихызазо игылаз, аинралцәеи афицарцәеи.

Аҭауад лаша «асистема» ҳәа, дызҿыз ҵакыс иамаз уи акәын: ашьхаруаа рқыҭақәа рнапаҿы ианааргалак, рҭызҭыпқәа амцақьоуқьад иадыргон, ршәыр-баҳчарақәа хыршьаауан, иаанхоз рҷан, афицарцәа, чынла еиҳаз, еимҵәаны иргон, чынла еиҵаз еиҵаны ирауан. Ажәакала, ауаа рцәырҳәразы аԥышәа змаз рхәы ҭарыжьуамызт. Абас иӄан.

Ашьхаруа қыҭақәеи аҳаблақәеи ҳнапаҿы ианааҳгалак, аҭырцьманцәа рыла ауааԥсыра ирылаҳҳәон, рҭызҭыпқәеи рыдгьылқәеи ааныжьны нхараҳәа Ӄәбина нырцәӄа ицарц, мамзаргьы зынӡаск иқәҵны мшынгәыла Ҭырқәтәылаӄа ицарц рыдаҳҵон. Иҭаҳарцәуаз адгьылқәа рахь, ишырымуазгьы мчыла, аказакцәа нырхара ҳәа иааҳгон. Урҭ ирҭахыҵәӄьамызт, ибналаны идәықәлалон, аха ҳрыхьӡаны аӄамчԥҵатца иҵхны иҳаргьежьуан. Убри аӄынтәи аказакцәа, ҳарҭ афицарцәа, еснагь лахә-лахәы иҳашьклаԥшуан. Рыҳәсақәа ракәзар, ашәиԥхьыӡ ҳадыргон.

Хыхь исҳәаан еиԥш, аиашазы аказакцәагьы аурыс жәларгьы ирҭахыҵәӄьамызт ачерқьесцәа рыдгьылқәа рҿы дара ааины инхарц. Кавказ ырҭаслымны уа иқәынхо ажәларгьы ргәы рымӄьара аурысқәа ирҭахызижьҭеи акраатҵуан ҳәа ирҳәогьы аиаша иацәыхароуп. Амчра знапаҿы иӄоу гәыԥҩык имҩаԥырго рус еиҵаӄәаӄәақәа алахырҩаларц азы ажәлар ргәаҭахра акәны иӄоушәа ажәабжьны игәарарҵон.

Сара абыржәы сызлацәажәақәо рӄынтәи иҿыцу акгьы сҳәаӡом азы, урҭ уи аӄара сыҽрылазгалом.

Аҭауад Бариатински иӡбахә хыхь исҳәеит, аха сеиҭазыхынҳәырц сҭахыуп. Иара итәала Макиавелли диаҟараны ихы ипхьаӡон. Ус дыҟан, иполитика иацныҟәоз зегьы уаа бзиақәан, иаҿагылоз зегьы иуаа цәгьамыцәгьақәан, ибзамыҟәқәан. Убри Бариатински иапшьгаралоуп ҳара ҳархәҭақәа рахь иадрыпхьало ишалагаз, амали ачыни рыҭарала ихырхуаз ашьхаруа аамсҭцәа иреиуаз џьоукыџьоукгьы. Ҳара ҳполк аҿы иҳалан ус иҟақәаз: апоручик Ҟрымгирееви апрапоршьчик Батиеви. Иара убас хаҭала сара избахьан аполковник Ажәанба, аҭауадцәа Цицианови, Бебутови, аштабс-афицар Мысҭафа Араблински уҳәа имаҷӡымкәа аурыс иматҵура ныҟәызгоз.

Убас зны, усҟан ҳполк аӡиасқәа Лабеи Зыши рганахь ала ижәылон, сара аподпоручик ичын ахь схалахьан, акыраамҭа ҳазҿыз аиҿахысра ашьҭахь, қыҭак ҳалалеит, аруаа ирыдаҳҭцеит рабџьарқәа наразқәынҵаны, амҿыпҟага аихақәа аашьҭырхырц. Сара сызлаз агәып абаҳчарақәа хшьаатәыс иҳаман. Ҿынаарак аҟны еихашьшьы иаҿагылаз абаҳчара ҳажәлеит. Сара уаҟа избаз аӡыза даҽеацьара иҟоуп ҳәагьы сгәы иаанагом иахьагьы.

Џьашьахәыс исыпхьаӡо иара абаҳчара шеиҿкаази ишыҟаҵази ауп: анаара аҿапҟаны аӡахәа еиҭаҳан, аныҟәгара бзиагьы аман, аӡахәақәа рладахьҟа еиҭаҳан: аҳа, аҵәа, атама, аца, абҳәаса, амышмула, акамфеҭҵла уҳәа зеиуахкы уҭахыз. Урҭ зегьы цәаҳәа-цәаҳәала ишәа-иза еиҭаҳан. Абаҳчарахь иааиуан аӡымӡангага ажра. Уи аӡышьҭра схыланы сҿынасхеит, ҳарцарцәа ракәзар, еицлабны уаха-саха ҳәа ашәыр-ҵлақәа хшьааны реилажьра иаҿын. Абаҳча ахьыҟази аӡы ахьынтәаауази ӡбаҟа верс рыбжьан. Уантәи егьи анаарахь сиасит. Уаҟа ашырӡи ахәыӡи ылан. Уаҟа афельдфебель Кожевников дсыхьӡеит.

– Иуҭахыузеи, узышьҭоузеи? – ҳәа саниазҵаа:

– Ус, башаӡа, – иҳәеит длак-ҩакуа, – шәхала шәгәы мҿыгьӡои. Насгьы араҟа ишыҟоу шәымбои, макьаназы иҭынчратцәҟьангьы иҟаӡам, иахьынтәиааз узымдырӡо, адгьыл иҩытцшәазшәа абрагьцәа аауҿаҳаргьы ауеит, – иҳәеит.

Кожевников ар рматцзураҿы дыҟеижьҭеи ҩажәижәаба шықәса тцуан, «Гьаргь иџьаргьы» иман. Дыццакӡомызт, уаҩ ҭынчк иакәын. Уи солдаҭк иаҳасаб ала иуалпшьа наигӡон, данқәыпшыз иаб иҩнаҭаҿы дшыцәаҕәоз, дшылатцоз еипштцәҟьа гәык-псыкала. Дҳәатәхатцаҩын зегь рҟны. Афельдфебель сааигәаара дгылан, иҿапхоз амра инапы аџыракуа, уажәы-уажәы еиныланы иҟаз ижакьа еипхьишьшьааууан. Игәастахьан уи еснагь абык иеипш дшысхылапшуаз.

Аиашазы асолдаҭцәа быргцәа зегьы афицарцәа ҿарацәа гәцаракны ирхылапшуан, иагьырыхьчон, рыгхақәаагьы рытцарҳәон, мамзаргьы дара рхахьы иргон. Акадеттә корпус иалганы ирзаауаз афицарцәа ҿарацәаагьы асолдаҭцәа быргцәа ахьырацәаҩыз аротақәа рахь акәын иахьырышьҭуаз.

– Даара иҭыԥ џшӡароуп, – иҳәеит днапшыаапшуа.

– Иубама? – сҳәеит, сара, – анаҟатәи абаҳчара зеипшраз.

Ишибаз сырдыруа ихы ааиртцысын, ҳазҭагылаз ашырӡтра илапш нахганы даақәпсычҳан, иҳәеит, «адгьыл ҿынаарақәа рҿы аипш, ашьаҟьарсҭақәа рҿгьы адгьыл аӡы иамызәӡәарц азыҳәан ахаҳәқә еиқәтцаны атцангәара акәдыршон, нас арҩаш аҟынтәи иааргоз аӡы аурышьҭуеит, уи апслымӡи алыкьи еизнаго мацара еиҟаранатәуеит. Ианеиҟаранатәлак аӡы аанырктылоит, уахык, ҩаха, мызкы... шықәсык зҳәаз иеипш, арахә ықәдыртәоит, урҭ руац ала адгьыл дыртцәуеит, уи ашьҭахь адыр-

ꙍагьых анышә цсыла aаганы иқәырпсоит, нас ауп ианылартцо, ианаадрыхуа. Сара агәра згоит, абас еипш аус зуа, ихандеиуа...» итцегьы акы иҳәақәарц акәын, аха иеааникылан, иҭаҭынжәга хәытцәкьаҿ аацәыриган, аҭаҭын хыхы нҭеицьгәан, иеихымца неихьшьны амца наиркын, алꙍатцә хәхәаӡа иноуижьит.

Тцаҟа ҳахьлалбааз ҳсолдаҭцәа еикәшаны черқьеск ихагылан, ихы ак ҭагало иацәажәон. Уи ахатца мыцхәы дауцәамкәа, ияаигны, ачымазаꙍ пшра иман, ипштәы ихаҳаны дыҟан.

– Ее, уара ахлаҳәацәгьа, – иҳәеит ихагылаз аруаа рахьынтәи аӡәы, – абас зыҟашәтцозеи уара, шәара ҳашәтәуп, ишәҭахыу ҳзыжәуы шәҳәар, абриаҟара анибартцәара ҟалозма, шәыуаажәлар шаҟаꙍы ҭахаз умбаӡои?!

– Уара, ари уиаҟара зиоуҳәои, зегьы рзы аара идутцеит ҳәа иара акрихароума, насгьы акраанагоума, иҟалаша ҟалахьеитеи! – иҳәеит даҽеаӡәы.

– Ааи, ус ауп, аха...

– Угәы намӡошәа ауп ишызбо. Шәихәапши уара акгьы ишьаӡамкәа ишьапқәа хырҟьаҟьа дшыҟоу?

– Шәаангылишь уара, сара сшьатцақәа сыцәхәычқәоушәа иҟоуп, иара истоит иагьизыбзиахоит, ари днаҭым шәымҳәозар, дуаꙍыми, уара?!

– Саргьы исцәымцхәу цәашәтцатәы кьаҿк сымоуп, истоит, иагьинаалап ҳәа сгәы иаанагоит.

– Нас, ҳаналагах, шәааи, уаꙍтцас деилаҳҳәап! – абас аӡәи-аӡәи инеиххәаало уи ицхраарцы рҭахын. Уамашәа иубаша, сара изныкымкәа игәастахьан, ҳаибашьцәа иҟартцаша аныҟартцалак ашьҭахь акәын, ргәы пшаауа ианалагоз.

Даҽеазныкгьы, убас уамак иахьҭынчрамыз қыҭак аҿы ҳполк наганы идыргылеит. Алашьцара рҽалакны, уи иқәынхоз ауаапсыра иқәтцны ицахьан. Алашьцара алꙍақфꙍы аларчны ар рхәы аҟатцара иаҿын. Кожевников ашьхымӡаҭра аҟынтәи ацха сзааигеит,

агьама даараӡа ибзиан, егьырҭгьы абжьаапнытәи рчакәампҵа ахаҭыҧан, акәац аҵәы иахатҵаны аӡра иаҿын. Ус аҵых алашьцара иалыҩны, инароуӡаны ҳәҳәабжьык геит. Зегь ҳааилагьежьит. Аунтер солдаҭцәакәак иманы аҳәҳәабжь ахьынтәиааҩуаз дцеит. Ус аччабжьҟәагьы ааҩит. Иҟалаз уи акәзаап: аҟыҭа ауааҧсыра хыма-ҧсыма иҟәтцны ианцоз хәацьа ҭаҳмадак дырцәынхазаап, дыцәазу сеидру, уахынлатәи анамаз аамҭа анааи даапшын, хыхь дыҩхалан азаҭ ҿыҭуа, аллаҳ иашьапкра далагазаап, насгьы иара длашәын, икәша-мыкәша иҟоу-иану ҳәа акгьы издырӡомызт. Дрыман иаан аҭырҵьман ицхыраарала акыр ҳаихлафаан дауҳашьҭит, аха зегь акоуп, аҭаҳмада аҵьаама дҩыхәнан акыр аамҭа анамазкра даҿын, ибжьы ҟыутцәыуо аҵых иалан. Аҭырҵьман иҳадтәалаз иҳаиҳәон уи инамазкра иалаз ажәақәа рҵакы: «Аллаҳ еиҳау уаҩ дыҟаӡам! Дыҟам зегь зымчу даҽаӡәы, аллаҳ ида! Шәааи, шәыпсеиқәырхаразы шәашьапкы, шәимтцаныҳәа. Аллаҳ иҭаала ду зегь зымчу!..» – иҳәон ахәацьа дахьыматанеиуаз.

Абри ахәацьа лашәы ибжьы ахьсаҳауаз, сгәы быжьнахит. Иҟалап, уи зыхҟьаз, абрантәи иҟәтцны ицаз иуааҧсыра ахьрышьҭаҿиҭуаз акәзаргьы.

Арыжәтә ыжәуа ҳаштәаз акәымкәа, абаҳчарақәа анхаҳшьаауаз исыцыз агәынамӡарақәа ртәы аахтны исымҳәар сгәы иамуит.

– Исзеилкаауам, шәхатцкы, – арыжәтә ицәгьамкәа аус ауа иалагахьан, – изыхҳарҟьозеи, ихаҳшьааура абаҳчарақәа? Еигьӡамзи ишыҟаз еипш, кьыс рымаӡамкәа аказақцәа ирзаанаҳажьызтгьы.

Ҳкомандир Офреин иҭатцәахны имаз арыжәтә анаантцәалак, афицарцәа ҿарацәа днарыдтәаланы ирыцижәуан. Уажәгьы абра дтәан, исҳәаз шааиаҳазтцәҟьа иҳәа-блақәа ҟәыс-ҟәысуа сыхәапшра далагеит.

– Уара апоручик, излазбо ала макьанагьы арратә гәеилгара уцәмаҷзаап, арсҟаамҭала иудыруазарц ухәҭан. Абыржәы иуасҳәо убарҭ упаҵа ҭар-пшаркәа ирыдҳәаланы иумаз: ҳара ҳкомандаҟаҭцаӡцәа иҟарҵо дара ирдыруеит, уара усс иумам. Абарҭ абнауаа рынхарҭақәеи рбаҳчақәеи шеибгоу иаанҳажьыр, уашьҭан дара адырӡагьых абрахь ихынҳәыр ауеит. Абас еипш анырзаҳаулак ашьҭахь, рышьҭахьҟа ахынҳәразы гәыҭырҭа рымаӡамкәа, даҽаҵьара рхы ахьадыркылаша иашьҭалоит, ҳҳәатәы иацныҟәо иалагоит. Еилукаама! – акыргьы днасықәымчит.

– Аиашазы ари аӡыза арратә тактика ҟаларангьы иҟаӡам, – иҳәеит апоручик Попов-Азотов, – ахьӡ-апша умаз аурыс ҳәынҭҟар, – ҿааиҭит ибжьы ӡҭыганы, – агәра ганы сыҟоуп, – иҳәеит уи, – абырсҟатәи ашьха ҳаракырақәа руак аҿы, аибашьра анеилгалак ашьҭахь, Ермолови Бариатински рыхьӡала, амҿыпҟага аиха асахьа аҭаны амҿыпҟаӡцәа рбаҟа шдыргыло азы.

Уи иажәақәа рҵакы иашаны ишеилыскаауазгьы гәҭынчымрак сызцәыртцит. Офреин иакәзар, уи иажәақәа рацәак дырзымхәыцӡакәа:

– Ажәа бзиа уҳәеит, апоручик, – иҳәан, инапқәа ааиниҟьеит.

Ажәеи-ажәеи хибатуеит ҳәа шырҳәо еипш, даҽакы ахь смиасыр сгәы иауам, мамзар убра сывараҿы итәаз апоручик Попов-Азотови егьи апоручик Гаиворонскии зусҭцәоу апхьаӡ изы еилкааӡамкәа иаанхоит.

Попов-Азотов ҳәа сызҿу хаабызшәак зҿымтцуаз, зхы-зҿы ччапшьк ықәымлоз, есымша злакҭа хьшәашәаз аӡә иакәын. Ихы-иҿы ицламҳәа иацәдуцәоума ҳәа угәамхәырц залшомызт уаниҿапшлак. Убри азы акәхап данцәажәозгьы ицха-шәха ҟәаш-

ӡа изаапшуазгьы. Иаԥхьатәи ихаԥыцқәа хыхьгьы ҵаҟагьы еиԥшны ибжькатҵәан. Игәышԥы иаркын «Гьаргь иҵьаркәа» ԥба – асолдаҭтәии афицартәии. Сара заанатҵнатә исарҳәахьан адиул дахьалахәыз дахырҟьаны маҭурала дшыладырҟәхьаз, аха Веден амтҵан иааирԥшыз афырхаҵаразы адырԥагьых афицар ичын ахь дхаргалеит.

Џыдала ԥызак далхны димаӡамызт, амаца асрагьы иҽалаигалацәомызт, арыжәтә ижәуан, аиҳарак, ианижәуазгьы ихала данаанхалак акәын. Ацәажәараҿы иҿаԥыц ԍәԍәан, иажәа аҭцакгьы иаармарианы аилкаара уадаԥын, лафны ианиҳәози, иҭцабыргны ианиҳәози узеилкааауамызт. Сахьихәаԥшуаз уи зегьы ҳнеибеиԥшны ҳаицәымԍызшәа сгәы иснаҭон.

Асолдаҭцәа бзиа дырбон…

Апоручик Гавиронски иакәзар, уи дхазын, цәаԥштәыла дуаԥеиқәан иблагәқәа ҭиатцәааӡа, иааиланы, раԥхьатцәҟьа ҳанеибадыр инаркны уаԥгәшаҭаԥык, ҳаҭырбаԥык иакәызшәа дызбеит. Аха, нас дызлеилыскааз ала, уи иашатцәҟьангьы, зеиҳабацәа рҳәатәы иахымԥоз, рҿы иааҭшәаны исаҳарызеишь ада захатә гәааанагарак змаӡамыз аӡәы иакәзаарын. Попов-Азотов иашатцәҟьаны ишизиҳәаз еиԥш, аматцура змаз аӡәы дниаӡааны, ҭыԥ дук анбасоури ҳәа иԥшуаз дреиуан. Исзеиҭарҳәахьан уи иҟазшьақәа зеиԥшразгьы: Офреин абрахь арота акомандирс даарышьҭаанӡа командирс иҟаз, утәы-стәы иаламыз ихаан, Гавиронски иара иаасҭа чынла иеитцаз дааараӡа игәцареикуан, дрылатәаны драцәажәон, ирзеиҭеиҳәон иара иабшьҭратцәҟьа атәра иҭаз рҟынтәи ишаауаз… аха Офреин абрахь данаа нахыс урҭқәа акгьы имҳәаӡацызшәа зегь ааихарштны аҽхәарагьы далагеит: «Сара хылтцшьҭрала сызлытцыз, Запорожиантәи аҭуҵьарцәа иреиу-

оуп, даҿа ганкахьалагьы, унеишь-уааишь ҳәа зарҳәо динматцзуҩцәоуп» – иҳәо далагеит.

Избон уи Офреин диҿыпшны ҿтызәзәаала асолдатцәа дышрацәҳауаз, дышрықәмақаруаз, иҟалалон аҟамчы анырхиҟьозгьы…

…Ҳахьеидтәалаз арыжәтә инамцхәны иаажәит, аиҳаракгьы Попов-Азотов иижәыз илсит. Изласымбацыз ала амцхә дцәажәо далагеит.

– Ишсашәҳәара, шәара ҳатыр зқәу аруаа, – ҿааиҭит уи иаалырҟьаны, – шәара уамашәа ишәымбазои, ҳара абырсҟак асаара ҳиеихырхәаны Гарибальд ихатцкы ахькаҳмыршәуа змааноу?

– Сара ус еипш аӡәгьы дсыздыруам! – ибжь-гәааҩа ҩтицеит Офреин.

– Генуезтәиуп, дымшын-ныҟәаҩуп, ареспубликанеццәа дреиуоуп, Мадзини ичарҳәара далахәын, – иҳәеит Попов-Азотов ҿырхықәымтца ҳасабла ихы мҩапго. – Австриаа дрыдгыланы хацәнамырха деибашьуан, ашьтахь Аладатәи Америкаҿы ареспубликақәа Риоградени Монтевидиои дрыдгылан, даныхынҳә Европаҟа, уамакгьы тцуам, Неаполитантәи аинрал Ланди диабашьны ир еилапыххаа иқәитцеит.

– Сара исзеилкааусм, ҳара ҳахьыҟаӡам иҟоу, иаҳзымдырыуа республиканецк ихымҩапгашьа ҳусс иалоузеи, ҿырпштәыс иаҳзаажәгартә еипш?! – иҳәеит Офреин.

– Гарибальди ихымҩапгашьа, ганкахьала, ҳаиҳабыра ргәы иақәшәоит, аха сара агәра ганы сыҟоуп Кавказҟа даанагазтгьы, уи ашьхаруаа дрыдгыланы ҳара дшаҳҿагылоз.

– Австриаа дахьрабашьуаз азы ҳара ҳидгылоит, – сҳәеит.

– Иашоуп. Абра ҳнапаҿы дҳампыхьашәазтгьы деимҿаҳажәжәон. Ашҳам илыжжуа даачеит Попов-Азотов. Офреин ҳаицәаажәара иҿеныбжьеига-

лан, «даҽа ԝба-хԥа шыҟәса ракәхап, нас аибашьрагьы еилгоит» – иҳәеит.

– Уи аԝыза ансаҳауа, сгәы быжьнахуеит, – иҳәеит Гаиворонски, – аибашьра еилгар нас ҳара афронт иалагылаз афицарцәа уи нахыс ҳхы зланыҟәаагои?

Попов-Азотов аԝы зҭаны иикыз абокал аҵанӡа иааҭыркәкәаны ижәын, иқьышәқәа имаӷрала иааирыцқьан:

– Сара исылшоны сыҟазҭгьы, аибашьраҿы аԥышәа ду змоу аӡәы злауакәу ала усышьҭуан Аладатәи Америкаҟа, уаҟа уара, ажәаҳәарада, иҭабуп ҳәа уаҳәаны урыдыркылон, Апрезидент Линкольн иҿагылаԝцәа рыгәҭаны.

Попов-Азотов иаҳа-иаҳа дԥьасшьо салагеит. Сгәы иаанагомызт араҟа сара сыда шәҟәык, журналк, газеҭк иаԥхьахьо аӡә дыҟоуп ҳәа. Абар даҽаӡәгьы – адунеи аҿы иҟало-ианыло ахҭысқәа ирызҿлымҳау, урҭ рзы зхатә гәаанагара змоу.

– Аиашазы, – иҳәеит Попов-Азотов, – араҟа уара уеиԥш иҟоу шәышьаҭа шәҳарц азы алшара шәымоуп, аха ишәԥырхагахоугьы ыҟоуп, убри аҟынтәи иара иаҳаракыра аҳәынҭқар ихьӡала арапорт жәԥыроуп, ужәла аҟынтәи аԥынгыла «гаи» аԥрыхра азин шәиҭаразы, мамзар аурыс шьацқьара аҟынӡа изынаӡом.

– Уҽаанкыл акәымзар!,.. – Гаиваронски дааикәашәан, дагьԝатцхахеит, – сара сызхылтцшьҭроу…

Аха, Попов-Азотов уи иажәа анагӡаха имҭакәан, Офреин иахь даахьаҳәын:

– Уара ар рҿы акрызбахьоу, акрыздыруа аӡә уоуп, уазхәыцхьоума, ҳара ҳҿы аполиак жәла ма аурыс хьысҳа жәла змоу афицарцәа, мариала иреиҳау аматцуракәа зрауа?

– Ҳәара аҭахыума, мап! – иҳәеит Офреингьы. Ус – ианыҟалақәоугьы ыҟоуп, аха ишыҟоу умбои, аҳәынҭқар…

– Иихәаз уаҳама? – Попов-Азотов Гаиворонски дкылкааны днеиҿапшит, – ари зегьы лахьынҵоуп. Ҳара зегьы ҳажәлаҟәа рҿы ауп иахьыҟоу апҳхьаҟатәи ҳпеипшгьы, – амаиор иахь даахьаҳәын, – иаагап, уара ужәла Оф-реин! Араҟа иҳаҳауа ашьҭыбжьқәа иҳарҳәозеи? – мацқьа-шьацқьа, ныхгыла-аахгылаpала ахымҩаԥгара, рыцҳашьарак алаӡамкәа ахысра, ар рымаҭәа аҟынтәи аинрал иеполетқәа рныҟәгара...

Амаиор дахьтәаз иблақәа амацәыс рхылазшәа иаацырцырит.

– Иагараан иуҳәахьазаргьы иахьа реиҳа усгәаԥхоит, – иҳәеит уи.

Попов-Азотов адырҩагьых хаарак аҵаӡамкәа дааччан, сара днасыхәапшит.

– Каи-са-ров! – ибжьы неитцыхны сыжәла хәҭахәҭала иааихишеит, – араҟа иаабоит аҭаҭарцәа рҟынтәи иаауа аҟазшьа: «ҳ-Ҳәынҭҟар изы, ҳ-Цьынцьазы!» ҳәаны, аҩнутҟатәи адәныҟатәи ҳәа акәӡамкәа, аҕа дыҟоуп ахьырҳәаз, хаҳәыртцәи ажәылара.

– Сара сааҳәыцы-мыцит, аха изура-исҳәара, аҭак шисҭара сақәшәомызт. Апоручик иажәақәа ирылыжжуаз ашҳам, сбылуа исыцралеит, ганкахьала иихәоз шиашазгьы. Егьырҭ афицарцәа аӡәгьы алаҿиҭуамызт, ҳаицәажәара аимак ахь ишкылсуаз рбазар акәхап.

– Шәара шәыжәла изакәу... – сҳәан, уа саанхеит акгьы сзацымтцаӡакәа.

– Поповааи, Ивановааи рылоуп Урыстәыла апсы злаҭоу, – ҳәа иҳәеит уи даҿамхаӡакәа. – Иаҳҳәап Попов зыжәлоу аӡәы дымҩахҟьаргьы цас усуп ҳәа аӡәгьы изҳәаӡом, игәгьы иаанагаӡом. Амала, иаҳҳәап, Мицкевич, ма Ицкевич зыжәлоу аниакәха, ҳәара аҭахыума иаразнак гәҩарасгьы дышьҭыхны ишьклапшра ҳалагоит. Избанзар, уи даниз инар-

кны ижәла ахарала ус лахьынҵас иоураны дыҟан. Уи дкыдцалатәуп, псцарҭа иҭатәӡам. Абри ахыҟәкы анагӡараҿы ауп иахьыҟоу ҳ-Ҳәынҭҟарра аҟәыҕара дуӡӡагьы. Амин! Шәааи, иааҗәып ҳ-Ҳәынҭҟарра аҟәыҕаразы, иара иаҳаракыра ҳимператор ихшыҩ цқьа азы.

Зегьы адрыуҳәа иҩагылеит.

Сара сахьтәаз маҷк аҟара саахьыркәа-сыркәеит. Ҩнуҵҟала сҿеиҩысшазшәа сгәаанагаракәа наҟ-ааҟ еиҿагылон. Ганкахьала Попов-Азотов ахьымӡҕы сҭеитцазшәа схы сыпхьаӡон, даҽа ганкахьала убри ахьымӡҕ сатцазтцаз ауаҩы иаҗәақәа реиҳарак срықәшаҳаҭын, аиаша-ԥсаҭа иазааигәан. Аха апоручик атцыхәтәан ииҳәаз ацәа салырхызшәа сгәыҩбарақәа насхырҟьеит. Анцәа иаамышьҭахь абри иоуп иҟоу ҳәа сызхәапушаз ҳҳәынҭҟар изы абас ҿҭызәӡәала ихцәажәара шпеигәаҕьӡеи – абри акәын усҟан схы иҭагьежьуаз. Иҟастцо дырны акәзамкәа, схы сызнымкылаӡакәа, усгьы итцҟьақәарц иақәызккәахьаз сҩызцәа ирамраӡакәа сжәылеит, ишпыкәу Анцәа зыда дҳаимҭаз ҳҳәынҭҟар ишакәым ушихцәажәаз – сҳәан ситцаҳәҳәеит. Папов-Азотов идәықәитцаз иҭаҷкәым аганахь саршәит. Аӡә дахьгылаз дыҳәҳәеит: «адиуал, адиуал!» ҳәа.

– Ааи, ааи, адиуал ахь суԥхьоит! – сҳәеит сыпсы ансылала.

Офреин дҳалаҳәҳәан ҳаимирпит, насгьы уатцәы ашьыжь иара иҟны ҳнеиращы адтца ҳаиҭеит. Гавронски снаскьаго ус сеиҳәеит:

– Уара аҳәаҟьара уазыманшәалазар, адиуал аҿы, тапанчала ахысра уақәшаҳаҭымхан. Папов-Азотов тапанчала ахысраҿы атцыс абла ҭихуеит…

Аҭҳарцәҳәа ацәа санаалтц, сҿапхьа арымӡ дықәтәан Попов-Азотов, срыцҳаишьозшәа акәын дышсыхәапшуаз.

– Шьыжьбзиа, Каисаров! – иҳәеит сшаапшыз аниба, – уеаартәынчны уаасзыӡырҩы. Сгәы иаанагоит иаха иужәыз ухыпсаахьеит ҳәа. Уи аҭакс игәаласыршәеит иаха иааиҳәақәаз зегьы.

– Уара уаалаганы, Офреин иҟны унеины, сажәақәа срыхьхәит ҳәа иоуҳәозар, сара адиуал мап ацәыскуеит. Сеилкаа, сара уара ушьра сҭахым, насгьы иахьынӡаздыруа, уан уыда длымаӡам...

Уаанӡа избахьаз иакәӡамызт, ақәыц зылҳәҳәо иҟаз ауаҩы, уажәы дҟәатаӡа дыҟан. Иихәаз сақәшаҳаҭхар, сҩызцәа рҿапхьа саҳаҭыр ласырҟәит ауп. Афицар иаҳаҭыр ахьчара еиҳаны исыргылар акәын. Уи иаргьы идыруан, аха...

– Зажәақәа рзы саҭамыз зҳәаша уара уоуп, апоручик! Уара уоуп Урыстәыла аҳәынҭқар ҿҭызәӡәаала ихцәажәаз!

Иаалырҟьан даапышәырччан:

– Цезар гәрамгарҭас дыктәым ҳәа угәы иаанамгаӡои! – иҳәеит. Азнык азы сара исҳәара сҿамшәеит.

– Сара сажәақәа сырхынҳәӡом, сара соуп аҳәынҭқар иныҳәаҿа аанкыланы ишәзыржәыз. Уи азы аҭамзаара шьҭастцар, усҟан «Аҳаҭыр ахьчаҩцәа», зегь акоуп, сара исанарыжьӡом, сматцура салрымцар руӡом.

– Сара хаҭала ахьымӡӷ сургеит, – сҳәеит. – Офреин иҿы снеины абастцәҟьа иасҳәоит.

Иара џьара акала ихаҿсахьа аҽеиҭанамкӡо акәын дышсыхәапшуаз. Амала уи иага иҽеирҭынчуазар уи иблақәа рыцҳашьарак рхызбаалон.

– Ибзиоуп, нас усгьы акәзааит, амала адиуал мап ацәукӡом? – дсазтцааит. Убасҟан еиҭасгәалашәеит Гаиваронски иажәақәа: «тапанчала аҵыс абла ҭихуеит». Сцәагьы саатӡызааит, мшәан, ҳарҭ ҳахьынтәи ҳуаӡәы Попов-Азотов ма сара ааигәа зымгәа ҭсырбгаз ашьхаруа хатца ҳиеипшхарцу?!

Ных цьушьт исыхҭашәаз закәызеи?..

– Ааи, иашан сеилукааит, мап ацәыскӡом! – сҳәеит.

– Ишуҭахыу, ишуҭахыу... амала уаасзыӡырҩы, Офреин иҿы ҳаицнеины «арыжәтә ыжәны ҳаҟан, гхак ҳахьзаргьы ҳхала ҳаинышәахьеит» ҳәа иаҳҳәап, нас уареи сареи, аӡәгьы иамҳәаӡакәа, ҳаалаганы Кавказтәи адиуал ҟаҳҵап. Ари исҳәаз ушпахәапшуеи?

Кавказтәи адиуал ҳәа дызҿыз иаадырқәоз излареипшмыз рацәан. Иаман ахатә ҷыдарақәа, уи маҩпызгозгьы ауаа гәымшәақәа ҳәа изышьҭаз ракәын. Иаанагозеи уи?! Иаанагоз убри ауп, ашьхаруааи ҳаруааи аиҿахысрақәа ианрылагалак, адиуал зыбжьазҭҵаз, аҩыцьагьы роура-рышәара иҩагыланы, еивагыланы раҕацәа рхымҭақәа злаауала еицны рҿынархоит, ажәаакала ахымца иааузаз еицапылон, иагаз – дагон, ииаанхоз – даанхон, ҳәатәы ыҟаӡамызт.

Аиаша шәасҳәар еиҕьми, абри ауаҩ исеиҳәаз, схахәдацьал иқәжьыз аҳаҟьа лықәҳәаны иканажьызшәа сласӡа сааҟанаҵеит.

– Ибзиоуп, иуҳәаз сақәшаҳаҭуп, апоручик, – сҳәеит, – амала ишсоуҳәара иахатәи ухымҩапгашьа зыхҟьаз арбану?

Скылкааны слакҭа дынҭапшын:

– Уи, уара усҟак хьаас изумоузеи?! – иҳәеит.

– Ааи, аха иаха ҿҭызәӡәала, убз ацәа ахыхны зегьы уҳахцәажәеит, ҳара ҳхала ҳакәым, уара ухгьы уахыччеит. Иара дышсыхәапшыц дсыхәапшуан.

– Уажәшьҭа иуҳәеит ҳәа акгьы аанагом. Амала башаӡа сажәақәа аӡы иасымҭеит, избанзар, уи засҳәаз зегьы иззеилымкаауа ракәӡам... Сузыпшуп акомандир иҿы, – иҳәан, уаҳа сышҟа дхьампшкәан дцеит.

Акомандир Офреин иҟны ҳҩыцьагьы ҳаицнеины ҳара ҳхала ҳаинышәахьеит, акгьы хьа-

ас иҟашәымтцан ҳәа иаҳҳәеит. Нас афицарцәа «рыламыс аусӡбарҭахь» ҳнаргеит. Уаҟа адиуал амҩапгаразы ҳаиқәшаҳаҭны иалаҳхыз аформа анраҳҳәа, «ибзиоуп» ҳәа ахырҳәааит.

Ҩымчыбжьа раҟара аатцхьаны ашьхаруааи ҳареи аиҿахысра ғәғәа ҳауит. Иаразнак ҳаибапшааит Попов-Азотови сареи. Сара сгәы аҭып иҭагыломызт, сшьамхқәа ҵыс-ҵысуан, аха егьи иахьибоз исынсмырпшырц саҿын.

– Ахы сықәшәар, срылганы арахь сузаагару? – дсазҵааит ҳанааипылаҵәҟьа. Сара рапхьаҵәҟьа уи дысхыччоз џьысшьеит, аха саниҿапшы, ииашаны дышцәажәоз агәра згеит. Азныказы сеигәырґьеит исаҳаз. Дышпашоу уҳәарауазеи ауаҩытәыҩса ҟадыцьь. Аха, нас, изулакгьы изгәаґьын:

– Уара ухаҭыпан сара сҟалар? – сҳәеит.

– Уи нас иаабап, аҳы, уаала, ҳцап! – иҳәеит.

Акырцх еипш иаауаз ахымҩасқәа ҳарпыларц ҳҿынаҳхеит...

Аамҭа рацәакгьы мцацкәан, уи дхьыхәхәа, ипсыбаҩ сызқәа икыдтцаны исыманы ҳҭып ахь саауан. Иеихсыз зны ада дымхысӡеит, игәытцәҟьа иҭаиршәит. Попов-Азотов ипсхытцымҭаз ак сеиҳәарц иақәикит, аха изынамыгӡеит, илацәақәа неиқәипсеит.

Уаххьафара ҳәа ҳанааилатәа сара атцәца аашьҭысхын, Попов-Азотов игәалашәаразы иныскылеит.

– Аиаша ҳҳәозар, уи ахатца гәытцәҟьа зызҭаз аӡә иакәын, – иҳәеит Гаиворонски, нас сара сахь даахьаҳәын, – уара апоручик уапхьаҟа абзиарақәа шузыпшу ҩашьаӡом, абыржәгьы лыпхала уалтцит, – иҳәеит.

Сара сахьтәаз, сгәалаҟазаара амшцәгьа ашьҭахьтәи аҩар-ӡы еипш ихәашьын, зны-зынлагьы сгәы

аапшқаханы сылаӷырӡқәа аахыддылон. Сгәы дрыцҳанашьон Попов-Азотов. Сара, абыржәы уи дантәаха ашьтахь ауп еилыскаауа саналага, абраҟа иааҟоу зегь раастәа иара акырӡа дшеиӷьыз.

Гаиворонски арыжәтә ахьижәуаз, уи иӡбахә ала адырҩагьых акы иҳәақәеит ҳәа сыҟоуп, аха уртә сгәалашәом, сагьырзыӡырҩуамызт. Аха иакәымк шиҳәаз аҟара сцәа иалашәан:

– Уара уажәы убас еипш уихцәажәоит, аха иара итәып аҿы аҟалара уара иуқәшәазтгьы, – инеиҿасырхьит, – уаҟәытц акәымзар, ишакәым ала суацәажәарцгьы сылшоит, – сҳәеит. Ишызбоз, Гаиворонски иҿапшылара аҽапсахит, ииҳәо дақәымшәо даабалыбатәеит, аҟәардә иикыз импытцыҩрны икаҳаит.

– Лафҳәароуп анырҳәа, ирҳәалакгьы иахьабалакь ианаалоу џьушьома апоурчик, сатәамыз аҩызцәа аҟарулрахь сцароуп, – иҳәан дындәылтцит. Саргьы уаҳа уи игәаӷ зхызгарыда ҳәа иаанхаз афицарцәа лапшыла иааимыздеит, даргьы уи гәартәазар акәхап, џьоукы рыхқәа ладырҟәит, даҽа џьоукых ӡибнаҟа апшра иалагеит.

Попов-Азотов анышә дамаадеит арҩаш ихықә-гылаз атәа-тцла затцәы амтцан...

* * *

Абри нахыс, изыхҟьазаалакгьы лассы-лассы сылапш дытцашәо салагеит рапхьаӡа акәны, насгьы иагьтцыхәтәантәины, акгьы зхараӡамкәа, зыҩнаатцраҿы схымтәа иасыргаз ашьхаруа хатца. Аамтәа цон, сара – сара сакәӡамкәан, ишырҳәо еипш, ҳашәхымс арымала сшьапы ахызгазшәа акәын сшыҟаз. Асеипш сҟазшьа иаалырҟьаны аҽахьеитәанакыз, схатәагьы иалсҳәаара сыздыруамызт. «Попов-Азотов итәахара сара исхароума?»

– схы сазтцаауан. Мшәан, уи ихаҭыԥан, ашьхаруа ихызатцә сара сгәы итцашәаргьы амуази, мамзаргьы ҳаицыршьыргьы алымшози?... Адиуал сара мап ацәыскызтҭгьы, иаргьы мап ацәикыр акәхон. Иаргьы-саргьы иаҳзеипшыз ари адунеи аҿы ҳаицынхо ҳҟалон... Ус анакәха, уи иҭахараҿы сара гәнаҳарак сатцаны избом!» – абас ала схы салабжьаны сгәы сырҭынчуан. Аха аамҭала акәын, цыҭрак ашьҭахь сыгәхьаа еиҭасызцәыртцуан. Сзеилаҳауаз аррамаҭзурагьы сгәы ахшәо салагеит. Сара сназлаз гәыԥҩык ар рнапхгара рҟынтәи аҳамҭақәа шҳанаршьаз анҳаларҳәагьы, изакәызаалак акала сгәалаҟазаара шьҭнамхӡеит. «Митә ҟамлеит, џьарк ҳанаршьазар» сҳәеит сгәанала. Попов-Азотов «Гьаргь ицьарқәа» акы еипш ҩбагьы иман, аха иабаихәеи?!

Уи абырсҟаамҭа аррамаҭзура дадҳәаланы дзамаз сара сзы еилкаамызт азы, Офреин сиҳәеит уи иҭынхаз ибиблиотека: ҩажәаҟа шәҟәи агазеҭқәеи, ажурналқәеи гәаларшәагак аҳасаб ала сара иситҭарц. Ашәҟәқәеи, ажурналқәеи, агазеҭқәеи зегьы-зегьы аамҭа иарҩеижьхан, иаражәхьан, аха урыԥхьартә иҟан. Хәыц-хәыц рыбгьыцқәа еихыршәшәо срыԥхьон, цәаҳәа-цәаҳәацыԥхьаӡа сыргәылапшуан, изтәыз аԥшәма Попов-Азотов иӡбахә, ибиографиа атәы зҳәоз џьара нтцамҭак збозар ҳәа сеимдон, аха мап! Џьаргьы акгьы спыхьашәомызт.

Раԥхьа аррамтцзурахьы санааитцәҟьаз сыблақәа дыршанхо, уамашәа џьашьахәырас иҟатцаны сызхәапшуаз зегьы сгәы рыхшәеит, сара сзы акгьы хаарак атцаӡамызт. Маӡала акәзаргьы еилыскаахьан ҳкомандирцәа анапымцқьара, аԥсымцқьара шрылаз, даагозар Офреин, ар рныҟәгаразы аҳәынтқар иҟынтә иааuаз аԥарақәа рґьырак иара ихатә цьыбахь идәықәитцон...

...Абра Сибра сахьыӄоу, аизга «Армеиски сборник» аӄны сацхьеит 1864 шықәсазы Урыстәыла аҳәынтқар инапы шатцаиҩыз ақәтцара, уажәшьтарнахыс ар ркрыфара-чаразы рныӄәгаразы ацараныхра зтакцхықәроу шықәсырацәала ар рматцзура ныӄәызгахьоу аунтер-афицар иоуп. Сара уажәшьтоуп еилыскаауа саналага, чынла еитцаз ар рныӄәгаразы ацара ныхра азин рыртозар, уаанӡа, чынла еиҳаз, рыбжьара изакәытә еитцагьычраз иӄаз!

Аӡәаӡәала ҳафицарцәа сахьрызхәыцуаз еилырфаҷа избон досу дзакәыз: апоручик Маслов дмацасҩын, дымцҳәаҩын, аштабс-капитан Мардиуков даaӄәымтцӡакәан ашьхаруаа (урт рыдагьы) рҷан арҳәазара даҿын, ацсықымқым-цатцапшь, иблақәа цсеи-цсеиуа, аласбеипш дтцыхәаршәшәо аподпоурчик Гнедовски, аполковник ицҳәыс лкалт дытцыпшны, даaӄәымтцӡакәа лытәӷәыбжьара дыбжьапшуан. Амала, сара абарт хыхь зыӡбахә сҳәаз ауаа рӄазшьақәа ҳазшаз срылхәдаитәит, иашангьы иӄаитцеит.

...Аамта ансымаз суапа сыенылаҳәаны амца сыеҳәаион, мамзаргьы сыҩеыжәланы схала снапшы-аапшуа аныӄәара бзиа избон. Зны-зынла иахьынтәаанагаз сзыдмырӡо схы сцәымыгхо аӄынӡагьы саннеиуаз ыӄан, «иӄалои, мшәан, схы иаагәыдтцаны сеысшьыр» ансгәахәуазгьы рацәан. Аеи ҭашьра схы итцашәалон, аха ишысзымгәаӷьуазгьы здыруан.

Ара, уажәы сахьыӄоу, усӄантәи аамта саназхәыцуа, исгәалашәоит ҳархәтаҿы имаҷымкәангьы аешьрақәа шыӄалахьаз. Изыхӄьозгьы, амацасра, арыжәтә ма ахьымӡӷ – абарт ракәын.

Аеықәтәаара даара сашьцылеит. Ирҳәоит аеи алеи раӄара ауаҩ изааигәоу, деилызкаауа даеа

цстәык ыӷам ҳәа, иагьиашоуп! Рапхьа исымаз аҽы ҽынадик акәын. Уиаӷарагьы сгәы азыбылуамызт. Сҩызцәа аӡәырҩы реипш, исоуаз апара хәыҷқәа схы иахаршәаланы реидкылара салагеит. Аҽқәа бзиа избоз, насгьы аҽы бзиа иақәтәаз, араӷа Кавказ ар рҿы ҳатыр иқәыртцон. Убри аӷынтәи аҭыпантәи аҽыжәлақәа ртәы ибзианы издыруаз афельдфебель Кожевников, аҽқәа рыӡбахә ала акырынтә сиҿцәажәахьан. Убри ибзоуралоуп, Попов-Азотов данҭаха ашьҭахь, избоз зегьы џьашьахәыс иркуаз аӷабарда ҽыжәла шаасхәазгьы.

Аҽы иҭиуан черқьес ҭаҳмадак. Ашьапы ахьуан иара, абырг дыццакуан, аҽы цыркьы ала ирласны дызцомызт аӷынтәи хәмариала иҭиуан. Излеилыскааз ала, Анапаӷа, амшын апшаҳәахьы албаара дахыццакуан. Ҭырқәтәылаӷа амҩа иқәлаз иуаажәлар дрыхьӡарц иҭахын...

...Аҽы аасымхәар, Кожевников имутцәӷьеит, ари аҩыза аҽы уаҳагьы иубараны уӷаӡам, иҳәеит. Ашьҭахь аҽқәа ртәы бзианы издыруаз ахә злақәыртцаз ала ҩышә мааҭ иреитцамкәа иапсан, сара жәамааҭк ҳәа иаасхәеит. Аҽы змаҳхыз ачерқьес ҭаҳмада, аҽы ашьапы ахьахьуаз инапы ақәкны Кожевников акы изеиҭеиҳәон. Уи днаҳадтцны дышцатцәӷьаз, аҽы ҭрысны, аҕәра ҳампытцжәааны ицарц иақәнакит, ианаҳмышьҭы акьыркьырра иалагеит, ҳҩыцьагьы ҳаицхыраны аарлаҳәа иаанаҳкылон.

Сара уажәшьҭа, исыбаргәыз, саамҭа меигӡарахда изыкәсырӡшаз сыман. Сҽы савагьежьуа садгылан, Кожевников иакәзар, уигьы сҽы ашьапы ахьахьуаз ҳаскьынкәак пшааны иақәитцон, аӡырӷәанда иӡааиргылон, ажәакала ахәшәтәра даҿын.

Сара сҽы снапы иасыршьцыларц азы акраҿастцон, схәы иахаршәаланы ашьақар астон, сацәажәон, исыргәыбзыҕуан. Ацыркьра ианаӷәытц, уаҳа даҽаӡәы игәра мгакәан, аӡахьы иганы сара

схала искәабо салагеит, ҽыҳәҳәагала исрыцқьон, аҧырцә сҳәон. Аҽы Џьубга ахьӡын. Уи ахьӡ аурыс бызшәахьы еиҭоугар – «аҧшалас» аанагон. Уахьахәаҧушаз агәамч ду шамаз ҩашьомызт. Мачҿ-мачҿ атәы сҭо саналага ауп ианеилыскааз уи аҟабарда ҽыжәла «шьагды» ишатәыз. Ари аҽыжәла ачерқьесцәа рҟны иреиӷьу ҳәа иҧхьаӡан. Егьи адыга ҽыжәла «жьарашьҭы» аасҭа агылара мачҿк еитцан, алаӡареи ахачҳареи, агәашьамхи рзыҳәан аиҧш узыҧшаааыамызт, мчыбжьык акраҿамтцаӡакәа иаанхаргьы, аныҟәашәа уи азы иагнархомызт.

Хҭацәыхак шаасоулак аҽҭакырҭахь сҿынасхон, харантәи санабалак Џьубга ақәаркәашьеира иалагон, аҧхьатәи ашьапала ишьаҧхыцуа, абыби анышәи шьҭнарббуан, сааигәа дааихьоумашь ҳәа аблақәа ирцәытцыҧшны иҧшуан, ашьақар ақьышә ишныҟәсклак, аҧынтца аҟәымшәышәра сыдырӷәӷәаланы саннакылон, «хырр» ҳәа ашақә иасуан. Нас ачерқьес кәадыр нақәтцаны амгәырхақәа ансырххоз, ацәа иҭаӡыӡон, изқәыршәашәон.

Ахьышәҭҳәа саныҩҽыжәлалак ашьапқәа адгьыл иқәгылаӡамызшәа иҽырпа-ҽырпо аҿынанахон. Сҽы «сытцакәашо» сахьнеиуаз сызбоз сытцашьыцуан. Џьубга аҟамчы аурбар, мамзаргьы амаҳмыз ааурхар ауӡомызт, урҭ рыдагьы иара аҧшалас иаҩызан, насгьы «ихьымӡӷнашьон».

Такәы аамҭа ахы иоусыжьӡомызт, шьаҿа-шьаҿала, ныҟәашәала исырныҟәон, нас аӷәра иақәиҭыстәуан, иаргьы акаршәреи аҿынаареи зегь азеиҧшны, цслаҳәҳасабла икаууа аҿынанахон. Зынызынла амҩа санацәхҟьалозгьы ыҟан, аха сҟьалар ҳәа сшәомызт, Џьубга аӷәра нақәсыршәуан, ахала саманы иааауан. Ашьхаруаа шамахаӡак акәымзар, аҽы иеихсуамызт, уи здыруан азы тцыхла санныҟәозгьы ыҟан. «Зеиҧш ҟамло егьыҟамызт, ахы сықәшәаргьы Џьубга сҭыҧ ахь сшаанагоз здыруан…

...Ус иаалырҟьаны ҳархәҭахьы имҩахытцит, ҳкомандаҟатцаҩ хада аҭауад Бариатинскии аинрал аграф Евдокимови, ҳархәҭа азыҟатцашьа зеипшраз агәаҭаразы. Иахьабалак еилыхаран. Ар рышьҭаларҭа, ртәарҭа-ргыларҭа, рыкрыфарҭа, рышәтцатәы, рабџьар – абарҭқәа зегьы аамҭа кьаҿк иалагӡаны еиҿкааны аиҳабацәа идырбатәын.

Атцыхәтәан аполк ацәаҳәа ҳақәдыргылеит, ҩбаҟа сааҭ цахьаны еипш: «иааует, иааует!» – рҳәеит. Афаитонқәа рыкәырқәеи, аиҳабыра рышькылкыҩцәеи еилаҳанто ишьҭдырббуаз асаба иалыҷҷаауа, ихьӡыркха иуҿапхон рыжәҩа иқәыз рчынқәеи рақсельбантқәеи.

– Ап-о-о-олк, шәеыриашаны шәгыл!.. Иалагеит агәаҭара. «Агәынамӡара, мамзаргьы аҽпныҳәа шәымоума?» – иҳазтцаалт, аха иага гәала ыҟазаргьы, асолдаҭцәа ҳәашьа рымоума, «акы шәҿытцҟьар ишәыхьуа жәдыруаз!» афельдфебельцәа заанатцы рҭаҷкәым – лахҭымқәа цәытцырҳәҳәаны иддырбахьан. Асолдаҭцәа рхымҩапгашьа згәы иахәаз Евдокимов:

– Схахәышлара ларҟәны сара шәҿапхьа схырхәоит! – иҳәеит.

Ар зегьы аӡәк еипш «ура» еицырҳәеит. Абри ажәа «ура» ансаҳалак самхапышәырччоит, избанзар уи ҭаҭар бызшәоуп, «уас» ҳәа ауп иаанаго. Афицарцәа бзиа ирбоз, Даргоии, Гергебилиеи, Польшеи рфырхатца ҳәа изышьҭаз аинрал-фельдмаршал аҭауад Бариатински, иҳәеит иахьа иаадырпшыз азыҟатцареи алеишәа бзиеи ртәы иара ихатцкы аимператор илымҳа аҟынӡа ишнеиго. Адырҩагьых – «ура!» Аӡәырҩгьы игәырӷьацәаны иамхатцәуон.

Игеит адаулқәа рыбжьқәа, ацәаҳәа ҳшықәгылаз, ҳаишьҭагыланы ар рхадацәа рапхьа ҳаиасны ҳцар акәын. Сара асолдаҭцәа срапгыланы с-Цьубга сы-

ҵаҽырбо снеиуан. Акәадыр сахьантәалаз сыбӷа риашаны, сарӷьарахьтәи саргәҵысҭа, сарӷьа маҿа адкыланы сармарахь санаахьапш агарф Евдокимов нацәахыла аҭауад Бариатински сшиирбоз гәасҭеит. Иирбатцәқьоз хаҭала сара сакәӡамкәа, с-Цьубга акәзаарын, аха усҟан иабаздыруаз.

Ақьабзтә мҩасра ҳаналга ашьҭахь ихәы ӡаны ицәысфазшәа илахь еиқәшьшьы Гаиваронски ус иҳәеит:

– Каисаров, уара Анцәа дыззылпхаз уреиуаҵәҟьазаап, аинрал-фельдмаршал ихаҭа лапшхаала духәапшуан, ҳаиасны ҳахьцоз. Саргьы сгәырӷьатцәа сааҟалеит. Сҽы назган аҽхарпарҭаҿы аӷәра нахасыршәит, еснагь еипш ашьақар асҭеит.

Ахәылбыҽха суапа сҽылаҳәаны сшықәиаз апхӡы иҿашы даакылҟьеит Офреин:

– Ирласны уҽеибыҭа, ар рхада дупхьоит! – иҳәеит. Саргьы ахьышәҭҳәа сҩатҵҟьан, али-апси рыбжьара сҽеиҿкааны сшьапы сықәгылахьан.

– Амала, уахьнеиуа, иуасҳәарызеи, амарџьа, сумырпхашьан, иакәымк уҽытцымҟьан, – алымҩанык дсылабжьон ҳкомандир.

Ар рхадацәа ахьтәаз ҳаннеи, аҩналара шысзымгәаӷьуаз аниба Офреин сышьҭахьҟала днасыцәхасын, сныҩнаирпалеит. Ҿык-бзык ала иузымҳәо ирхиаз астол гьежь ду ахаҿы итәан Бариатинскии Евдокимови. Урҭ иаарыкәыршаны итәаз, игылаз афицарцәа зегьы сара сакәын уажәазы изхәапшуаз. Сара сгәы аҭра иҭамгыло, сыпхашьапхатцо сахьгылаз сшьамхқәа сытцаҟәалозшәа збон, схы-сҿы амцабз ахысызшәа ибыз-бызуан. Сҟырҟы сцәыҭшәацәахан, сыбжьы хьыр-вырӡа иааҭызган сшааиз сҳәеит, изулакгьы…

– …Ар-р-рахь, уааскьеишь, апоручик! – ар ркомандаҟатцаҩ ишицәаҩаз ала ибжьы насықәиргеит

аинрал-фельдмаршал, уи азмырхакәа инацәагьы харҟәало сышнеишагьы насирбеит. Саргьы аҙ скуазшәа сыпсы ҙаны, ҿымтҙакәа ишҟа снаскьеит. «Апоручик» ҿааиҭит дсеигәырґьазшәа, ибжьы хаарак аҵатцаны. Рапхьатцәҟьа иихәаз агәра сзымгеит, «мшәан сара сподпоручикуп, агха ихьит аасгәахәит. Бариатинскигьы Евдокимовгьы иааҳәны инеиҿапшын акы аибыҳәара иалагеит. Сыблақәа сзаҟәымго, уажәада исымбацыз, Бариатински игәышпы икыдыз Андреи Апхьанапа иорден сахәапшуан, ус мачҷ-мачҷ схы ꙩышьҭхны, зықәра аасҭа ақәыпш цәа зхаз, агәамч ду змаз, инапы иакыз амчра иатцаеырбоз ар рхада снеиҿапшит. Аарла слымҳаҟынҙа иааꙩуан Евдокимов хрыжьхрыжь исеиҳәоз иажәақәа: агәаҭаратә цәаҳәа ҳаныҟәгылаз азыҟатцара бзиа шсымаз иаасырпшыз схымꙩапгашьа ар рхада ишигәапхаз, убри аҟынтәи чынла сшеиҳартәыз – сеиҳәон.

– Апо-р-р-ручик! – акаꙩҳәа иҿацаҙа ауада иааꙩныꙩит аҭауд ду ибжьы – иуҭахҙами уареи сареи ҳаицәаажәарц! – иҳәеит уи. – Уааи, уареи сареи ҳаицәаажәарц азыҳәан, ҳаеқәа еиҭнаҳпсахлап! Уи иажәақәа егьырҭ изаҳаз агәахәара шырнаҭоз мꙩашьо аґыу ааилдыргеит. Сара сахьгылаз сылахь апхҙы хьшәашәа алтцуа иалагеит. Ак сҳәарц сҭахыуп, аха исзыгәаґьуам, сыхәда еимаҳәахны акы иааннакылеит. Ҳамҭак ааҭынчрахеит, аха Евдокимов аруаꙩ итцасала ибжьы ꙩҭыган даеехырччан:

– Уара, арпыс, иуцьысшьоит ухымꙩапгашьа! Ари аꙩыза аразҟ ду аиура дарбану згәалаҟазаара шьҭнамхра. Аибашьра адәаҿы ақәыцьма даꙩызоуп, аꙩны – аҭацапшқа! Анцәа уиныҳәааит, уныҳәаҿа ааныскылоит апоручик! – иҳәеит.

Сара сызлаꙩналаз ала сдәылтцу-сдәылымтцу сгәалашәаҙом, убас еипш, алаапк сыцҳазшәа сдәыл-

ҟьеит адәахьы! Ауадалыҟь пҳәыс леипш, сышьҭахь раимырхаӡакәа, шьҭахьла-шьҭахьла такәы снаскьеит.

Алашьцараҿы сыцшааны, Офреин сааигәыдиҳәҳәалеит.

* * *

С-Џьубгеи сареи ҳанеипырҵуаз атәы сзеиҭаҳәом, сгәы иснарҳәом. Бариатински исзынижьыз аҽы аҟәтәара акәым, ахәапшрагьы сҭахымызт. Мызкы ашьҭахь ҳаштаб афицарцәа руаӡәы хәмариала иаасырхәеит. Ари згәампҳакәа, акыр иҽеимыз ацәажәараҟәа ахзырҿиаазгьы ҟалаҟәеит. Сгәы бзиам ҳәа ҿыҵгас иҟаҵаны аԥсшьара срышьҭразы арапорт зҩит, аха аполк акомандир мап сцәикит, уи изырҟаҵазгьы, ҳәараҭахыума, Офреин иоуп. Сара сзы абри аԥсабара зегьы гәарабжьараны сыбжьахазшәа, иҭшәаррахеит. Уи зегьытцәҟьа Џьубга ҟадыцьь ахьсцәыргаз акәӡамызт изхараз, иаалырҟьаны аҭауад ду сырҽхәапхьыӡ ахьиҳәаз, чынла сахьыҳараикыз уҳәа сызлаз сҩызцәа рҟынтәи иатцашьыцуаз рацәаҩхеит, иахьааидтәалоз, амаца иахьасуаз, фырџьанҟәак ахьаанырқылоз снарымпҳьо иалагеит. Урыстәыла иааҟало акгьы џьашьатәӡам атәым уаҩ дгәыцхәхар ауеит, агәыцхәы дтәымуаҩхар ҟалоит. Тәымуаҩыс ирыпхьаӡо уи еснагь гәрамгарҭас дрымоуп.

Зны аотриад ахь маӡа-шәҟәык гатәыс исырҭеит, уи ашьҭахьгьы – даҽакы. Аполк анҭыц саныҟаз иаҳа сыԥсы еивызгон. Сымбара еилаҳауазгьы шыҟаз збон. Дтцак соур инасыгӡон, сцон-саауан, амҩаԥгаҩ дсымаӡамкәа. Изныкымкәангьы абрагьцәа сышьклахысхьан, рхымҭа сыжәҩахыргьы иаӡывасхьан.

Аштаб аҿы уск атцыхәала акапитан Закурдиаев сицны сахьнеиз аполковник Геимани сареи

ҳаибадырит. Згәы аартыз, ар рматҵзураҿы зхы аҵьыка ықәызххьаз аӡәы иакәын. Командирс даман, иқәтцны Ҭырқәтәылаӄа ицоз ашьхаруаа рымҩа апхьа иӄаз Амшын Еиқәа аҿықәантәи абаашхырґәґәарҭа. Закурдиаеви сареи Геиман исасдкылашьа ҳгәы иахәан, уаӄа ҩымшӄа ҳаагыларц ҳаӡбеит, иаргьы деигәырґьеит. Усӄан пхыӡ избаргьы исызхатҵаӡомызт, убарҭ мышкыҩымш ирылагӡаны апхьаӄатәи спеипш зегьы ӡбахоит ҳәа. Аиаша шәасҳәап аполковник бырг амра иашәхьаз ихы-иҿы уарцеи ахәапшра усӄакгьы сеилаҳауамызт, аха… Ихахәышла ихахәда иныкәпсон, ижакьа шлахьан, амала иҵьымшьқәа еиқәатцәан. Уаанӡа избахьаз аӡәы, ицәа ихыскаауан. Аха дызустҭаз сгәалашәомызт. Аполк ахь ахынҳәра сгәы азыҳәомызт, аха аҽыуардын иақәыз аҭәа сылаианы амш ашареи ахәлареи еихьысыгӡаларгьы сҭахымызт. Акапитангьы дӄәазгаӡа акәын дшыӄаз, игәы ахьҿыґьуаз акәхап, дааӄәымтцзакәа ипынтца агәаҩара дҭыхон, ахәыцқәа ытцихуан. Уи дызҿыз дааӄәытцын:

– Ҳамцаӡои? – иҳәеит.

– Ҳцалап! – сҳәеит, – амала амтцырбґьы иалхыу акәымкәа, хар змамшәа иӄоу иаажәыша акыр шәымоума? – снаиазтцааит. Закурдиаев иблақәа ааччан, снапы аанкыло, ус иҳәеит:

– Аром угәы иагома? Иамаитәи аром цқьа ҳәа изышьҭоу!..

Амҩа ҳақәлеит. Амҩа зынӡаскгьы ибаапсӡамызт, иҽыуардын уиаӄара иҭагәҭасӡомызт аӄынтәи ҳҩыцьагьы аҭәа тата ҳалатәаны ҳаицәажәо ҳцон. Убри аӄара ҳаизааигәахеит сыхьыӡ – Иаков ҳәа акәымкәан Иаша ҳәа сеиҳәо далагеит. Сымҩанызаҩ дуаҩ ӄәышын, апсҭазааратә пышәа иман. Убри аӄынтәи уи уицны агәҿыґь уагомызт. Закурдиаев

сыгәра ганы гәаартыла дсацәажәон, уи сара еиҳагьы сгәы иахәон. Исгәалашәеит уи дзеипшнысшьалоз.

– Мақсим Мақсим-иԥа цәгьа уиеипшуп, – сҳәеит.

– Уи дызусҭахда?

– Лермонтов иҩымҭа уаԥхьахьоума?

– Маԥ! Дзеипшра уаҩузеи уи?

– Абас уара уеипш зеипшу ҭаҳмада гәыразк иоуп.

– Ар рмаҭцзура иахысуа абыргцәа зегьы анык илыхшазшәа еипшуп! – иҳәеит. Ҳшеицәажәоз иаасгәалашәан сиазҭцааит:

– Абра абырсҟаамҭа аррамаҭцзура уахьынӡахысуаз Бестужев-Марлински ҳәа зарҳәоз џьаргьы думбаӡеи?

– А-а, уи узҿу, – иҳәеит Закурдиаев, – маԥ. Хаҭала сара џьаргьы синымиеит, аха егьырҭ адекабристцәа аӡәырҩы аррамаҭцзура иҳацахысуан. Марлински ҳәа узҿу урҭ дрыламызт.

– Ишырҳәо ала, уи уажәыгь ашьхаруаа рҿы иҽыԥхьакны дҟаларушь, шәгәы ишԥаанагои?

– Уи аҩыза алегенда рҳәоит, аха, Марлински иоума, егьырҭ роума аӡәгьы иԥсадгьыли ижәлари чарҳәара рзимуӡеит. Аибашьраҿгьы избеит, сара урҭ, – иҳәеит Закурдиаев, – аиашазы агәаҕь зызҭоу фырхацәоуп. Иага умҳәан, нас аамсҭа хылтцшьтрақәами, аӡәы ишьҭахь игыларц шԥазалшоз. Амала иҟан, дара рыҩнутцҟа, сгәы зыхшәақәазгьы, ацәгьаҳәара здыруаз, зегь зхараз дара ракәӡамкәа, егьырҭ ракәызшәа ҳзырбоз. Усҟан даҽа џьоукгьы ауаа хархьқәа ирылтцқәазгьы ачерқьесқәа рахь ишиасқәазгьы ҳаҳақәахьан. Шамиль идгыланы еибашьуан, абзарбзан хқәа издырҭәон... – иажәа уаҳа иацымтцакәа ҳашцоз, – уманшәаланы утәоума? – иҳәан даасыхәаԥшит. «Ааи», сҳәеит саргьы.

– Сара сахь лассы-лассы дааилоит, ибзианы издыруа хатцак, д-черқьесуп иара. Сасра дансзаауа

напҭацәы даaӡом, арыжәтә анидызгалалак даарагьы иҭахцәамкәа, акы, ҩба – уаҳа дырхысӡом, иааникылоит саҳаҭыр азы мацара. Ачерқьесцәа, аиашазы аҩгьы рыжәуеит, ауаткагьы рыжәуеит, аха ианакәзаалакгьы арыжәтә рылсны ршьапы изықәымгыло, ирҳәо рҿамшәо, ируа иақәымшәо иубаӡом.

– Исзеилкаауам, ҳаӷацәа иреиуоу уара уахь сасра дышԥамҩахыҵуеи?!

– Уи цәгьара злоу уаҩӡам, абџьаргьы икӡам, Озермес ихьӡуп, иара. Иабгьы дыздыруан, Ҭырқәтәылаҟа ицаз дрыцны дцеит. Урҭ рҩыџьагьы – абгьы аԥагьы ажәлар рҿы ашәа аԥҵаҩцәа ҳәа ирышьҭоуп. Ачерқьесцәа рҟны ашәаԥҵаҩы абџьар идыркӡом. Иеибашьуа деибашьуеит, арҭ реиԥш иҟоу усс ирымоу афырхацәа рзы ԥсра-ӡра зқәым ашәа рзаԥҵароуп, ахәра зауз, ахәрашәа ала ихәра ирӷьароуп. «Ҳаӷацәа иреиуоу дышԥаауашьҭи» уҳәеит. Уи сара ӷас дсыԥхьаӡаӡом, иаргьы – убас. Ҳаиҩызцәоуп, иҳабжьоу ауаҩра ауп. Уи ҳара ҳҭагылазаашьаҿы аилкаара уадаҩзар ҟалап, аха аԥсҭазаараҿы ус ауп ишыҟоу. Аиаша уҭахыума, урҭ рдунеи закәу ҳара ахаангьы иаҳзеилкаараны ҳаҟаӡам… Урҭ… урҭ хақәиҭрала анхара зҭахыу уаауп! Амҩа ҳахьынӡақәыз, Закурдиаев даланагалан, ачерқьесцәа рыбзазашьеи руаҩытәыҩсатә ҟазшьеи ирызкны исеиҳәаз зегьы еиҭаҳәашьа рымаӡам. Абрахь, Сибраҟа санаарышьҭ ашьҭахьгьы ачерқьесцәа рмилаҭтә шьақәгылашьа иазкыз акыр анҵамҭақәагьы срыԥхьеит аҟынтәи издыруагьы маҷӡам. Ахҭысқәа снарԥыҩланы исҳәозаргьы, ааигәа саԥхьеит Л. Льиулье истатиа «Черқьестәыла» захьӡу. Уаҟа автор ашьхаруаа-ашаԥсыӷцәа рзы абас иҩуеит: «… ажәлар напхгара рыҭара аӡәы ихала инапаҿы иҟаӡам, – иреспубликатәуп. Азакәанԥҵаратәи

анагӡаратәи амчрақәа знапаҿы иҟоу ажәлар роуп – идемократиатәуп». Срыцхьахьеит уи иақәшаҳаҭым ргәаанагаракәагьы: «Азтцаарақәа рызбарц азы ажәлар иалырхуаз аҟәышцәа-аиҳабацәа, ауаа нагақәа, изакәызаалак мчыла дтцак аҟатцара азин рымаӡамызт, ирылшоз акы затцәык – абжьагажәала аус аӡбара акәын, ус анакәха ажәлар анапхгара рымаӡамызт» – рҳәоит урҭ. Ашапсыгқәа рҟны тцасла иапымызт ацәгьа ҟазтцо ашьра иқәтцара, абахҭа иҭакра, урҭ рыҩнутҟа иҟамызт арҳәреи агьычреи...

...Ажәаатәи ашәышықәса антцәамҭазы ашапсыгқәа раамсҭцәа Шереҭлыҟәаа, ирымаз рзымхакәа адгьылқәа рацәаны ирымпытцаркуа иалагеит, ишнеи-шнеиуаз акәымкәан, архәарақәагьы ҟартцеит. Ари збаз ашапсыг жәлар ааизан Шереҭлыҟәаа ртәыла ралцаразы апҟара рыдыркылеит. Иалырцеит рқьабзи-ртцаси ахьеиларгаз иахырҟьаны. Шереҭлыҟәаа ршьа рурц иақәыркит, аха рхала рымч ақәхомызт. Быжьдагәаа раҳ Баҭы-гиреи иҿы ицеит, уҳацхраа, еимаҳтцәо рмал абжа уаҳҭоит ҳәа. Аха Баҭы-гиреигьы Шереҭлыҟәаагьы ирдыруан иага рымч еилартцаргьы ашапсыгцәа ишырзымиааиуаз. Илықәланы ицеит Петербургҟа аҳәынҭқарпҳәыс Екатерина II лыцхыраара иаҳәарц. Екатерина II адтца ҟалтцеит хышәҩык аказакцәа-аибашьцәеи абзарбзанқәеи Баҭы-гиреи ирҭарц. Ашапсыгцәа иҟалаз анырба ахыхьчаразы рееидыркылеит. Иҟалеит ашьаартцәыратә еибашьра. Убри иазку ачерқьесцәа рҳәамҭак ыҟоуп: «ашапсыгқәа аибашьраҿы иаиааины ишаауаз пҳәыск дырпылеит, схатцеи сычқәыни абаҟоу ҳәа данразтцаа, аибашьраҿы иҭахеит рҳәеит, артцәааҳәа дыҳәҳәо, лызгқәа шцәылпуаз, шәара шәызлеиқәхазеи ҳәа данразтцаа: ҳара Баҭы-гиреи даҳшьит, рҳәеит. Апҳәыс аҳәҳәара даaҟәытцын анапеинҟьара далагеит. Убри нахыс

ашапсыгқәа рҿы аамсҭара аҵыхәа пҵәеит, ажәлар русқәа рхала ирызбо иалагеит.

* * *

Уажәы абраҟа, Сибра, абарҭқәа сахьрызхәыцуа, иаҳа-иаҳа еилыскаауа салагеит ашьхаруаа ҳаимпериа аҿапхьа харас ирыду, хақәиҭрала иахьынхоз мцара шакәу. Убри иахырҟьаны мацара ауп шьаҭанкыла рықәхра изаҿу. Ашьхаруа жәлар рхақәиҭреи рхьыпшымреи аҿкы, Урыстәылатәи аҳратәра, аҵьамыгәа цәгьа иҭаргыланы иамаз егьырҭ ажәларқәа рахь ииасыр ҳәа ишәеит, уи ауп иҟалаз.

Ашапсыгқәа рҭоурых изладыруа ала; амонголцәа роума, Александр Македонски иоума, Ҟрымтәи ахан иоума – аӡәымзар-аӡәгьы илымшаӡацызт урҭ ахәура рҭацалара. Аурысгьы уи инагӡаны илымшаӡеит. Илшаз рыхәҭак рнырҵәареи иаанхаз рыпсадгьыл иқәцаны ркацареи роуп. Уи илзыршазгьы – хыпхьаӡарала – ҵѻа змамыз ар ахьимаз ауп.

* * *

Схынҳәуеит аҽыуардын ахь.

– Афанаси Игнат-иԥа, уара ачерқьес бызшәа удыруама? – сиазҵааит Закурдиаев.

– Еиужьҵәҟьаны аҵәажәара сылшом, аха пыҭчыҭқәак здыруеит, амала урҭ рбызшәа уҵарц уҭахызар, убз агәыр аҵа икылухыроуп – иҳәеит. – Озермес ҳәа сызҿу ихаҭагьы ицәгьамкәа аурыс бызшәа идыруеит...

Озермес ихьыӡ иҳәацыпхьаӡа уии сареи уажәраанӡагьы ҳаибадыруазшәа сгәы иснаҭон. Аҵәа санҭанагалозгьы Египеттәи афараон Рамзес ихьӡ иахыршаланы сазхәыцуан. Цьоукы рыбжьы аҵәа салнахит.

– Иабыкәу? – дҵаауан Закурдиаев.

– Аа абан, ачыкьҟәа рывараҿы, – иҟамчы ахәы нароуны иирбон аҽыуардын ныҟәцаҩы.

– Ижәбазеи уара?! – сыбжьы нарыҟәсыргеит. Закурдиаев аҽыуардын дналбааит, саргьы снаишьҭалеит. Ҳҿапхьа ҽыуардынк хыршәҭны икажьын, аҽеҟәа ыҟаӡамызт, анаҩсҟа аӡәы дышьны дышьҭан, иарҭмаҟгьы уа иван. Закурдиаев апсы днеихагылан, ихы ларҟәны днеиҿапшит, илахь ахы ахьаҟәшәаз абаз ҭыпк аҟара икылжәан. Џьара дшызбахьаз аҟара гәҩарас исоуит, аа, дысгәалашәеит ахәаша, рапхьа абрахь санаауаз саазгаз афельдфебель иоуп. Сгәы даарыцҳанашьан зымҩа апшра салагеит.

– Иакәым ҟалагәышьеит, аха иҳамчузеи, акызаҵәык иҳалшо, даанмыжькәа, даашьҭхны иҭып ахь игара ауп, – иҳәеит Закурдиаев. Ари заҳаз аҽыуардын ныҟәцаҩы:

– Дабаҳгои мшәан, апсы дырххо, абраҟа џьара анышә даҳҭап, – иҳәеит.

Закурдиаев ииҳәаз дахымпеит.

– Ари дкьырсиануп, кьырсиантәас дымҩапгатәуп. Уара унеины уеҟәа раҕәра аанкыл, ҳара даҟәаҳҵоит, – иҳәеит, сара сахь даахьаҳәын. Икьакьа-ҩаҩаӡа иҟалахьаз апсы деимакы-еиҿакны аҽыуардын данаҳҵеит, ихы-иҿы маапшуа аҭәа наҟәитҵан:

– Сара апсы идтәалара уажәы исымбеит, уара угәы иаҭахымзар унеины апхьа уаҟәтәа, – иҳәеит Закурдиаев.

– Саргьы апсы сицәшәаӡом, – схәан уахь сҿынасхеит, дук хара имгакәан, ҳаргьы уи иҭыпаҿы ҳҟаларгьы ауеит, – схәеит.

– Убз уацҳаи! Амала, аратәиҟәа сдырны исылакьысӡом, араҟатәиҟәамзар, иуасҳәои... Ҳцалап, Анцәа ҳихьчозар аабап. Ҳнаскьацыпхьаӡа апсы да-

аскьаны сшьапқәа дрыдыгәгәалозшәа збо салагеит. Аԥсра сахьацәшәоз сзымхозшәа, уажәы аригь дысзацлеит. Ааилашәшәымҭазы апост аҿынӡа ҳназеит. Угәы иаазымчҳартә аҳауа ҵаан, насгьы уамакала ицәаакын. Апост ахырӷәӷәарҭа аӄәарч-ӷоны иӷонан. Наӄ ашьҭахьӄа сахьԥшуаз ҭӡамц иатцәак аҿыкәыршазшәа збон. Ари закәызеи ҳәа Закурдиаев ианисырба:

– Уажәада амшын умбаӡаци?! – иааҵьеишьеит. Ишьамхқәа ӷацәӡа фельдфебельк асолдаҭцәа ицны даакылсит. Акапитан аԥсшәа аниеиҳәа ашьҭахь, асолдаҭцәа неины аԥсы дылбааргеит. Слымҳа зышьцыламыз шьҭыбжьқәак саҳауан, урҭ ахьгозахь снаскьацыԥхьаӡа иаҳа-иаҳа илаӄәуан. Абыржәоуп раԥхьаӡа акәны амшын анызбоз, мап, асахьақәа рӄны избахьан, аха «аԥсы шҭаз» исымбацызт. Аканцьақәакгьы ӡыхгылан. Ҵаӄа аӡы аӄәарахьы иааиуан. Сылаԥш иахьынӡабоз шәах шкәакәала ихнаӄьон, нас инахынҳәны шьҭахьӄа ицон. Уахь сналбаан, снапы нӡаашьыланы аӡы сҿасҭәеит. Аҵаарагьы сқьышә иныкәлеит.

Закурдиаев ибжьы насықәиргеит. Амшын ахьынтәи иаауаз аԥша абаафӷы аанагон.

Цыҭрак ашьҭахь ҳхәы идырхиаз ҳнахатәеит. Сышьҭахь амца иақәыз акәашқәа аҿҿаҳәа «ицәажәон». Иахакнаҳаз ачуан ахәаҭаҳәа ижәуа акәац ҭан. Акәакьҭаҿы икҿагылан ауарҳал зқәыршәыз ацәардгәы.

Ахәыӄатцаӷ ерыӡк азна аӷы иманы дааит. Закурдиаев Иамаитәи аром ахыртлара даҿын. Ихиҿынԥшылара исанаҳәон, еибгала абранӡа ҳахьааз, иаб иӷоны дтәоушәа ихы шибоз.

– Афельдфебель агәаӄ сара сахь акәын дахьааuаз, – иҳәеит Закурдиаев, – иатцәца аром ҭаҭәо дахьтәаз... – Нас иаанаҳкылаԥ еибгала ҳахьааз аӡы!

Ус-ус, акакала, ҩба-ҩбала цыҭкгьы аажәит, алафгьы ҳҳәеит, ҳаччеит, Закурдиаев ицәажәашьақәа рыла еиҳагьы ихы сгәаирпхеит.

– Шәыпшла, – иҳәеит уи, – арыжәтә ыжәны, ипынтца акәацәра ихысга нацәала атаххәа днасын, – аус злоу абри упынтца ушасуа ауп. Упынтца уанаслак улаӷырӡ аанагоит, улаӷырӡ анааува, арыжәтә хылҩапсылҩаны инаухҟьоит. Иашоуп ача ацәакьакьара уафҩыргьы ҟалоит, аха ари исҳәаз иаҳа ипышәоуп, – иҳәеит.

– Афанаси Игнат-ипа, аиашазы, иаауҳәо зегьы апсы рхатцаны ауп ишуҳәо! – сҳәеит.

Иара даапышәырччан:

– Иашенка, уара угәалаҟазаара шьҭызхша акыр сызҳәазар, агәаҳәара ду шыснаҭо удыруаз! – иҳәан ихәдаҿы еивтцарыпхаа еибаркыз аҳәынтцәрақәа аапиртлан, зегьы иҳамтцагылаз ицьам-гәаҩақәа рызна-рызна аҩы нарҭеиҭәеит.

Арыжәтә изжәыз сгәы анарпшаа, сара исхызистцыхәаз, иаасхызгахьаз зегьы Закурдиаев изеиҭаҳәара салагеит. Попов-Азотови сареи иҳабжьаҳтцаз адиуал иалтцшәахаз аниасҳәа, уи аҩызцәа араҟа ирацәаны ишыҟалахьоу иҳәеит. Аха Цьубгаз исыхьыз аниасҳәа мачҟ даакәанызанит, аҭауад Бариатински устцәҟьа шпаҟеитцарыз игәахәзар акәхап, аха ишыҟалатцәҟьаз агәра анисырга игәы ишалсыз збон, сахьихәапшуаз. Ҳахьынӡацәажәоз арыжәтәгьы еицаажәуан. Закурдиаев илсуа далагахьан, аха уи акәымкәа дызмырҭынчуаз даҽак шицрыхозгьы збон... Ус аматцуҩы дааҩналан акрышәҭахыума, ишәыгыу акрыҟоума ҳәа дҳазтцааит.

– Иван, анаҟа изҿузеи? – дтцааит Закурдиаев.

– Апсы ихапхьоит, ацәымза аркны ихатәоуп, – иҳәеит егьыгь ицамҭазы. Аматцуҩы данца:

– Унапатцаҟа иҟоу пату шуқәыртцо ҩашьом, – сҳәеит.

– Цсык еицаҳҳоуп! Ахымхәацәа ркоманда. Асолдаҭцәа реиҳараҩык быргцәоуп, ичымазаҩу, излымшо дубап, саргьы сбыргыуп, сызшьапык сыхәом, аха чынла сахьеиҳау аҟынтә сҳәатәы иазыӡырҩуеит. Изакәу удыруаз Иаша, сара ацыркьра салагеижьҭеи ацыркьцәа зегьы бзиа избо салагеит. Убас ҟазшьас ишьҭысхит.

– Нас уареи сареи ҳаидызкылои, ахы зыҟәшәахьоу сшьапы акәӡам сыжәҩахыр ауп, – сҳәеит сахыхәмаршәа.

– Уара утәы хазуп, – сыхәмарны исҳәаз, иашаны иудукылазаап, – уара, ушызбо ала, уцыркьуп, шьапыхьла акәымкәа, гәыхьла, саҭоумҵан ас ахьысҳәо, аха, – иҳәеит уи.

* * *

Дук ихарацәамкәа, сабик иҵәыуабжь слымҳа иҭаҩуа салагеит. Рапхьатәҟьа иагьааҵьасшьеит, аха уаҳа акгьы ансмаҳа сҿааиҟәыскит.

Аныхаҿы сноугаргьы сыҟәуеит сара ишсаҳаз еипштәҟьа Закурдиаевгьы ишиаҳаз азы, аха имаҳаӡазшәа ҟаитцеит акәымзар, уи смаҳарц азоуп ибжьы рдуны ацәажәара дзалагазгьы.

– Аурыс солдаҭ – асолдаҭцәа зегьы дырсолдаҭуп. Уи изкны акырҟәа узеиҭасҳәахьеит, – дналагеит, – амала, уажәы харантәи салагоит гәыбӷан сумҭан, – иҭаҭынжәга ааҭарцәны ҿыц аиҵаҵара дналагеит. – Ҳара абри агаҿа илаваҵаны, «аҭырҟәцәа рызхыҵра аанызкыло» ахьыӡҵаны абаашхырӷәӷәарҭаҟәа ҟахҵеит. Ҷыдала иаагозар Ардилертәи – «Апсыцҟьа Идоуҳа», Тҟәапс аӡиас апшаҳәаҿытәи – «Велиаминов» (Тҟәапс – шапсыӷ бызшәала – Аҩӡыбжьара). Уи анаҩс – «Головин», «Лазарев», Шәачатәи – «Александровское» (уи ахьӡ ԥсахны «Новагинское» ахьӡыртцеит). Еилкааул арҭ

зегьы зхаӄаҳҵаз, ашьхаруаа амшыннырцәынтәи афатәи абџьари рмоурц азы ауп, иара убас ашьхарахь аӡынразы ас ду анлеилак рырахә рырҳәразы арахь апшаҳәахьы изымлыбаауа раанкыларазы, рымҩақәа рыҿаӄәаразы ауп.

Арҭ ахырҕәҕәартақәа рӄны ар рматҵзура уахыс-уазар аасҭа, аӄарс уҭакызар шәыцьара еиҕьуп.

Акы – агәҿыҕьра уагоит, нас ашыӡчмазара ҵысит, адәахьы упынҵа уздәылырҳәҳәомызт, ҽнак-мзар ҽнак, асолдаҭцәа рахьтә аӡә данымпсуаз ыӄаӡамызт. Ардилертәи агарнизон аӄны мацара аа-нызқьҩык ауаапсыра псит, аҿкы чмазара иагеит. Зынрак азы ашьхарахь ас ду ауит. Ачерқьесцәа рыҩнуҵӄа амлакра ҵысит. Ацҳаражәҳәаҩцәа ҳзаарышьҭит афатә азы ацхыраара раҳҭарц азы. Урҭ наӄ ипхаҳарсит, ус анырзаау ашьҭахь ақәыларақәа ирылагеит. Лазаревтәи абааш илақәланы, зегь ныртҵәаны рыфатә ргеит, ашьҭахь Велиаминтәи дырҳәит. Аапынразы иаадгылеит Михаиловтәи. Уаӄа еиҳабыс даман аштабс-капитан Лико – зцәаҩа џьбараз уаҩын.

Агарнизон иақәларц ианыӄаз, заа мышкы шыбжьаз ачерқьесцәа ацҳаражәҳәаҩ дизаарышьҭит, ҳара ҳгәы иҭоу жәдыруеит, аха ашьакаҭәара ҳҭахым, хаала иауазар, иаҳҭахыу ҳашәҭа, мап анакәха, уатҵәы апсышьа цәгьа шәоуеит, рҳәеит. Лико – ауаҩы махәалахьа ззырҳәоз, – ари аҩыза аниаҳа, артҵәаа ҳәа дыҳәҳәеит: «наӄ иааигәыдтџаны дышәшьы, ари аҩыза ажәа ҳзаазгаз!» – адтца ӄаитцеит. Ацҳаражәҳәаҩ дыршьит.

Лико хылтҵшьҭрала дыфранцызын, аха аурыс ааӡара иман. Агарнизон зыхьчоз, зшьапы еиҭанаго иӄаз ҩышәҩык иреиҳамызт, егьырҭ зегьы ашыӡчмазара рыхьуан. Лико адтца ӄаитцеит ашьхаруаа анқәылалак, ахи-ахәшәи рытцәахырҭа пыр-

жәарц. Аха изгәаӷьуадаз? Уи ихы иадитцеит Архип Осипов – аршьаҟауаа иреиуаз: «Исылшо ала Урыстәылазы бзиарак ҟасцарц сҭахыуп, сышьҭахь иаанхо саларгәалашәалап» иҳәеит. Адырҩаҽны ачерқьесцәа ражәа иамеижьеит, ахырӷәӷәарҭа бааш иақәлеит. Афатә ҵәахырҭа акәыз џьшьа ахи-ахәшәи ахыҵәахыз ашә аԥҽра иалагеит. Ари збаз Архип Осипов, иԥижәеит. Дҭахеит Осипов хлаҳәадагьы... Нас, уааи, Иаша иаажәып Осипов игәалашәаразы, – иҳәан, Закурдиаев иаҵәаца нҭыркәкәаны инықәиргылеит. Арыжәтә ахьсылсыз акәу, мамзаргьы абырг исзеиҭеиҳәаз ажәабжь анырра иснаҭаз акәу, сахьтәаз сгәы ҿыгьуашәа збо салагеит. Исгәалашәеит, абрахь аполк ахь сааизар аахыс сан салам шәҟәык шылзызмҩыцыз. Ус иаалырҟьаны адырҩегьых аӡҟы ҵәуабжьы саҳаит. Мшәан, иашаҵәҟьоума исаҳауа! Сҳәеит гәаныла.

Закурдиаев сниҿапшит, аха уи иҽадцаланы иҭаҭынжәга аитцатцара даҿын.

– Усҟан ҳаруаа рацәаҩны иҭахама? – снаиазтцааит, иажәабжь аҵыхәала.

– Пшьынҩажәаҩык рҟынӡа ҭахеит. Ликогьы дызгарыз ахы иқәшәеит. Ачерқьесцәа зыԥсы ҭаны ихәны иаанхаз иахьцоз ирыман ицеит, ашьҭахь аурысқәа итҟәаны ирымаз ашьхаруааи дареи еиҭнырԥсахлеит.

– Уара уалахәызма, Афанаси Игнат-иԥа?

– Мап! Анцәа исҟәырхуп! Уа иҟаз аероманах Наиси исзеиҭеиҳәеит.

Ҳамҭак ҭынчран.

– Шәӡ-ы-ы-р-ҩы!

Шә-гәы-шә-ҽаныз! – игеит аҷапшьацәа рыбжьқәа.

Закурдиаев даасҿапшын, уажәшьҭа узырччаша акы узеиҭасҳәоит, – иҳәеит.

– Зны ашаԥсыӷқәеи абаӡехцәеи рҽеибыҭаны Навагинтәи абааш-хырӷәӷәарҭа иақәлеит. Агарни-

зон аиҳабы Прыскин ипҳәыс, – апҳәыс еиҿамс ҳәа ззырҳәоз, лҳаргь лхаргыланы аиҿахысрақәа ахьцоз днеизаап. Ари дызбаз ашьхаруаа ахысрақәа ирҟәатцын: Прыскин изаарыцҳаит: «ҳара аҳәса ҳрабашьӡом» ҳәа. Абри ашьтахь аинрал-леитенант Раевски дахыхәмарны иҳәалон: «ҳаибашьцәа рхатыпан афицарцәа рыҳәсақәа наҳашьтлозтгьы, шьта урт ашьхаруаа ҳнапахьы иааҳгахьазаарын» ҳәа.

Абра сахьтәаз исызбеит сныққәианы сыцәарц, аха ацәара сымпцын иқәломызт.

– Шәара шәабипара ртәы ҳҳәарым, иара ҳара ҳабипарагьы шаҟа ирхаанхахьоузеи? – сҳәеит.

– Уара макьана акгьы умбаӡац, – иҳәан Закурдиаев дҩагылан, схәычҷаахыс исаҳауаз ашәак аацәыриган, алеи-ҩеира далагеит.

Ҳамтас иаашәышьтуеит
Ацәқәа, ауас чахқәа.
Иаҳгәапхоит иахьҳашьоу аласа қылпадқәа.
Аха еиҕьаҳшьоит иҳашәтар аҳәыс хырцәала!

Шәаҳныҳәоит шәныҳәаҿа аанкылан,
Ахәша алатцаны ақашь ҳфоит.
Жьыхәта бзиакгьы амца иныҽҳәатцан,
Иаҳӡуеит, иаҳфоит, иаажәуеит!..

Ашәаҳәара даақәытцны атӡамц аҿы икнаҳаз аимператор Александр II ипатрет днамтцагылеит. Уи илахь тақнаҳан, илымҳа џадрақәеи, иӡамҩа иадчылаз имыжҩыцқәеи, армарахьҟа ипхьаҳәаз ихахәи, ипатцеиужьқәеи инапала еипхьышьшьаауа днархысит.

– Ирҳәоит, ари уажәы ижакьагьы ауишьтит ҳәа – тәамбашақә даацәажәеит Закурдиаев.

– Аҳәынтқар қьышәқәтцала уихымцәажәан, – сҳәеит сара.

Закурдиаев азнык азы исҳәаз агәхьаа имкӡазшәа ҟаитцеит, аха ашьҭахь апатреҭ аҿапхьа диашахәҭцәаӡа дҩагылан:

– Шәара шәҳәынҭқарратә мчра аҿапхьа, – иҳәеит уи, – хеиҭаҳәара зуеит! Шәара шәаҳаракыра, снапы ианышәтцаз апсыжырҭаҿы, ауаа псуеит, иаажуеит, абри ҳаҿуп!..

Аҭаҳмада иижәыз арыжәтә иаҳа-иаҳа ишилсуаз ҩашьомызт.

– Изакәытә бзамыҟәажәоузеи апша иуҿанагалаз! – сҳәеит снаиқәымчны.

Закурдиаев даахьаҳәын блатцыхәала днасыхәапшын, ишьапы итцшьуа ҳазхатәаз астол ахь дааин арымӡ дныҟәтәашәа иуит, аха ихы ихәамц иазнымкылакәа ачанах инанаҳалеит.

– Афанаси Игнат-ипа, иҟаутцо закәызеи, уаапши арахь? – сҳәеит, аха изоуҳәода, ибз аҟәаҟәа пҭцәазшәа иҿы еилгаӡомызт. Санимыхәа, саргьы снықәиеит, исызгәамҭаӡакәан ацәа сылҭаҳәаахаа сагеит. Пхыӡк салан: ҩ-ӡиаск рыбжьара аиҩхаа сыбжьахан, сзыбжьытцуамызт. Сывараҿы аӡәы апсхыхра даҿыхуп. Попов-Азотов ибжьы акәхушәа ак саҳаит: « – … абас ауп ишыҟоу аусқәа, сашьа, уаала ҳцап».

Сцәырҳаны саапшит. Ишшарыз ишахьан.

* * *

Сара санҿыхоз Закурдиаев дгылахьан. Баҭылкак аром хыртланы икны, илакытца ашәапшь ҟапшь аҽыкәыршаны, сара дысзыпшны дтәан.

Аматцуҩы аӡы ааиган, ус иахәҭоуп ҳәа ӡык насҿасҭәеит. Сҿапхьа иаацәыртцыз ашьхақәа рмаҟҿаҳәаара аҟынӡа шәапыцьап иатцәарала ихҩан. Ҳуадахь сааҩналеит, Закурдиаев аром ахпыҿ иҭатәаны иқыць-қыцьуаз инацәкьарақәа анаша рҭцәы

рыбжьакны исцигалеит. Ахпыҿ анызжә, иаҳа ацәажәара сгәапхо саам̆калеит.

– Афанаси Игнат-ипа, ишсоуҳәара, абрам̆ка аҳәсаҟәагьы шәымоума, мамзаргьы ус лапштцашәараны исзааиу, иахантәарак асаби итцәыуабжьы саҳауан, иаанагозеи? – сҳәеит.

Ихы ааиртцысын:

– Им̆коуп! – иҳәеит.

Ацәажәара уамак ишигәампхоз шызбозгьы, сеиҭаиазтцааит.

– Афельдфебель данбажәжуеи?

– Даажхьеит! – иҳәан, ихы-иҿы иԥнапык рыла ихԥаны иааникылеит.

– Ашьыжьу?!

Исҳәаз ихы ишалнарм̆кьаз збеит, аха иҿаартынчны:

– Ҳара шыҟәсык шыбжьоу аҳаҭгәын аажуеит... Им̆коу уасҳәап Иаша, абри аҵьам гәаԥа ала арыжәтә аажәып угәы ишпаанагои? Сара иаҿаршәны мап аныск, илахь ааимарцахәны аҵьам гәаԥа азна аром наниҭәалан ибжьы гәаԥаӡа:

– Ипсыз иахараҭ бзиахааит, ҵьанаҭ ҭыпс иоуааит, азеипш ԥсыжыртаҿы дыжәжы ҳәа расҳәеит, уахь дахьнеиуа еилдыргалааит уи динла дызтцанакуа иарбану, – иҳәеит.

Иарбан ԥсыжырҭоу зыӡбахә умоу, иабам̆коу иара анысҳәа, Закурдиаев иром ааижәын имаҕра дафыԥны:

– Иҳаҟәиҭу иҳәахьала, ауаа зегьы еишьцәоуп, афельдфебельгьы аиашьаратә нышәынҭраҿы даажит, – иҳәеит, нас, – уаала, унаган иусырбап! – нацитцеит.

Агәашә ҳанҭытцын, амшын аԥшаҳәа ҳаваланы ҳҿынаҳхеит. Аапын мшҟәа рызтәи амшын ихыслоз аԥша ҿацаӡа ианысҿас слах-ҿыхӡа саам̆калеит. Уажәы-уажәы сҟьышә аҭцаара ыҟәлон. «Иарбан ҳаҭгәыну исирбо аҭаҳмада, ари аԥыза аҵьанаҭ

ҭыҧ аҿы» схәон сгәанала. Ирацәаны, апра ҕбақәа рпырсалқәа лашьҭны, аҟәара иацәыхарамкәа амшын изхгылан.

Ҳашьҭахьҟа афельдфебель дҳашьҭаланы дааиуан. Уаҩы абаакы иакәын иара. Ибҕа цьыҟәын нацәкьыск аҟара ипаз ихәда ихы кәымпыл ахагылан.

– Ар рымаҭәа зушәымзеи? – сиазҵаауеит уи. Иара ибжьы ҵаҕрапсӡа ус иҳәеит:

– Ҳаҭыр зқәу сеиҳабы азин сиҭеит, ашыӡ сыхьуеит. «Ачымазаҩ-аиҭачымазаҩ ҳәа абригьы асолдаҭцәа злаизыӡырҩуазеи?» аасгәахәит. Иара еиҭах иҳәеит:

– Анҭ аҕбақәа иаабо аҭыркәцәа рыҕбақәа роуп. Атауар азы ииаАны игылоуп, атауар ҳәа ҳзышьҭоу ачерқьесцәа роуп. Урҭ рахгаразы ауп иааны изгылоу.

– Ишҧа, уара?! Ачерқьесцәа атауар еиҧш ирааДырхәома?!

– Ааи, ус ауп, Ишәзымдырӡои. Иашоуп адәахьала ус акәымшәа зегь хҩоуп, имаӡоуп, аха уамашәа иубаша ус шакәу зегьы ирдырует, иаартны ирызҳәом акәымзар, – иҳәеит афельдфебель иҧси-иҧси аарла еихьымӡо. Закурдиаев уаҳа дааҳәынгьы дҳахәампшӡакәа дышнеиуаз, даатцәин, акәарачча днахыпан абнара днылалеит, маҷк даатгылан, ҳаргьы ҳнаихьӡеит. Ацәажәара сналагарц инақәскит, аха уи иқьышә ихысга нацәа надикылан «ҿумҭын» ҳәа аанарго инасирбеит. Акәара ахықә зегьы инавацаны чықьран. Ачықьра унахыпшыр, наҟ дҳәыпшран, иаакәыршаны бнаран.

– Абраҟа иааубо зегьы ҳаблак еицаланхоз роуп, – иҳәеит адәҳәыпш ахь сырпшуа. Сара сылапш матамата иаанкыло адәҳәыпш снахысит. Адәҳәыпш зегьы уаапсырала, хацәала-ҳәсала ихҟьан. Ҩыцьа-

ҩыцьала, хҩы-хҩыла; знапҟәа згәы иҟәпсаз дубарын, дубарын ҿыцха ишьҭаз, ажәакала еихьышьеиҧышь еилажьын. Сахьрыхәаҧшуаз зыҧсы ҟәацоз аӡәгьы дызбомызт. Абри аҟара аҧсцәа џьарак ишьҭаны исымбацызт, иагьсмаҳацызт. Мшәан, абри аҟара ачерҟьесцәа абраҟа инзыртәазеи акыр рылатҟәацма, аасгәахәит, аха уахьгьы иалсҳәаара сыздыруамызт, аӡәгьы ахәра иманы, шьак ихьшны избомызт. Чмазарахару изгаз? Атиф еиҟәатцәа рыхьзар алшоит... Ус анакәха, абрантәи акәын иаха аҧсфҩы ахьынтәи саҳауазгьы...

Ҭынчран, шьҭыбжьык уаҳауамызт, амала алада амшын гәынҟьуан, аҳауаҿы ажьымтцҟәа еилауаҭыруан. Абри акәхап Закурдиаев аиашьаратә ҧсыжырҭа ҳәа иахьак зыӡбахә имазгьы. Еилкааун ачымазара ҿкы тцысыр ҳәа ишәаны иҧсуаз ашьхаруаа згьы џьарак еицыржуан, афельдфебельгьы убарҭ дрыларжит.

– Аҟьырсиан дааганы аҧсылманцәа дызрылажәжи? – снаиазтцааит сгәы иамукәан.

– Сеиҳабацәа рыдтцала ауп ишыҟастцаз, – иҳәеит иҽыргызмалшәа, сара имаскуа саналага, дсытцаҳәҳәеит. Пытрак ашьҭахь:

– Афанасиа Игнат-иҧа! – ахәыцра зҽаҭаны игылаз акапитан снаицәхасит, – иашамкәан иҟашәтцеит афельдфебель абарҭ дахьрылажәжыз.

Илахь еимарцахәны даасҿаҧшын, уаҳагьы уи аӡбахә даламцәажәакәа даҽакы ахь диасит:

– Арҭ зегьы еимактәы-еиҿактәы рымаӡамкәан иҟалоит, саргьы санҧслак уахь снанагар... Нарцәы ҳаннеилак ауп зегьы ҳәоуеиҟәшәала ҳаныҟало, – иҳәеит уи. Мшәан дызлоу закәызеи аҭаҳмада ахшыҩца, абрахь сабаанагеи аасгәахәын сышьҭахьҟа схынҳәырц инаҟәскуан еиҧш, иџьасшьашаз акы сылаҧш наҟәшәеит. Адәҳәыҧш

аҿы ишьҭаз ауаапсыра зегьы рыхқәа амрагыларахь ирханы акәын ишышьҭаз. «Ус анакәха – сҳәеит сгәанала, – арҭ акгьы рылацымжәаӡеит, ачымазара ҿыкгьы рыламлаӡеит, иныкәиан рхатәгәапхарала рынарцәымҩа иазцеит».

Закурдиаев адәҳәыпш аҿы ишьҭаз апсцәа ирҿыхар ҳәа дшәозшәа, ишьаппынҵа дықәгыланы днарылс-аарылсуа иҿынеихеит. Усышьҭаланы уаала ҳәа инапы сирбан, уахь сҿынасхеит. Уажәы-уажәы сшьапы сапшуан, аӡәы сиқәпалар ҳәа сшәаны. Афельдфебельгьы дҳаш-цышуа дсышьҭан.

Ишьҭаз апсцәа руаӡәк иқәра ахьынӡаҟаз сеидроу, ихы-иҿы, ихаз ихылпарчы ихнаҩон, ахәпсы хаххаала, аҕреи ачаҷеи еидҩаланы иҿы кәадырӡамкәа ихагылан. Икаҳар ҳәа ишәозар акәхарын ашьапқәа надаада иатҵхны, ахы шьҭацаланы иакын. Апсы снеихыкәшан, уи снадгылеит. Ахаҿы анааипхьысшьшьаа, ацәа иааҭаӡыӡаан, алаҕырӡқәа акәапсапҳәа инҿышәшәаны апсы ихылпарч ақә инылаҭәеит Сыпсы маҷхошәа збо саналага ашырҳәа Закурдиаев снаишьҭалеит.

– Афанаси Игнат-ипа, – сыбжьы наиқәсыргеит санихьӡа, аха иара нацәақәкыла ҵаҟа адгьыл ахь снаирпшит.

Ҳапхьатцәҟьа пшьҩык еиван. Ахылпарч зхаз абырг ижакьа-шла, аласа-лых ашьал зҿаршәыз апҳәыс бырг, апҳәыс қәыпш, ачкәын хәычы... Апҳәыс қәыпш лҳәынтцәрақәа ахьеибартыз аҟынтәи иаапшуан аӡаӡа зықәнауны иҟәашәҟәашәӡа еиваз лгәыпҳәқәа. Лқьышә пшӡақәа маҷӡак иахьывтцраазаҟынтәи дпышәырччозшәа убон, лызнапык еитцыхны лганахь илыван, еидыпсылахьаз лнацәкьарақәа илываршәыз асаби ицәашәтцатәы рыбжьарҕәҕәаны иркын. Асаби ихаҭа дабаҟоушь сҳәан лапшыла аимдара салаге-

ит, аха цьаргьы дызбомызт. «Иҟалап, абри лысаби итцәыуабжьы акәызтгьы иахантәарак исаҳауаз?» – схы сазтцаауан.

– Арт рызегьы рыпсқәа цьанат еицыҟалоит, – иҳәеит афельдфебель дзырга-зырго данаасыдгыла. Сара сылапш «тцаа-пшаауа» апсцәа ирылан. Зышьтахь сеиархны ишьтаз аҷкәын инаҩс дышьтан даҽа быргк. Издыруаз азәы иакәызшәа сгәы иснатан, снаихәапшызар, абар ассир! Цьубга змысхыз ихата-псата! Уи инаҩстәи апҳәыс лыпшра шеицакхьазгьы, лыпсы антаз даараза дшыпшзаз умбарц залшомызт: лыцьымшь кахәхәақәа, лзамҩа ҟәымшәышәқәа, лпынтца пшза – зегьы еинаалан, лхы-лҿы еиҿыркаауан ллымҳа ашьтахьынза ихнаҩо алаҳә-хзы еипш еиқәатцәаза иқамызуа илықәыз лыхцәы. Лцәашәтцатәы шьацпштәылан, лҟапҟап шьатцақәа хҩапшьаан, ашьапахьы иаҳа иаазытшәаны лшьапахәданза илеиуаз ашьаруал еиқәа лышьан. Абри апҳәыс есымша абас лҽеилалҳәозушь?.. Мамзаргьы апсра лҽаназлырхиоз, цьарацага аматәа ҳәа илымаз лшәылтцоу?

– Афанаси Игнат-ипа! – сыбжьы наиқәсыргеит. Иаргьы дхынҳәны иҿааихеит. Убри аамтазы ҳнаҩс ишьтаз атакәажә дааҳәыцы-мыцит. Сара убысҟак сшәеит сшьамхқәа срызнымкылакәа сарыхьтшьызшәа аҟәараҳәа сеитцасуа салагеит.

Атакәажә лыҿқәыршә аалҿылхит. Илхагылаз днаҳҿапшит, аха ҳагәхьаагьы лымкыкәа (иҟалап лыблақәа ҳрымбазазаргьы) дааҟәынд-ҟәындны акы лҳәаан, адырҩагьых лхы-лҿы нхылҩеит.

– Тынч апсыха ҳашәт, шәаҳпырхагамхан ҳәа ауп илҳәаз иаанаго, – иҳәеит Закурдиаев. Сыпсы сзеивымго, схәаҽуазшәа збо салагеит. Апҳәыс бырг слыхәапшыцыпхьаза, сан дысгәалашәон. Слыхәапшрым сҳәон, аха сгәы иауамызт. Лара длас-

кәантарӡа дахьышьҭаз ашьацтҵәӄьа лзырҿуамызт. Сылапш дытцашәеит даҿеаӡәы. Уи иблақәа аапшуан. Инапқәа игәытцапсаны дахьышьҭаз скылкааны дсыхәапшуазшәа акәын ишызбоз. Илапш сзымчҳазт егьырахьӄа апшра салагеит. Сахьынапшлакгьы адәҳәыпш хӄьаны ишьҭаз апсцәа зегьы сара исыхәапшуазшәа акәын ишызбоз. Исықәлашьцо иалагеит. Уи нахыс акгьы сгәалашәом.

Саапшит амшын ахықәаҿы, Закурдиаев сышьҭахьӄала дсытцатәаны, игәы скыдыриааланы сикын, афельдфебель аирыӡ ала иааигаз аӡы сықәиҭәон.

Срымпытцӄьаны сцарц салагеит.

– Уҿеааиқәки, арпыс, уҿеааиқәки. Аа, абри ҿамҩак ыжәишь, уалнахуеит, – иҳәеит, Закурдиаев ифлиага насиркит.

Ҿамҩак аӄара мчылатцәӄьа исиржәит. Нас иаргьы днаҿыхәаан ацәажәара дналагеит:

– Убраӄа ишьҭоу ауаапсыра, рҭып иахытцны, рыдгьылқәа ааныжьны Ҭырқәтәылаӄа ицарц азы рқыҭа апыза иоуп, зегьы рапхьаӡагьы, ирыдызцалоз, аха даргьы акыраамҭагьы иақәшаҳаҭхомызт... Атцыхәтәаны иақәшаҳатхан ашьхантәи илбааит Ҭырқәтәылаӄа ицарц. Аха, араӄа иахьааиз, иразҳәаахыз уара ддыр, ираҳаит уа иахьнеиуагьы бзеирак шырпеипшымыз еилыркааит; уахь инанагаз ашьхаруа жәларқәа уаас ишырымпхьаӡо, амла ишаго, аҿкы чымазара рыхьны антцәара ишаҿу... Ас еипш анраҳа ацара мап ацәыркит, шьҭахьӄагьы хынҳәышьа рымаӡам. Уахь ҳцарагьы ҳапсуеит, ҳашьҭахьӄа ҳгьежьыргьы ҳаршьуеит, апсра-псра ианадамха ҳадгьыл аҿы ҳапсааит рҳәан, абра иахьубаз адәҳәыпш аҿы рҿеитцыхны апсра иапыларц рызбеит. Гәыпҩыла еицыпсуеит, ҳара ипсуа нарылганы иаажуеит, абри ҳаҿуп.

Ҭырқәтәылаҟа имцар зымуаз рцыза ихаҭа дыбналеит, аха иҷкәын ҳара ҳахь даашьҭит, ар рҿы дыҟоуп, хаҭалагьы дызбахьеит, дыпрапоршьчикуп, Аҳмеҭков ижәлоуп, амцапшь даҩызоуп, дҽыбӷаҟазоуп, деибашьҩуп. Абас ауп, Иаша, адунеи шеиҿартәу!..

– Избан, Афанаси Игнат-иҧа, арҭ Ҭырқәтәылан иахьнеиуа уаас изырымҧхьаӡо, мшәан, османаа ракәӡами, уахь инеирц азы ирыҧхьаз? – сиазҵааит Закурдиаев.

– Ирҳәоит, иргаз ауаа рхыҧхьаӡара рцәымыцхәхеит, ргарҭа рымам ҳәа. Арахь акәын, ашьхаруаа еихьҧшны ишцац ицоит. Араҟа иаанхар, усгьы ари ҳқәыцьма...

–Уи дарбан узҿу?

– Аинрал Евдокимов, уаҳа дарбану? Есҽны аҽҧныҳәа ҳаиргоит: аус шәызуам – абри ауп иҿыҵакӡоу. Сара дҭҵас исымоу, уи иҟынтәи, аиаша уҳәозар, ауаа рхырҵәара ауп. Убри ахыхь адырҩагьых, шаҟаҩ ҧсыз, шаҟаҩ ықәҵны ицаз ашәҟәы иҭазгалар ауп. Есымчыбжьатәи аҳасабрба сирҟаҵоит: «Ашьхаруаа рыдгьыл аҿы шаҟа ишәзырмаҷуа, рхыҧхьаӡара шәырмаҷла» – иҳәеит. Џьоукы-џьоукы афицарцәа уи иҿаҧхьа иҵыхәаршәшәо иқьақьоит, амц рҳәоит, уи ала рхы ҿырхуеит.

Сара азнык азы уи аҵәажәара даҟәысхырц иақәскын, аха сҽааныскылеит. Даҟәысхыргьыдаҟәысымхыргьы акраанагозма? Иҟалаша усгьы иҟаланы иалгахьан. Амала, иҩашьаӡом, залымдарыла акгьы зхараӡам ауаа ахьынҵәо игәы иалагәышьоуп, аха арахь изеиҳәашаз уаҩы димамызт аҟынтәи ауп адәҳәыпш аҿы «зхатәгәаҧхарала» аҧсцәаҳа зыҽизҭоз ашьхаруаа сирбарц сызнеигазгьы.

– Аҭыркәа иихәыцыз удыруоу? – иҳәеит уи. – Ачерқьесцәа ахьигоз азы ҳара ҳтәқәа аҧара ирҭо ианалага, ашхәақәа ауааҧсыра рықәыртәаны амшын агәаахьы днаскьаны, урҭ ашхәақәа рыцқәа кылцәаны, иақәтәазгьы изықәтәазгьы ӡаарҟәрыланы, ирласны арахь деиҭахынҳәуан, ииаанхаз рызгьы аҧара иоурц азы.

Ари аӷыза ажәабжь гәыҭшьаага уаҳа азыӡырӷышьа сымамызт, исзычҳауамызт.

Издыруан: ауаа рықәра ааины иажәны иҧсуеит, ма ачымазара иаахәжәаны иагоит, абџьар ҭҟьар иашьуеит, амца иабылуеит!.. зҳәаз еиҧш... аха ара избаз, сызлаҧшыз ауаа рыҧсышьа аӷыза даҽаџьара иҟалахьеит сызҳәом. Араҟа рхала аҧсра рҽарҭоит, раҧхьаҟа уаҳа гәыӷырҭа ҳәа акгьы ахьрымам азы. Иҟалап ачерқьесцәа рдин-ҵас ала цәала-жьыла гәнаҳарыла иҭәу ари адунеи иаҧырҵыргьы, рдоуҳа иазынхоит ҳәа гәыӷрақәак рыманы акәзаргьы, ишырҳәо еиҧш, «имқьуа-имӷызуа» рҽырҭынчны аҧсра амӷа изықәло.

– Афанаси Игнат-иҧа, дабацеи ани аҧҳәыс қәыҧш зымаҭәақәа лымпыҵарҧсны илкыз ахәыҷы ихаҭа, уи дыҧсыма? – сиазҵааит.

– Ахәыҷқәа ранацәа раҧхьа иҧсӡом, ан дыхьшәашәахьан лхәыҷы агәыҧҳәы ицәон, убас еиҧшгьы саниахьеит.

– Аҭыркәцәа дырбазар, дыргеит!

– Ирзыруеи асабицәа ахьырго?

– Ахшара дызмам ираадырхәоит!

«Ауаӷжьыфаӷцәа!» – сҳәеит гәаныла.

«Уаргьы угыгшәыгуп, ууаӷшьӷуп!» – сҳәеит схазгьы. Ари аӷыза акырынтә исҳәахьан, срықәыӡбон, сеиҭарықәыӡбон, иахьа џьара, уаҵәы – даҽаџьара ажәлар маҷқәа ҳамч рықәхоит, ҳариаауеит ҳәа аҭоурых аӡыблара иахәлазыҧсоз, ауаӷы иҧсҭазаара,

акапеи кылтцәа аҟара ахә зымшьоз. Абыржәытцәҟьа, сырратә уалԥшьазы ишьҭастцаз аҭоубагьы, суаҩытәыҩсатә ҭакԥхыҟәра уҳәа реиԥш иҟақәаз агәырԥшаагатә цәаныррақәа акгьы рыгәхьаа скымызт.

Закурдиаев иажәа схәыцра салнахит.

– Уи лыԥсы анҭазгьы дызбахьан! – иҳәеит, – еҳ, сабиц, изакәызеи аԥшреи-асахьеи ҳәа илымаз, изакәытә цәеи-жьи ссирзи уи илнубаалоз. Ажәалагьы иузеиҭаҳәом, иҩны ақьаадгьы иузантцом. Иҟалап, убри илеиԥшыз лзы акәзаргьы Анцәа-хша ҳәа ззырҳәоз!

Ҳара, убра амшын ахыҟәан, ахьаца-тцла амтцан ҳахьынӡатәаз, иааит гәыԥҩык ачерқьесцәа. Руаӡәк иеы аҕәра инапы ҭаршәны икын. Ашьхаруаа шаарбаз еиԥш аурыс исолдаҭцәа нарыдибаҳәалан еимырдеит, нас наҟ ирԥыртцит. Ашхәагьы ааины аҟәара иазааигәаны ииаӡхгылеит.

– Арҭ цоит! – иҳәеит Закурдиаев, – уаала, дара рышҟа ҳнеип!

– Уца уара, сара исҭахым! – схәеит.

Закурдиаев дҩагылан уахь иҿынеихеит, аха избон акы дшаргәамтцуаз.

Ашхәа дааныцны аҟәарахьы дааит ҭырқәа палтыҟсак, ихи-ихәамци ахьеиԥшьу узеилмырго, амрахәагаҿы илымҳа иатцхыз илымҳарыҩқәа еилаарцыруан. Ачерқьесцәа дшаарацәажәаз еиԥш, даргьы икәшаны иаагылеит. Заҕәра икыз аеы, иҩашьомызт, аҟабардақәа рҿыжәла ишеиуаз. Иҩашьомызт иара аеы аҕәра зкызгьы ирацәажәоз аҭырқәа дышиқәшаҳаҭмыз. Аеы аҕәра аноуишьҭ ус ахала игылан, уажәы-уажәы ацламҳәа ижәҩахыр иахьнашьуан.

Аеы иадгылаз ида егьырҭ неины анышь инақәтәан, инахараны изхгылаз аҕбахьы рҿынархеит.

Аҟәараҿы игыланы ирзыпшуаз ашьхаруа ҷкәын ишәақь ааиҟәныхны, аҩада ажәҩан ахь ахы рханы «амгәа иҭаз» ааҭаирцәит, нас иршәны амшын иналаижьит, иҟамагьы ааимҵихын уахь иршәит, иаргьы дыҩны еишьҭаланы иааиуаз, ацәқәырпақәа рахь иҿынеихеит. Атрышә данас, иеыгьы иахьгылаз иаақәыр-қәырын, иҩаҵпан апшәма инаишьҭалеит. Уи иҟны ианнеи, ахәда инапы аакәиршан, еиваӡысо амшын иеицхылеит.

Сахьпшуаз гәаныла ус сызбон: «знык еибгаӡаны аҕба аҟынӡа изнеигәышьар, иҩышьҭыхны аҕба иақәдыртәоит» ҳәа. Аха, уаҳа умпсит. Аеы ахәда инапы акәыршаны ишикыз еиваӡысо аҕба иавсит, шаҟа инаскьоз аҟара иаҳа-иаҳа сылапш иацәызуан, ацәқәырпақәа зны ихырҩон, нас «агәаҩара» иҭарыжьуан. Нас зынӡаск исцәызит.

Уажәрааанӡа адәҳәыпш аҿы сызлапшыз ахҭыс анаҩсан ари избаз убасҟак аҟара саргачамкит изура сақәымшәо. Гәаныла исҳәон: «упсҭазаара аҵыхәтәа хуркәшарц уҭахызар, аҿырпштәы бзиа! Ашә кыдҟьаны удәылҵит ҳәа акраанагома, ашьҭахь акгьы узмыреиуазар. Уаныҟам ашьҭахь иузырҳәалакгьы зегьы акакәӡами?!...»

Иаҳа-иаҳа схы сгәы ахшәон, амшын аҟны аеӡаарҟәылара сылымшаргьы, схы ахызаҵә ҭасыртәап» – сызбеит.

Ауаҩы иаҟара уамашәаҵәҟьа ишоу даеа гәымхак узыпашауам. Аешьра сгәы ианҭаск, бзиак зызбаз иеипш, слах-ҿыхӡа сааҟалеит.

Закурдиаев дааит, аха илахь даара еиқәын. Уи симырбарц иҭахны:

– Шьыбжьхьа хиоуп, уаала! – иҳәеит. Илаҿымҭӡакәа ус снаихәапшит. Иареи сареи ҳабжьара аҭӡамц хьшәашәа ҳабжьалара ишаҿызгьы гәасҭеит.

Закурдиаевгьы, афельдфебель цәыхаагьы, ахырҕәҕәарҭагьы, амшынгьы, адәгьы, абнагьы – зегьы-

зегьы абри адгьыл аҿы акәын иахьыҟаз, сара егьи адунеи ашәхымс сызшьапык ыласыргылахьан…

* * *

Дахьаанагаз, дызлааз ҳәа ҳамбаӡакәа, ажәҩан даалшәазшәа даакылсит ашьхаруа арцыск – иоураитбаарала наӡаа-ааӡак, ипшра-исахьала абри иныс уҳәаратәы.

Абырг данааидгыла, Закурдиаев ила-иҿы ааихаччеит. Дара акы еибырҳәон апсцәа ахьышьтаз адәҳәыпш ахь инапшны, нас уахь дцеит.

– Иугәалашәома, Озермес ҳәа зызбахә уасҳәаз иоуп. Абанҭ аҧсхыхра иаҿу дырзааит, рыпсымтазы «Ауаз ашәа» рзиҳәарц.

Шьыбжьхьа анаҳфа ашьтахь, арантәи сцарц иақәскит, аха акапитан аҧсраҩынтцәаразгьы иумит, «ухала усзышьтуам, уатцәы уахь аокруг ахь аӡәы дцараны дыҟоуп, уиццап» – иҳәеит. Имасымкит, иахьагьы уатцәгьы еиҩыргозеи?!

Зхы-зтцыхәа ыҟамыз тоурых шәҟәы бжатак збан, сапхьо ацәардгәы сықәиеит. Цас иауазшәа абри ашәҟә бжатаҿгьы иаацәыртцит схьаақәа зырҿыхашаз.

Бжьынтә пҳәыс даазгахьаз Иван Грозни итаацәаратә хтысқәа рҿы снанагеит. Уи аурыс ҳәсақәа игәы анрыхшәа ачерқьес пҳәызба пшӡа Гәашьанаи – ашьтахь Мариа Темриук-ипҳа ҳәа еицырдыруа иҟалаз, дизааргеит. Ҳәарас иатахыузеи, Иван Грозни (алеишәацәгьа) ачерқьес пҳәызба қәыпш лыпшреи лсахьеи рымацара ракәӡам дхызхыз. Гәашьанаи инапы данакуаз, ибла иаахгылон адыгақәеи аҟабардақәеи рхатарнакцәа – ауаа нагақәа, Ҟрымтәи ахани атыркәцәеи ҳарцәыхьча ҳәа изааиқәаахьаз. Урт дахьырхатцгылаз инатаз рацәоуп; иаҳра иацлеит, инапаҿы иҟалеит адыгақәеи ачерқьесцәеи рыдгьылқәа, уигьы азмырхакәа

есышықәса аҳаза ду рымихуан, уи анаҩсангьы ҩажәа нызқьҩык ашьхаруаа аибашьцәа аурыс ир рҿы аррамҵзура иахысуан…
Сгәы сзақәымкызт, наӄ иқәсцеит, изҭахыда аҭоурых аӡыхәашь аҭалара. Адыгақәа рбырг-ӄәышцәа аҳәынҭқар Павел Актәи иӄынгьы инеихьан, инапатцаӄахьы идикыларц азы, аха уи аҳәынҭқар цынтцахашәшәала Ҭырқәтәылеи иареи реизыӄазаашьа иацырхагахар ҳәа дшәан, мап рцәикит.
Рапхьатцәӄьа исзеилкааuамызт аҭырқәцәеи ҳареи иҳабжьаз аизыӄазаашьақәа зеипшратцәӄьаз, ашьҭахь ауп схаҿы иааиуа ианалагаз, – Осман-тәылантәи иааuаз аемисарцәа, амулацәа, ахәацьацәа рыбз иқәыз ажәа хаа ашьхаруа жәлар ықәганы ргара акәын изызкыз. Рыцҳарас иӄалаз урҭ рполитика иадгылаз, ихнахыз, иацныӄәаз рацәаҩхеит.
Урҭ ирӄаҭәаз агаӡақәа абџьар кны аурысқәа ирықәлон, иршьуан, идырҳәуан. Убастцәӄьа рзыруан рхымҩапгашьа згәампхакәа ирҿагылоз дара ртәқәагьы.
Аценцьыр аӄынтәи избарҭан амра аҭашәара ишаҿыз. Схы сзымдыруа аӄынӡа арыжәтә зжәындаз сгәахәит. Уаххьа анаҳфоз ус иагьыӄастцеит. Атцх агәазы саапшит. Сеиҭацәарц салаган, аха зуапа зҿылаҳәаны адашьмаҿы ишьҭаз, Закурдиаев ихәда абжьы самыхәошәа анызба, адәахьы сдәылтцит, аӄарул агәашә сзааиртын:
– Хара шәымцан, шәхацкы! Машәыр шәыхьыр ӄалоит! – иҳәеит.
Мзаҭәымҭан. Иара амзагьы шашаӡа ажәҩан агәы икыдын. Амшын ацәқәырпақәеи абҕанчҷи «еихәмаруан», ахьыр-хьырҳәа еихәлаччон. Инахараны изхгылаз аҕбақәа руак ыӄаӡамызт, схы даатҭашәеит зҿы ахәда знапы акәыршаны амшын

ихылаз ашьхаруа ҷкәын. «Аҽы акәу, апшәма иакәу рапхьа изаакәрылаз? – схәыцуан.

Амза амшынгәы ихнаҵоз ашәахәа мҩахәаста-ҵас акәын ишалдаз, сынхылан сцандаз угәахәрын уахьахәапшуаз. Аха, уахь ишшәартаз дырны сышьтахьҟа саагьежьит. Уажәазы сахьцалакгьы сзеипшын, ицатәуп ахьырхәоз сцон, гәаныла сышнеиуаз акәымкәа, абар, издыруаз амҩахәаста збеит. Санылаңы сышнеиуа, сҿапхьа иаацәыртҵит ачыкьра еилачыра-еиқәатҵәақәа. Урт рышьтахьҟа бжьы-таала азәы ашәак ихәон. Иҩашьомызт гәаҟашәан. Амахәқәа снарыха-аарыхан сынцәытҵпшит. Сылапш наиқәшәеит атла зҽадтҵаны игылаз хатҵак, дҩашьомызт дышчерқьесыз. Сара сцәыртҵаанза, иара ахьышәтхәа сгәеитеит. Сышьтахьҟа сгьежьып сгәахәын, сшьапаҿы акы сахҟьашеит, схы ларҟәны игәастазар – дышьтан апсыхьшәашәа, сцәа саатзызааит. «Ари агәаҟ апсцәаха дааины данааидгыла иҽитҵәахырц ачыкь давалазар ҟалап» ҳәа, газахәыцракгьы аасхтәашәеит.

«Ара дахьышьтоу асолдатҵәа-апсыжцәа дрымбакәа даанхар дыгәнаҳауп»– аасҳәан снапы дантҵаны даашьтысхит, рацәакгьы дхьантазамызт, дсыманы адәҳәыпш аҿы дназган, егьырт иҩызцәа апсцәа днарывастцеит. Абарт сызлапшқәаз убри аҟара сгәы дырпшааит, илеиматәаны атҵәыуара салагеит. Нас изулакгьы уи апсцәа ртып ааныжьны наҟ сапыртҵит. Сеиханы стып ахь сдәықәлеит, аха сышьтахьҟа шьапышьтыбжьқәак сахауа салагеит, сшәаны санхьапш, уажәраанза апсцәа ирхагыланы ауаз зҳәоз ахатҵа дсышьталаны даауан. Скылкаангьы дсыхәапшуан. «Мшәан, ари иахьа Закурдиаев дзацәажәоз ашьхаруа ҷкәын иакәзами? Ааи, иара иоуп!» – сҳәеит, нас, – Озермес уоума? – сыбжьы наиқәсыргеит.

Иара ашьшьыҳәа иҿааихан, дысзааигәаӡаны даасыдгылеит. Иаасыкәыршаны иааӄаз шынеибакәыз: амза ашәахәақәа, адәҳәыпш аӄны ишьҭаз апсцәа, ацәқәырпақәа рқәыпсычҳара, шьҭыбжьыда иниаӄьаз уахынлатәи ахьычпацыр, икәымжәы матәа дтаӄаца сҿапхьа игылоу ачерқьес – абарҭқәа зегьы-зегьы пхыз избозшәа акәын сшыӄаз. Сҿапхьа игылаз Цьегәаӄәа (жәлар рашәаҳәаҩ) аурыс бызшәа цәгьамкәа ишидыруаз аасгәалашәан:

– Закурдиаев сҩыза бзиа иоуп, ҳагьеиуацәоуп – ҳәагьы нацыстцеит. Нас: – уара уакәызма апсцәа ирхапхьоз? – снаиазтцааит.

Озермес анбанқәа еилырфаҷа аурыс бызшәа цқьала «ааи, сара соуп!» ҳәа, аҭак сиҭеит. Рапхьа уи дрыҳәон: «…Шәгыл! Шәаала, ҳцап аибашьра ахьыӄам!» ҳәа, реиҳәон. Аха, дара, уи игәра ргомызт; «…уаҳа апсҭазаара ҳәа цьаргьы иӄаӡам, зегьы-зегьы аибашьра иахәлабгахьеит, ҳара ҳтәы ҳәа уажәшьҭа акгьыӄаӡам, апсра хьшәашәа ада!..», рҳәон даргьы. Ианырмуӡа ауаз рзиҳәон иара…

Ицьоушьаша абри ҳаицәажәашьагьы апхыӡ саланы избозшәа сгәы иснаҭон. Иара сызиазтцааз аҭак ансеиҳәа ашьҭахь, сҿаҳахазшәа ҳамҭакы ус сихәапшуан. Амала, уажәы изласгәалашәо ала, «Изакәытә ашәази ирзуҳәоз?» ҳәа, сиазтцааит. Иаргьы «ан лычқәын наӡаӡа ҳәа иалҳәоит, иара дыццакуеит, дымцар иуам… абас иӄоуп» – иҳәеит.

– Убрахь, аибашьра ахьыӄам акәу дахьыццакуа?

– Ааи!

– Иабыкәу уи, аибашьра ахьыӄам?

– Убрахь!.. – иҳәеит иахьыкәу еилкаамкәа.

– Нас, уара угәра зырымгозеи?

– Сыгәра зырымгаз… урҭ уаҳа рыпсы адунеи иқәӡам, ирхытцны ицахьеит. – Ииҳәаз цьашьо сышихәапшуаз, – Саргьы зтцаарак усҭар ӄалома?

– иҳәеит Озермес. – Убраҟа адәҳәыпш акәакь аҿы ишьҭаз аҧсы адәагәҭахь днаганы аҵәыуара узалагазеи? Иҧсы анҭаз дудыруазма?

«Мап!» ҳәа, аанарго схы аасырҵысит.

– Уара ухаҭала гәырҩа умоума? – деиҭасазҵааит.

– Сара, сароу… сара урҭ рыцҳасшьоит!

– А-а-а, уеилыскаауеит! Ҳара ҳажәлар рҿгьы, ус иҟоуп, фырхаҵарыла иҭахаз, драҕажәлазаргьы, лаҕырӡыла дыртәыуоит.

Сара сажәаҟәа рҵакы иара даҽакала еиликааит. Убри аҟынтәи:

– Мап, уи азы акәӡам! – сҳәеит, – сара схаҭагьы сыҧсы ари адунеи иҟәӡам! – Исҳәаз даназхәыц ашьҭахь ус сеиҳәеит:

– Уаргьы аҧсра уеилаҳауама?

– Ааи! – сҳәан, схысга наҵәа саргәҵысҭа инадкыланы инаисырбеит. Иибаз изымбатәбараханы дсыхәаҧшуан. Сара усҟан исыздырӡомызт ашьхаруаа рҟны амалаҽешьра рҵас ишаламыз. Уи моу зҽызшьуа аӡәы дҟалаӡаргьы иҟәызбон акәымзар, дрыцҳашьаны алаҕырӡ иҟәырҭәаӡомызт. Амалаҽешьра игәнаҳароуп ҳәа ирыпхьаӡон. Аҽешьра – ҽешьра ианадымха уи згәы иҭазкуаз, аҧсцәаҳа ихаҭа дааины дигаратәы ихы ҭаиргылар акәын.

– Сара аурыс ҩыза бзиа дсымоуп, Алиа ихьӡуп! Шәара шәтәала – Илиа, – иҳәеит Озермес. – Уи, ашьхаруаа рабашьра мап аҵәкны, ҳара ҳашҟа диасит. Ҳара ҳҿы дыҟоуп, дынхоит, дынҵуеит, ҳҭахык иеиҧш ҳаизыҟоуп. Иуҭахызар, уи иахь узгарц сылшоит!

Схагәҭа жьаҳәала иасуазшәы акәын сыхшыбаҩ «ахьеибафоз» абжьы шсаҳауаз. Аха, нас сааимшәаахын «абри абыржәы исеиҳәаз, уажәрааӡа схахьы иааганы сышпазымхәыццыз!» – сҳәон, сгәанала.

– Озермес, иҟоу удыруама, исоуҳәаз сақәшаҳаҭуп! – сҳәеит иаразнак. – Сга, суццоит!

Убра амшын аԥаԝ аҿы ишьҭоу ахаҳә ду аҿы сизыԥшызарц насаҳәаны, адырԝагьых дцеит уажәраанӡа ауаз ззиҳәоз аԥсцәа рахь. «Бзеила» ҳәа, реиҳәозар акәхарын. Саргьы амшын ахыҟә ахь снаскьан, ашыцламшә зқәиааны ишьҭаз ахаҳә ду снадиаалан хәыцрак сынҭанагалеит. «Ари сызлоу аԥхыӡ уажәшьҭа ихыркәшахап, саргьы Закурдиаев ихәламшәы иҭыԝуа аӷызбжьы ацәа салнахуазар акәхап» ҳәа, схәыцуан. Сахьынаԥшуаз амза ашәахәақәа амшын агәы хкы рацәала ихыхәмарлон.

Ахьҭагьы сакит. Иабыкәу мшәан, сахьцо?.. Зегь акакәӡами сара сзы! – схы сеихсыргьы, сахьымаара сцаргьы? Сааизар аахыс, шышкамск иаҟароу иадамзаргьы хәарҭарас исылоузеи? – схы сазҵаауан, – ишԥазури, ус иҟоуп – ауаԝытәыԝса ицәаԝа-ҟазшьа – аԥсыҽра илагәышьоуп.

Ашьыжь сшыҟам ибар, Закурдиаев аҳәҳәараҟаара дшалагашазгьы аасгәалашәеит, икәшамыкәша иҟоу зегьы ршьапы ишықәиргылозгьы сназхәыцит. Убри аҟынтә игәы сырҭынчырц шәҟәы бӷьыцк изызԝып ҳәа иақәыскын, аха уигьы аҭахымызшәа збеит. Иаҳагьы иеиӷьуп хабарда дыбжьаӡит ҳәа срыԥхьаӡар, усҟан быҷкәын дҭахеит ҳәа сангьы ашәҟәы еиқәатцәа еицарса лоуӡомызт.

Иашангьы, исхызгақәаз рышьҭахь, абрахь Сибраҟа санахырга, сан исзылԝыз лысалам шәҟәы аҿы илыԝуан «сыԥсит» ҳәа, агәра шылымгоз...

...Озермес дшааизгьы сызгәамҭаӡеит. Адгьыл даатцытцызшәа саԥхьа дгылан, саргьы иара ишҟа шьаҽақәак ныҟастцеит, убри аамҭазы ахызатцә аршәаа иасны схылԥа схаӡамызшәа иаасхнакәыцәааит, ааигәаӡа атцықьҳәагьы ахысбжьы геит. Озермес саамтцԥаан ахаҳә снаваижьын, черқьес бызшәала датцаҳәҳәаны ибжьы иргеит.

Архәҭа ахьыҟаз аганахь ала аҟарулцәа еиқәҿырҭит, адырԝагьых аҟәҟәаҳәа ахысбжьқәа геит. Нас

иаатынчрахеит. Озермес схылҵа аашьҭихын инасиркит.

– Уара амза алашара уеаҭаны угылан, уи азоуп рылаԥш узытҵашәаз, – иҳәеит.

– Иҳаихсуадаз?

– Дабрагьуп! Иаб иашьа абни адәҳәыԥш аҿы аԥсхыхра даҿуп.

– Аказы сышуазтҵаашаз схамшҭи, уеы умгаӡои? Мамзаргьы уӷыза бзиа Закурдиаев бзиала ҳәа иаумҳәаӡои?

– Маԥ!

– Ус акәзар, хдәықәтҵа!

Аԥхьа амшын аԥшаҳәа ҳаваланы дгьылбжьахак ҳақәланы ҳцон, нас амшын, иаҳа-иаҳа ҳашьҭахьӄа иааныжьны ӷада, ашьхара ҳеадаҳхалон, зны аиӷхаахьы ҳалбаауа, арӷаш ҳарны, акыӡгра ҳаҿало ҳцон, амшын арҕьарахь инхон, амза хлантцы иҭалон. Ҳныӄәашәа џьара акы иаагмырхаӡакәан ҳцон. Макьанагьы сызлаз ԥхыӡын сара сзы. Амӷан ҳазлацәажәоз акгьы сгәалашәом. Ӷбаӄа сааҭ раӄара ҳныӄәахьан, Озермес, ҳшеицыз абыржәы игәалашәазшәа.

– Аӷны шәышԥаӄоу? – иҳәеит.

– Иҭабуп, хар ҳамаӡам! – сҳәеит саргьы.

– Ушьҭахьӄа, уҭаацәара рҿы иманшәаланы иӄоума?

– Сан лхала лоуп исымоу, уигьы дахьыӄоу арантәи даараӡа ихароуп, – сҳәеит. Аҭакс:

– Аллаҳ агәабзеира лиҭааит. Уара иухьӡузеи?

Сыхьыӡ иасҳәеит. Ҳамҭак ашьҭахь:

– Иақәыб, уара ишԥауҭахыу, сара усысасуоу, мамзаргьы ацуҭа-уаа урыланхарц уҭахыу?

«Иақәыб» – ари акәхоит уажәшьҭарнахыс сыхьыӡ ҿыц аасгәахәит. Сара сыбналаны ашьхаруаа рахь сцаны сышрыланхаша ҳәа акгьы сазымхәыцӡацызт, аӄынтәи исҳәо сҿамшәо саақәхеит.

Озермес сицны сахьцоз, сара сыбналаны ашап-сыгцәа рахь сцандаз ҳәа акәӡамызт, исҭахытцәҟьаз схы сацәыбналарц акәын. Ари ашьхаруа ҷкәын исиҭаз азтцаара уажәы акәымзаргьы уашьҭан аҭак аҟатцара шсыҟәшәоз уажәшьҭа избон, аҟынтәи, исҳәоз цҟьа агәра ганы сшыҟамызгьы:

– Шәара шәҿы саагылоит! – сҳәеит.

– Ҳаи, аферым! – исҳәаз шаҟа игәы иахәаз изым-тцәахуа ҿааиҭит.

– Атцх лашьцара ҳеалакны, ҳеыхәжәаны ҳабацои, ҳабаццакуеи? – сиазтцааит.

– Ҳҳаблаҿы аӡәы апсхыхра даҿуп, ипсы сахьӡароуп, исзыпшуп, – иҳәеит.

Абарҭ ацәахәакәа ирыпхьо аҿпныҳәа сиҭар-гьы ауеит, ахаан сзымбацыз Озермес, абас иаар-мариаӡаны сыгәра ахьигаз азы. Аха, сара, иззым-дыруа ишәзеиҭасҳәоит, ашьхаруаа зегьы ауаҩы игәра агара цәаҩас ишрымоу. Уи зыхҟьогьы, сгәа-нала, дара амцхә иахьуаакьиацәоу акәзаргьы ҟалап. Иҟалап сиашамзаргьы, аха ауаатәыҩса рыбжьара иҟоу агәреибамгара, ацивилизациа иахылҿиааз акы акәушәа збоит. Ааи, уи адагьы ҿытцга амамкәа иауҟахыу… Анкьатәи аамҭақәа рзы, ирҳәоит вологдаа рҿы аҩнқәа рыҩнашәқәа адыркӡомызт ҳәа. Сан исзеиҭалҳәон, амҩа хара иқәу амҩасҩы, тцхыбжьонзаргьы, цьара аӡәы иахь дымҩахытцыр, дызҭааз апшәма дизтцааӡомызт «уабантәиааауеи, узусҭада?» ҳәа. Иазтцаарахь диа-сааиӡа уаххьа иҿаитцон, ичаи ршыга «асомовар» наизыҟәыргыланы нас акәын иҭтцаара даналагоз. Ара Ангара аҟны акәзар, уаҟатәи хазуп; ашәқәеи апенцьырқәеи ытцаршьыхаа иаркуп уахгьы-ҿын-гьы. Абааш иаҩызоуп, ҩналашьа рымаӡам.

Мҩасҩык дымҩахытцыргьы, рышә длылапс дым-цозар, изаадыртӡом. Ус ахьыҟартцо зыхҟьогьы амзыз

хазуп – арахь дымҩахытцыр алшоит абахҭа аҟынтәи ирцәыбналаз ауаҩы – цәгьамзар бзиа ҟазымтцац, иагьыҟазымтцо.

Сара усҟан Озермес иеипш иҟаз ауаҩы сицныҟәартә еипш сахьиниаз азы сразҟы сыцныҟәеит ҳәа сгәы иаанагоит. Мамзар, схала сдәықәлазтгьы, ачерқьесцәа рахь сцоит ҳәа, хымпада амҩан, ахызатцә схы иҭадыртәон. Уаҩы симбаӡакәангьы слыбжьахәаша сыӡуан, алашәагагьы ҿатцахәыс сроураны сыҟан, аха...

Атцых ашарахь ахы архахьан, сымҩанызаҩ Озермес ибла гәыҕра-иатцәақәа еилсыргартә еипш аамҭа неихьан. Амҩа ҳақәын.

– Уара уаб Ҭыркәтәылаҟа данцоз уара узицымцазеи? – сиазтцааит.

– Сара саб убас сеиҳәеит: ауаҩы ипсҭазаара амрагылареи амраҭашәареи ирыбжьоуп. Ашапсыҕцәа аӡәырҩы амра иахьӡарц ицеит, сара сыпсҭазаара ахы ахьхоу амраҭашәарахь ауп. Уара уқәыпшуп, уахь угара ашьыжьтәи амра агылаха амҭара иаҩызоуп.

Анаҩс саб еиҭа ус сеиҳәеит, – дцәажәон Озермес, – сара ақәра ду нысттцит, акыргьы збақәахьеит, акырқәагьы сырхаанхахьеит, сразҟы сахьнанагалакгьы сыпсадгьыл анышәнап сыцзаауеит. Уара макьана уахьымӡаӡац ушьапы уқәгыланы удац-пашә аҳара, абрантәи удгьыл ааныжьны уқәтцны уанца удгьыл агәыбларагьы уцәыӡуеит. Даеакгьы сеиҳәеит саб: абрантәи ҳҩыцьагьы ҳақәтцны ҳцар, нас ирзызҳәода ахәра ашәа, ашәа иалатцаны еиҭазҳәода ажәлар руаз ажәа, ажәала рхьаа хызҩауада, ауаа ирзеиҭазҳәода ҳара ҳҭоурых, иираны иҟоу? Саб ажәала сибжьаӡомызт, сиааӡон иара ихатә ҿырпшала, аха данцоз бзиала ҳәа саҳәо ус сеиҳәеит: абжьы бзиа аллаҳ иҳамҭоуп, уи аганахь ала аҟарматцысгьы, абнацә

ма аҿбзиа излареиҟьу егьыҟам аҵьеигәаҟәагьы убас ауп егьырҭ ауаапсыра дреиҳаушәа ихы импхьаӡалароуп, уи усс имоу даҿеаӡәы ихьаа ихатә хьаак еипш идкыланы, ашәала уи ихьаа ахҿера – абри ауп аҵьеигәаҟәа ҳазшаз напынтҵас иҭаз. Ахаангьы ашәа рзумҳәалан хаҭала иумбаз апшӡареи, ӡбахәыла иуаҳаз аӡәы ифырхатҵареи. Уара убжьы абгыӡ абжьы иеипшхарц уҭахымзар ашәа рзумҳәан ашьауреи ауаҩшьреи…

* * *

Аамҭала сгәалашәаракәа знысҵоз стетрад, зымҩа иаансыжьыр акәхеит. Сцеит Енисеискҟа издыруаз аӡә иахь. Уи исҭахкәаз адокументкәа рыла сеикәиршәарц исеиҳәахьан. Аиашазы, сахьнеиз, сыззнеиз азы мап сцәимкит. Сдокументкәа зыхьӡала иҟаиҵашаз рыпшаара далагеит. Ма сҭуҵьарзар, мамзаргьы саамсҭазар акәын. Аҵыхәтәантәи иаҳа иснаалон, избанзар аҭуҵьарра сара исылтҵуамызт, амҩан исыҵырхыр ауан. Зыҟны снеиз иара убас сзыпхьашаз ашәҟәкәагьы сиҭеит. Амала «Отечественные записки» ианыз Ф. Достоевски ироман санапхьалак шьҭахьҟа, изсырхынҳәырц дсыҳәеит, аха уи сара исымгаӡеит, избанзар Достоевски иҩымҭакәа санрыпхьалак аҵәыуара сакуеит. Иҭабуп ҳәа иасҳәоит уи «Апсцәа рыҩны» аҟынтәи анҵамҭа аҿы ачеркьесцәа рзы ажәа ҟәандакәа ахьиҳәаз азы. Сара Енисеиск аҟалаҟь агә-цәа сзахакӡом, избанзар, араҟа ҭмыҳәҳәаррас иҟоу зегьы ыҟоуп, ауаа, арахә реипш икны ирҭиуеит, аиҳаракгьы ахьыпшааҩцәа, апара андырҳалак, рпара аҟьара иалагоит, ҩыжәрахоит, еикәпарахоит, еисрахоит – хәымгарас иумбара иҟоузеи.

Зыҟны сыҟазгьы игәы ҭынчӡамызт, сахьтәаашаз насирбан, ижакьа еипхьашьшьаауа иуада ахашәа-

ра-атцышәара длеи-ҩеиуан. Нас аматцуҩ-пҳәыс ибжьы лықәиргеит ҳасас ачаи изыршы ҳәа. Уи ачаи ахьынӡалыршуаз исзеиҭеиҳәеит Петербург ауаа рҭакра ишалагаз, зықьҩылагьы иштаркуа.

– Адырҩагьых аҳәынтқар ишьра рҽазыҟартцон, – иҳәеит уи. – Ари уара ушпахәапшуеи? – дсазтцааит иара. Сара иахысҳәаара сыздыруамызт. Зны Каракозов уаҩтцас дахьзымхысыз азы сгәы пжәаны сыҟан. Мшәан, Анцәа дыҟазар, ауаа зыргәаҟуа, акгьы зхараӡам, инызмырхо, ацәгьапсышьа рызҭо ихаҭа дзахьимырхәуазеи, иқәшәараны иҟоу ахызатцә зирбыруазеи, ажәлар рҳақ ыҟазар изымгар акәӡами?! Абас еипш иҟоу азтцаарақәа сыхҭакны срыман, рҭак ахьсзыҟамтцоз азы сҳәыпцы-ӡыпцуан, нас сгәы аасыпсахшәа ҟастцан:

– Уара, уара узхысрызу?.. – сҳәеит.

– Ус акәзааит, аха хаҭала уара ушпахәапшуеи? – даҟәытцуамызт изтцаара.

– Аӡәы иеихсрала, ухгьы даҽаӡәгьы узеиқәырхом.

– Излазбо ала, уара уи ахтыс уақәызбаӡом?!

– Мап, сақәызбӡом!.. – сҳәеит.

Аҩны санааи, сантцамтақәа сеиҭарыхәапшуа салагеит. Абар, ассир ахьызбаз, џьарамзар-џьаргьы, сҩымҭақәа рҿы ажәа, «ачеркьес» ахьынтәаауа, хылтцшьтрала изтцанакуа уҳәа салацәажәаӡом.

Ари азтцаара, хымпада, ицәыргамзар ҟалаӡом.

Ачеркьескәа ирхыу-иртцыхәоу иазкны еиуеипшым аҳәамтақәагьы ыҟоуп. Ирҳәоит ачеркьесцәа зхылтцыз ҩыцьа аишьцәа Чери Қьеси зыхьӡыз, ыҟан ҳәа. Даҽа гәаанагарак ала ажәа «ачеркьес» аӡиас Черек аҟынтәи иаауеит рҳәоит. Убри аӡиас ахықә аҟны ауп аҭаҭарцәа рыр еилаҟәыбаса ачеркьесцәа иахьықәыртцаз. Иҟоуп даҽа ҳәамтакгьы уажәраанӡа иаҳҳәақәаахьоу рахь иҟаӡам – ачеркьес ахьӡ аауеит ауар бызшәа саркиас аҟынтәи. Уи иаанаго

ахыхтцәаҩы ҳәа ауп. Аԥшьбатәи агәаанагара атәы ҳҳәозар уаҟа ирҳәо ала адыгацқәа ажәытәзатәи рабшьҭра керектаа роуп.

* * *

Озермеси сареи амҩа ҳахьынӡеицықәыз, сзеигәырӷьоз сыԥсы ҭаны сахьеицқәахаз акәын. Аҳауа салачон сгәазхара, аԥсабара аԥшӡара сыбла хнакуан, сылаԥш сзаҟәыгомызт, ашьхадгьыл аҵәаҩақәа џьасшьон. Изакәызаалак хьанҭарак сылаӡамкәа сласкәантраӡа, аџьмаҿыс еиԥш сныцқәԥалааацқәԥало акәын сышцоз. Аха, арсҟак ҳахьылбаауаз, ҳахьхалоз азы акәхаԥ, сшьаргәыҵацқәа сыхьуан умҳәозар, амала ашәарах шьамхы зҵаз сҩыза џьеи исырбарын.

Адырҩаҽны амра ашьыбжьышьҭахьрахь илхыҵхьан еиԥш, Озермес симаны чмазаҩык дахьыҟаз ҩнаҭак ахь дымҩахыҵит. Ачымазаҩ-гәаҟ Алҵыкә ихьӡын. Уи аҩнаҭахьы ҳнеиаанӡа уахьынтәи ашәаҳәабжь ааҩуан. Ашьҭахь, сара излеилыскааз ала, ашаԥсыӷқәа убас еиԥш ҵасс ирымазаарын, ачымазаҩ дахьроуаз аҩнаҭахьы, агәылацәа хацәала-ҳәсала, арԥарцәа, аҭыԥҳацәа еиманы инеиуан, ашәа рҳәон, икәашон, алаф еибырҳәон. Убри алагьы ачымазаҩ ихьаа мчыдатәны ихадыршҭуан, ихырҽуан. Ахәра ҿәӷәа зауаз, раԥхьатәи аҵых азы дыцәар руӡомызт. Ашәхымс аҿы аҵәеиха шьҭартҵон, иааҩналоз зегьы рыцыԥхьаӡа убри акырынтә иасуан. Уи иаанагоз ажьира анцәахәы Ҭлеԥшьа ицхыраарала ахәра змаз ихәра иамаз амца-шоура артәаара акәын.

Ус ега ҟарҵазаргьы, Алҵыкә ихьаа рзыртәомызт. Ианамыхәаӡа акәзааԥ Озермес иахь адырра аныҟарҵа. Ма уи шәаҳәарала ачымазаҩ ихьаа маҷк иадамзаргьы ишԥахымҽри ҳәа азырызбеит.

Озермес дшааз иаразнак ала ацуҭа зегьы еигәныҩны ираҳаит. Хацәала, ҳәсала, аҩнаҭақәа ҳахьрывсуаз, иҳаигәырҕьаны апсшәа ҳарҳәон.

Озермес иаара арсҟак ргәы изахәоз, маӡас иатцаз нас-нас ауп цқьа ианеилыскааз. Ашьхаруаа рҿы жәлар рашәаҳәаҩ ҳәа, изышьҭаз, дааразa ҳаҭыр иқәыртцон, уи «апсы диргылоит» ҳәа акәын ишизырҳәоз. Ажәлар рашәаҳәаҩ иқәыртцоз аҳаҭыри-апатуи даҽакы иеипшмызт, избанзар уи анцәа иҳамҭак даҩызаны даӡәыкны дыҟан, ишакәым ала аӡә дихцәаажәар, ма дилакьысыр ҟаломызт. Иаргьы инакәзаалакгьы, иарбанзаалак азы ауаҩы иқәызбара, иахьырхәра азин имамызт. Иашәақәа ззикуаз, изхиҳәааауаз аҭоурыхтә хҭысқәеи ауаа рфырхатцарақәеи ракәын. Ари жәытә-натә аахыс шьҭреимдарала абипарала иааауаз тцас-қьабзын. Ишырҳәо еипш, ҽык иҭытцуан, шәҿык ирҭалон. Ари атцас атцара змамыз ажәлар рзы атцак дуӡӡа аман.

Сара сахьашьцыламыз ацуҭаҿы, сзышьцыламыз ауаа рҟны смыцхәызшәа схы збон. Иҟамлои, иаҳҳәап: «ҳаға иаҳзааишьҭыз чарҳәаҩуп!» ҳәа сзырҳәаргьы. Нас ишпаҟастцои? Озермес сиҳәеит сызусҭоу, хықәкыс ишьҭысхыз еилырганы исызреиҳәарц. Исҳәаз анырзеиҭеиҳәа, ишызбоз рлакҭақәа аачҷеит, саргьы сыпсы ааивызгеит. Акы сазтцаақәарцгьы иақәыскқәан, аха уи уашьҭан иазаансыжьит.

Озермеси сареи ҳрыманы агәаҟра иаҿыз ачымазаҩ ишҟа ҳнаргеит. Ҳшыныҩналаз еипштцәкьа ачымазаҩ сылапш днытцызгеит. Иҩашьомызт қәра дук шимамыз, ашьауардын апынтца еипш ипынтца еиқәырхәа иавпшуаз иблақәа ахаара ирхыз рцәызхьан, иӡамҩақәагьы ҭашәашәахьан, ицәаижьы капсахьан, ибаҩқәа иҭынханы акәын дшыҟаз. Уи милаҭла ачеркьесқәа дышреиуамыз сшынаи-

ҿапшызтцәҟьа игәастәеит. Аиҳаракгьы аарлаҳәа иблақәа аахтшәа данаасҿапшы.

– Уара уабатәиу, узустада? Иухьӡузеи? – сҳәан, урысбызшәала иазтцаара згәаҕьит. Ишызбоз иқьышәқәа цышәырччара-хаарак нарҿықәлан, ишьадахахьаз иӡамҩа-ҭаҳақәа шәапшь-цсадак нарҿықәлан, ицаҳә-цаҳәо ашоура змаз инапы ааитцыхны иаасиркын:

– Абра, сапхьа утәа! – иҳәеит. Излеиҳәаз ала ихьӡын Стефан, ижәлан Высоцки.

– Уара, сара Анцәа усзааишьҭит, – иҳәеит ипсиипси еивтцахо. – Арҭ еикәшаны ихагылаз рахь сынхьаирпшын, – арҭ даараӡа ирҭахгәышьоуп сыпсы еиқәырханы апстазаара саздырхынҳәырц, аха... сара занааҭла сҳақьымуп, издыруеит уажәшьҭа хәарҭа шсымам. Макьана аамҭа маҷк ҳаманатцы, уи рацәак аанымхеит, иузеиҭасҳәоит, уасиаҭк еипшны, исхыу-истцыхәоу. Амала аказын суҳәоит, сыпсаҭа цьанаҭ инеип ҳәа угәыҕуазар, зеипшҟамло егьыҟам, мышкызны Варшава унанагозар, Краков игылоу Василевски иҩны ҳәа изышьҭоу, уи Коперник ибаҟа аҿапхьа ауп иахьыҟоу, убри аҩны аҿы инхоит сыпҳәыси сыҷкәыни, иузыпшааны уҟалозар, ирзеиҭаҳә сшубаз...

Уара избо Варшава умнеиӡац. Варшава қалақь дууп. Лазенкаҿы Ахан гылоуп, уи аҿапхьа иҟоу абаҳчараҿы амармалташь шкәакәа иалхыу астатуиақәа гылоуп, амра ангылои ианҭашәои аамҭазын еиуеипшым апштәқәа рыла еилаарцыруеит... Апшьа Иоан имш аены аҭыпҳацәа апшцәа ирҭааиуеит, Висла аӡиас ашәҭшьытцәрақәа хырыпсалоит... – абас дҭанагалан ацәажәара дшаҿыз даалтцын, – мшәан, иуасҳәақәо закәызеи, уи акәӡамызт иуасҳәарц исҭахыз?..

...Ҳара ҳзықәгәыҕуаз Напалеон III иакәын, аха Пруссиааи Бисмарки Урыстәылаҟны аконвенциа

рнапы атцарҩит, ҳвосстаниа рхәаҿырц... Ҳдемонстрациа алоуп ишалагаз... Астудентцәа Польшатәи абираҟқәа ркын: «Вольность! Нех жил Польска Виват!» ҳәа, ҿыртуан. Астудентцәа реихсра иалагеит. Иршьыз, рыпсыжраҿы ҩажәа ныэқьҩык ауаапсыра еизеит. Адырҩаҿены еизаз ажәлар иреихсуан... – абри нахыс Стефан полиак бызшәала апатара далагеит. Аха далтцит адырҩагьых. Снапы ахьикыз иааиргәгәаан: – сатамыз сара Урыстәыла бзиа избоит, аха бзиа изымбо Урыстәыла аимператор иоуп. Уара... уара ачеркьесцәа ҩызцәас иумазар – ушуаҩ бзиоу агәра згоит. Амала сызлауҳәо абри иушәу ар рыматәа наҟ иушәых! Сара исымоуп аимаа, аимсы, акәымжәы, акаба, ахылпарч... санпслак исыцташәымтцан, уара иумаз, иушәтцала! Мап, итабуп ҳәа соумҳәан... Ара иҟоуп, абар, сҩызцәа аполиакцәа. Аах, ижәдыруандаз аҳтынра ашта аныкәпшра шаҟа сеилаҳауа... Уара уапхьахьоума Мицкевич иҩымта... – Высоцки адырҩагьых ихатәы бызшәахь дтанагалеит, нас мач-мач ишьтыбжьы ыҟаӡамкәа иааикәтәеит. Озермес ипхьарца аашьтихын арҳәара далагеит, аха уи абжьы Стефан иаҳауамызт, ипстазаара далтцит адырҩаҿены. Уи ашыӡ ихьуан.

Ашьхаруаа шәахь ари ауаҩы иаашьахазеи ҳәа сзазтцааз ирҳәеит, ари ацутаҿы уи дааижьтеи рацәак шымтцуаз. Уаанӡа Тҟәапс инхоз ашапсыгқәа дрыдгыланы аурысқәа драбашьуан. Насгьы даҿакы исаҳаз: Польшатәи ацьажәлар рвосстаниа атауад Бариатински абџьар мцала ианихәаҿ, дыбналан дааит, аха араҟа дахьааизгьы, Кавказ аибашьра иаиналага, уаҳа дыбнамлакәа даангылан ашьхаруаа дрыдгылеит.

Озермес сара дсазтцааит Алтцыкә (Стефан ус хьӡыс иман араҟа) «ари дкьырсиануп дышпарҿеитәу?»

ҳәа. Қьырсиан ҭасла даҳзеиҿкаар ипсы раҳаҭны цьанаҭ ицоит ҳәагьы азгәеиҭеит уи.

Стефан Высоцки ирҽеиреи ипсыжреи сара исықәшәеит. Ақьырсиан дин ишақәнагаз ала уи анышә дамаҳдеит, Озермес дсыцырхыраан, амҿтәы цьар еибыҭаны ихаҳаргылеит. Уи иуасиаҭ исеиҳәаз сыдсмырхалеит, иҿы ишаирҳәаз еипш, иҭынхаз ицәаматәа сара исшәыстцеит, ууанӡа исшәыз ар рыматәа амца инақәыжьны изблит. Амала, аиа-ша сҳәоит, исшәыстцеит сҳәоит, аха атәым пхӡы фѡы ахьахыскааyаз ишыҭкьыҭкьысшьозгьы, сцәа иадшәаланы ирӡахызшәатцәҟьа иснаалеит. Сҽеилаҳәаны санаадәылтц Озермес ишигәапхаз мѡашьо ихы-иҿы ааихачҷеит.

* * *

...Озермеси сареи аринахыстәи ҳамѡа иацаҳтцоит, аха сѡыза апыхьа еипш дыццакуамызт. Саргьы сгәазхара снапшы-аапшыртә еипш аҭагылазаашьа сыман. Ишырҳәо еипш, сызлымҳак ала сѡыза ицәажәарагьы сазыӡырѡуан. Уи дааҟәымтцӡакәан еиқәипхьаӡон араҟатәи ашьхақәа рҟны иамоу ашәарахи апсаатәи, исзеиҭеиҳәон дасу ҷыдала ирҟазшьаз. Ҳнаскьацыпхьаӡа ақыҭақәа, ацуҭақәа, аҳаблақәа иаҳа-иаҳа ирацәахон. Псеиҭакра ҳәа ҳахьымѡахытцлакгьы гәык-псыкала ҳрыдыркылон. Сара сызусҭоу, арахь дара рахь аара схала исгәарпханы ишалсхыз анреиҳәалак сѡыза, даргьы «аферым» рҳәон.

Сара аѡыза ҳәа сызҿыз Озермес шаҟа сизааи-гәахоз аҟара, абри ауаѡ саашьҭымтцӡакәа дахьца-лакгьы сицындаз сгәахәуан. Мыцхәы хыда-гәыда ацәажәара иламызт, ичҳара бзиан, аха игәампхоз рцәымгра шилазгьы гәасҭахьан. Акы сзеиҭеиҳәарц ианақәикуаз, заанатцы дсазтцааyан сизыӡрыѡырц

сҭахыу-исҭахыму. Убас зны шьыжьык азы, ҳашцоз акәымкәа, абраҟатәи ҭыпк аҿы иҟалаз хҭыск атәы сзеиҭеиҳәарц шиҭахыз сирдырит. Саргьы сақәшаҳаҭхеит.

– Ари ҟалеижьҭеи уамаӡакгьы ԥӡом, – ҭынч-ҭынч ацәажәара дналагеит, – Ҭырқәтәылантәи абрахь дааит анаиб (ахәаҵьа) аллаҳ имчра абри ашьхараҿы ишьақәиргәгәарц азы. Данааи сасык дышрыдыркылац еипш дрыдыркылеит. Ицеит мышкы, ҩымш... нас анаиб ус рылеиҳәеит:

– Ҳаиҳа-зымчу асулҭан игәапхарала, амшын аҿықәан иқәынхо ашапсыгқәа хыпхьаӡарала шаҟаҩы ыҟоу еилырганы ишьақәыргылатәуп!

Урҭ рхыпхьаӡара иаша еилкаахарц азы, иаҳҳәап, зқьы-зқьҩыла акәзаргьы, џьарак еизганы еиланырхатәуп! – иҳәеит уи.

Озермес иажәабжь снапыҩланы саргьы исҳәарц сҭахыуп уаанӡа игәасҭахьаз; ашьхаруаа рҿы, аурысқәа ҳҿы ишыҟоу еипш, еидтцәатцәаланы акәмызт ишынхоз. Аӡәи-аӡәи такәы нарыбжьан, дасу илатцарҭа, ибаҳча, ирахә ргыларҭа уҳәа рзы ихатә ҭып иман. Убри азы акәхап изеицәыхарахазгьы. Еилацаланы рнырхара – убарҭ рынхашьа ҟазшьақәа рымхра акәын иаанагоз.

Аиҳабацәа цеит анаиб иахь, иацәажәарц, уи ииҳәаз дара ишырнымаало иарҳәарц. Цҳаражәҳәара ирышьҭыз акыр зықәрахь инеихьаз быргкгьы дрыцын.

Иахьнеиз, анаиб иқьаҳиацәа «абни абырг ихы хышәтцәа» ҳәа, – адтца риҭеит, егьырҭ иаанхазгьы «зынцьырла иҿашәҳәа» – иҳәеит. Ари ажәабжь хлымӡаах ааҩит абырг иҩнаҭаҟынӡа, хҩык апацәа иман, ахьшәҭҳәа рыеқәа ааркәадырын идәықәлеит, урҭ ирыцлеит даеа ҩажәаҩык арпарцәа, рҳабла аҟынтәи, «шәахьцо шәус шәарҭоуп, ҳаргьы ҳшәыц-

цоит!» – рҳәеит, аха аишьцәа иаҿаршәны мап ркит. «Шәаагыл, бжьаха-бжьымш ҳхабар анышәымба, нас шәҳашьҭал!» – рҳәеит аишьцәа.

Арԥарцәа хынҳәит, аишьцәа ахьцоз, ицеит. Иахьнеиз анаиб имаз ахьчаҩцәа инармышьҭырц иалагеит, аха дара рҽеырҭынчны, уи ажәақәак иаҳҳәарц ауп ҳзааз рҳәеит. Анаиб дҭцааит: «Изусҭқәада?» ҳәа. Шаԥсыӷқәоуп ҳәа иарҳәеит. Анаиб азин риҭеит. Аишьцәа реиҳабы: «арахь иааҳашьҭыз ҳаиҳабацәа абаҟоу?» ҳәа, диазҭцааит.

Анаиб иҳәеит: «шәеиҳабацәа ҳаиҳа зымчу асулҭан иҳәатәы ацныҟәара мап ахьацәыркыз азы иахьырхәуп». Аишьцәа реиҳабы дҭцааит: «Уара узусҭада?» «Сара асулҭан иарӷьажәҩа соуп!» иҳәеит.

Аишьцәа ргәыбжьанытә дцаает: «Дабаҟоу, дабанхои убри усулҭан?» Анаиб азаара изаазшәа деилашәеит: «Ишԥыкәу уара амӡанра ҳаиҳа зымчу асулҭан Сҭампыл дшынхо шузымдырыуа!» – дрыҵаҳәҳәеит. «Нас, Сҭампылынтәи ааны араҟа аԥшәмара знукылозеи?» – иҳәеит реиҵбы. «Аллаҳ дхазҵо зегьы асулҭан иҳәатәы иацныҟәароуп!» – иҳәеит днақәымчны. «Уара араҟа усасуп, ианбыкәыз асас дҩагыланы аԥшәма даниҿагылахьаз. Изыхурҟьозеи агәашьақәа ирыдҿаҳәаланы иумоу ҳаиҳабацәа, наҟ иаушьҭ». «Уаҳа сыбла шәамбан!» – дрыҵаҳәҳәеит анаиб. Даргьы агәашә аҿы инеихьан, иаахынҳәын: «Уара уаԥхьагьы араҟа Сова даахьан» рҳәеит.

Сова захьӡыз дшаԥсыӷын, даниуаз бла заҵәык иманы диит. Ари дани, дахьиз аҳаблаҿы, ас еиԥш иҟоу иира бзеирак иазҳәам ҳәа агәҭынчымра рызцәыртҵит, изҳар дыцьнышхар ауеит, дышьтәуп, рҳәеит. Аха иани иаби дрыцҳашьаны дрымшьыкәа, ҭыркәак дирҭеит. Ианизҳа уи аҭыркәа сулҭан иаҳҭынраҿы арра маҵура далалеит. Уантәи Шаԥ-

сыҵтәылаӄа дызхытцны дкәылон, ирҳәуан, ишьуан, ирыхшаз рымхны игон – абри даҿын ихаҭа цәгьапсышьа ирҭаанӡа.

– Аишьцәа рҿынархан, – иҳәеит Озермес иаҗәабжь иацтцо, – инеит раб дзыдҿаҳәалаз агәашьахь. Анаиб ируаа рабџьар иахеит инармышьҭырц.

– Ҳнашәышьҭ! – иҳәеит реиҳабы, – аллаҳ имҩа ҳара ҳамацара иҳамкәаҳаӡеит, ҳанылан ҳныӄәар зыжәымуазеи?

– Анаиб ус ҳадитцеит! – рҳәеит.

– Уара, ҳаб иахь ауп ҳахьнеиуа ҳаушәышьҭ! – иҳәеит, – хаала ҳааушәмышьҭуазар, иаҳҭахгәышьамызт, ашьакаҭәара аха ҳабџьар ҳахар акәхеит!

– Шәаагыл ҳаиҭаиазтцаауеит! – рҳәеит анаиб иматцуцәа.

– Шәахьнеиуа шәнаиб иҳазиашәҳәа араӄа иӄоу ҳара ҳамацара ҳакәӡам, даҽа ҩажәиҗәабаҩык ҳҩызцәеи, даҽа шәҩык ҳауацәа – урҭ руацәеи ҳацуп! Аҗәеиҭаҳәаҩ анаиб иҿы днеин иӄаз иаҳаз иеиҳәеит. Анаиб даахәыцын, – Дыргааит раб, – иҳәеит. Раб дрыманы рҿанынарха, аишьцәа реитцбы анаиб ибжьы иқәиргеит: «уҽырмазеины Сова иџылара уазыпшыз, шәеиқәшәараны шәыӄоуп» ҳәа. Абри ашьҭахь мышкы иалагӡаны, анаиб ихабар ҳәа акгьы ыӄаӡамкәа длықәхәаша дцеит…

…Шаӄа мшы ҳныӄәахьаз сгәалашәом, шьхапаҿк ҳхалан, акатцәара ҳанхытцын, хлантцы ҳанҭалеит, аиҩхаа ҭылашьцаак аҿы ҳалбааит, арҩаш ихыз амҿтәы цха-тцәры ҳақәсын, уантәи зымҽхак уамак иҭбаамыз арха-каршәрак ҳазкылсит. Сгәы исытцанаҳәо иалагеит Озермеси сареи ҳаицныӄәара абраӄа иххаркәшоит ҳәа. Ари ҳаззааиз ацуҭаҿы имачымкәан ауаапсыра нхон. Шҭак ҳанҭалан ҳашиашаз асасааирҭа ҩны ҳнадгылеит. Ашәхымс

ахытцха ҳахьӡаанӡа хатцак дааҳпылеит. Ауаԥы, иааиланы, илахь ӄьаӄьаӡа, иҧынтца агәы ылганы, ибла маахыркәа ҭыпхаауа, ижакьа еинчыланы. Жәабаӄа шықәса дсеиҳабызаргьы уаҳа, мап! Ауаԥнаалашьа бзиа змаз, аха ианаҭаху аамҭазгьы зҳәатәы иахымҧоз аӡәы шиакәыз ԥашьаӡомызт. Сахьиҿапшуаз иаразнак исныруан ашьхауаԥ ицәаԥа-цагьа.

Абас ала ауп рапхьа еибадыршьас иҳауаз Аџьықәи сареи. Убри рапхьаӡа схаҿы-сгәаҿы дагьаанхеит.

Озермас данизызӡырԥы ашьҭахь, Аџьықә аџьшьара сыҭо урысшәала даасацәажәеит. Даара ицқьаны акәымзаргьы, ицәгьамкәа аурыс бызшәа иҳәон.

Ачеркьесцәа аӡәырԥы аурыс бызшәа рдыруан.

Ҳара ҳзы адыга бызшәа атцара уадаԥын, избанзар, урҭ рбызшәа уамакала ибеиоуп хынԥажәижәаба инареиҳаны ашьҭыбжькәа алоуп. Уи аԥыза аграмматикатә еилазаашьа даҽа бызшәак аӄны иупылаӡом. Урҭ рбызшәа ачыдара иамоу рыбз шыпнаҽхьоугьы, аурыс бызшәа аҳәараҿы уамак ирҧырхагаӡам, насгьы уамашәа иубаша, урҭ агәынкылара ирымоу аԥыза даҽаӡәы иӄны иубаӡом. Аџьықә ипа аитцбы Зақьыр макьана дышхәычугьы, дара рӄны зҽытцәахны иӄаз аурыс солдаҭ Кнышев урысшәала сышиацәажәоз аниаҳа, ахьышәҭҳәа дсышьҭрақәланы сажәақәа реиҭаҳәара далагеит. Иара убратцәӄьа жәабаӄа ажәа сҿитцаазар ӄалап. Дышџьасшьаз аниба, уи дааразa игәарпханы дыччеит.

В. Белински зны Казы-Гиреи иповест данапхьа: «ҳара ҳаҭыр ҳақәызтцо ҳлитераторцәа аӡәырԥы раасҭа ачеркьесцәа аурыс бызшәа цқьаны ирҳәоит» ҳәа, иԥуан. Аиашазы араӄа ицьоушьаша ҳәагьы егьыӄаӡам. Урҭ ажәытәӡаахыс акультура ду шрымаз ахала ахы унардыруеит ауп.

Ажәытәҙатәи аамҭақәа раан ашаԥсыҕқәа рнапҟазара ахә ҳаракны иршьон. Урҭ амҿы иалхны иҟарҵон аҭеитҧш џьашьахәқәа, имаҷмызт аҿыханҵатә усумҭақәагьы. Аха, нас аҭоурых аамҭа аҙыхәашьра иалаҙит. Абжьаратәи ашәышықәсақәа ҳәа изышьҭоу раан, араҟа атәцәа рыҭира, раахәара даараҙа иҿианы иҟан. Аиҳаракгьы Венециа, Генуеи, Египет уҳәа рыҟнытәи изхыҵуан арҳәцәеи ақәылацәеи. Урҭ ачерқьесцәа рыхшара, аиҳаракгьы аҷкәынцәа жәа-шықәса зхыҵуаз инадыркны, еимҵәаны иргон. Ашьҭахь ауп иреишәарыцо ианлага аҭыԥҳацәагьы.

Ачерқьес ҭыԥҳацәа-анцәахшақәа ирҭиуан, иаархәон, напык аҟынтәи даҽа напык ахь инеиуан, аҵыхәтәан даҽаҙәы иҟны уадалыққь ҳәсақәас иаанхон.

Арҳәцәеи ақәылацәеи ауааԥсыра рнаҩсангьы арантәи амшын нырцәҟа иргон: аԥсыҙ-қәырҭ, аҵыҕ-цәақәа, араҟа иҵырхуан араҙны, иԥҟаны иргон ашыц-ҵлақәа.

Араҟа имаҷҩымызт иҕарызгьы, шәҵатәы заҵәык ада змамызгьы рацәаҩын. Рыҩнаҭақәа рҿы ҷыдала аҽыкәабарҭақәа ҟаҵаны ишрымамызгьы, ԥсабарала иуаа цқьақәан. Арҩаш аҟны рҽыркәабон, рхы рҿышуан. Аҳәса рхы рҿышуан ҙырҟәандала, аҽҳәа иҽҳәоу ахәа аҵыршаны. Рҿирнапи мыҙәҙәакәа, аҙы рыхьмыршакәа риарҭахь инеиуамызт.

Уажәы араҟа аиҭаҳәара салагоит Аџьықә-иԥа Зақьыр хәыҷы аџьазтә гәыблаа аҙы анҭәаланы иманы даaины сшьапы шысирҙәҙәоз. Аџьықә иԥҳәыс Зара ҳхәы ахьлырхиоз лҭеиҭԥш ԥшҙара сыбла хнакны сышлыхәаԥшуаз. Амала исымҳәар ҟалом, аԥшәмаԥҳәыс мыцхәы лыхәаԥшра асас иқьабз ишаҵанамкуаз Аџьықә ишысирдырыз.

Сара стәала сцәаҩа-ҟазшьа иатҵанакуаз Аҵьыҟә изеиҭасҳәарц салагаҟәаахьан, аха.

– Уара утәы – уи уара иутәуп! ҳәа, сааникылон.

Ашаҧсыгҵәа ауаҩы ихы-итҵыхәа аилкаара бзиа ирбон, аха уамак ирҭахымызт уи дызнысхьоу, ихҭысхьоу зегьы рыртытра. Аҵьыҟә иҩызцәа-игәылацәа: Озермес, Аслан уҳәа срыман ицон, ис-дырбон изланхоз ацуҭа иатҵанакуаз адгьылҟәа, абна-ра, рымхылатҵарҭаҟәа, рӡыхтарҭа аӡыхьҟәа... Амала араҟатәи ацуҭа даара ҟәышрала иалырхыз нхар-ҭан. Шьыбжьаанӡа уиаҟара имраҿархасҭаӡамызт, аарҩара ҟаларгьы уиаҟара ишәарҭамызт, избанзар, иҟәпа-ҟәсуа илбааҟьаны илеиуаз арҩаш аҟынтәи ҭӡы цыпхьаӡа рбаҳчараҟәаеи руҭраҟәаеи рахь акәиаҟәа рыла инаганы ирыман. Уи аӡышьҭрала илеиуаз аӡы ала рыдгьылҟәа дырпсаҳәон. Ацуҭа ахьаантҵәоз аҳәааҿытҵәҟьа арҩаш ӡхыҽеараны ала-да аиҩхаахьы хлантҵы ицон. Уаҟа ихыз амаакыра-цҳа анхыух нахыс ладантәи тәымуаҩык, шамахам-зар ацуҭа ишьапы изаларгыломызт.

Хәылпазыла ахацәа ааидтәалон, ажәабжьҟәа рҳәон, саргьы срыднапхьалон, ацыха ӡыхь аҟынтәи иааргаз аӡыржәтә гәырпсаҳәагас инаҿыхәон. Аеҳәа-ҿы еиҟәыз акәаш-мца уажәы-уажәы «атҵыҟь-тҵыҟь» ҳәа, ихысуан, наҟ ахшьырахьынтәи, аурҭ асуазшәа акәын арҩаш-ӡхыҽеа абжьы шааҩуаз. Арҭҟәа иан-рыцлалак сзыднагалаз ауаапсыра ргәыразреи ргәы-ҳалалреи – цьанаҭ снанагазшәа акәын схы шызбоз.

Иҵьоушьаратәы иҟан урҭ ианааидтәалалак, реи-цәажәашьагьы; рыбжьы рдуны иуаҳауамызт акы еимаркуазаргьы еиҟәгәамтҵны иубаӡомызт. Дасу иажәа далгаанӡа, егьырҭ ӡырҩуан, ипыҩломызт, атҵыхәтәанынӡа ианынеигӡалак акәын аххәаа аназыҟартҵоз, иара убригьы еицҵәажәоны акәым-кәа, хаҭа-пҫаҭала ргәаанагараҟәа рҳәон.

Сара слахьынтца сахьаанагаз ацутаҿы ашапсыгцәа ирыланхон аҳҷыпсааи, аублааи. Иҟан даҽеацьарантәи иаақәазгьы. Даагозар, иара Аҵьықә ихатагьы, иабацәа ара акәзамызт иахьынхоз. Кавказ аҩадатәи ашьхара аганахь ҩ-ӡиаск Адагәеи Супсеи рыбжьара акәын иахьынхоз апхьа, аха, нас аурыс ир уахьынтәи ала иааигәахо ианалага, иаахыҵын арахь илбааит. Аӡәырҩгьы рабацәа-рабдуцәа рыпсыбаҩгьы ыҵхны арахь иахьаауаз иааргозаарын. Шьапсы, Маҟәапсы, Хакәыҷын уҳәа арҩаш ҕьқәа ирырны ирулакгьы абра абыржәы иахьыҟоу атып аҟынӡа иааит. Ари изааиз адгьыл аҳҷыпсаа иртәын. Амала усҟан еиҵдәықәлаз зегьы аранӡа изеиҵымааӡеит, пытҩык абрагьра иҵеит, даҽа пытҩык аублаа ҭауадк рыҽидыркылеит.

– Абранӡа шәмаакәа, алада, лбааҟа шапсыгаааи аҳҷыпсааи ахьынхоз шәаангылар ҟамлаӡози? ҳәа, Аҵьықә саниазҵаа, иара ус иҳәеит:

– Убри уара уҳәынтҟар псымтә акраатцуеит ҳагаҿақәа дреиҩаӡоижьҭеи. Ииашаны, уаҟа маҵара дшаанымгыло, арахьгьы ир ҳажәимтцар шимуагьы здыруеит, аха... – наҵитцеит даақәыпсычҳаны.

– Аурыс ҳәынтҟар итәы еилкааул, аха атыркә султан ушпаизыҟоу? – сиазҵааит.

Аҵьықә илахь адақәа алаптцәома уҳәартә иааимаирцахәын:

– Аиаша уасҳәап, шәара шәҳәынтҟаргьы уи ишькылкыҩцәагьы, асултан иаасҭа, ҳара ҳҿапхьа иаҳа рыламыс цқьоуп, сҳәар сылшоит, избан уасҳәап, шәара шәтәқәа «ҳшәашьцәоуп, ҳшәаҳәшьцәоуп» ҳәа, иаҳҿагәыбзыгны ҳҿапхьа тоуба шьтартцаӡом, иаартны иаҳҿагылоуп, иаартны иҳабашьуеит, асултан иеипш, маӡала ицхаӡом.

Ари ацутаҿы сыҟоуижьтеи абар шьта мчыбжьык аҟара тцуеит.

– Уара, абраҟа ҳара ҳҿы аангылара угәы иҭоума? – дсазтҵааит Аҵьыҟә.

– Ааи, – сҳәеит ажәакала.

Даҽакала аҭак сызиҭозма? Мап! Раҧхьатәи ашьаҿа ҟасҵахьан, иаанхаз аҩбатәи ауп. Аҧыхьатәи сыҧсҭазаара сышьҭахьҟа иаансыжьит, аҿыц саламгацт, иҟалашагьы сыздырӡом. Акы затҵәык исзаанхаз, сеызласыжьыз аӡгьыра сеасҭароуп!

– Ус анакәха, – иҳәеит Аҵьыҟә, – унхамҩа ашьаҧы укыроуп. Араҟа ҳара ҳҿы адыҧшыла бзиа дырбаӡом. Знапы-зшьапы еибганы агәаабзиара змоу ауаҩы анхамҩагьы имазароуп. Уара иалх аҩны ахьузҳаргылаша аҭыҧ, амала сара сҳәатәы хаутҵозар, абра сара сыхкаара иахьатҵанакуа уеаанукылар еиҭьуп, – насытҵаиҳәеит. – Ҳаигәылацәахап. Зымҩакахь Аслан дысгәылоуп, егьи аганахь ала уара уҟалап. Уи уаҳа назҭахым акәхоит. Уажәазы, сара исарҳәахьеит, ацуҭа иаланхо. Урҭ рҟынтәи цхыраарак аҳасабала иуоураны уҟоуп: жәхьак аҳәыс ацны, жәа-кәтыки, арбаҭьки, хә-уасаки, саргьы мархәацк ухьысыгӡоит. Нас аарыхрак ахьыҟаутҵаша адгьыл уатҵәы сара схаҭа иузалысхуеит.

Аҵьыҟә абарҭҟәа зегьы сеиҳәеит, аха исоуаз, ансоуаз,... уҳәа акгьы сыздырӡомызт. Ажә сара исымхьацт, ауасаҟәа сара игәарсымхыцт, игәарсымтҵацт.

Аҵьыҟә исеиҳәахьаз иацтҵо ус иҳәеит:

– Уажәазы уҧсы алеивугарц азы иузааргоит: ашә, ацха, ашыла...

Ашаҧсыҭцәа тҵасс ирыман аҿыцынхаҩы данрыланагалалак, дара рхабзоурала иааицхырааны, иааилышьны ҟәацәк издыргылон, дасу излаилшоз ала имаз ракака изнеигон. Уи шаҟа иҭатәу, шаҟа иҟәнагоу зҳәаз иеипш, ацуҭа аиҳабацәа реилацәажәара – амеҳҟьме аҿы ирыӡбон. Арҭ уажәы Аҵьыҟә исеиҳәаҟәаз зегьы сара ара санаазтҵәҟьа

адырҩаҿны амеҳҟьме ааизырган иалацәажәазаап. Исаҳаз иахысҳәаара сзымдыруа, маҷк сҳәыпызыԥуашәа сшаанхаз аниба Аҵьықә:

– Араҟа ҳацутәаҿы аҳәсеибацәагьы ҳамоуп, хатцас азәы уаалыдылкыларцгьы ҳлацәажәап, уара ууаҩышьа-уҟазшьала угәы иақәшәо далухыр, уи еиҳагьы еиӷьуп, ҳақәшаҳатхоит, – иҳәеит. – Насгьы, ара ишыҟоу умбои, шьхароуп, дгьыл мчымхарҭоуп, ҳацутәаҿы хә-ҩнаҭак аҳәсеибацәа рымацара иахьыҟоу ҳамоуп, урҭ зегьы ишрыхәҭоу ацхыраара рыҭара ҳахьзом, рынхамҩа дара рхала рымч ақәхом, иныҟәгатәуп…

Сара уи иажәақәа ирылсҳәаара сзымдыруа сизызырҩуан. Схаҿы исзаагомызт, аҳәсеибацәа аакылсны, снарҳәы-аарҳәуа исыхәапшуеит, дара ртәала акы еибырҳәоит, нас руазәы даарылтцны, «ари сара дызгоит аҩны ахатца иусқәа наигзаларц» лҳәоит. Гәаныла исызбоз Аҵьықә ишеиликааз мҩашьо:

– Уи макьана ҳахыццакрым, џьара пҳәызбак лхала лгәы уақәшәаанза ҳаапшып, – иҳәан даасҿапшит.

Апҳьаҟаҳәа акгьы сыздыруамызт, аха хҿыхгак аҳасаб ала иаасызбан:

– Аҵьықә, уара уҩны ацхырааҩы дуҭахзами? – сиазтцааит.

Ҳамҭак, исҳәаз имаҳазшәа, аҭак ҟаитцомызт, аха, нас исҳәаз игәы ишахәаз удырратәы илакҭа аачшан, иҿааириашан:

– Ус еипш уара иуҭахызар, сара даараза гәахәарас иҟатцаны исыдыскылоит уажәақәа, – иҳәеит.

– Уара удагьы ҳаҩнусқәа ҳара ҳамч рықәхаратәы иҟоуп, амала адәахьтәи аус аарыхраҿы усыдгылозар еицааҳрыхуа уалахәуп, абжа уара иутәуп! Аҩны иҟоу аҳәсақәа умаҭәақәа рызәзәалап, ҳхәы ҟартцалап… – Аҵьықә аҳәсақәа ҳәа зызбахә имаз ипшәмапҳәыс Зареи уи лаҳәшьеитцбы Заидеҭи

ракәын. Зара пшралеи-сахьалеи ҟазшьалеи леипшзеипшыз ауаԥытәыԥса ицәа далтцхьеит ҳәа сыҟам. Лҭеитҧш сахьаҭыхԥы ҟазаӡак иапимтцозар, ус еипш иҟаз лыпшаара уадаԥын. Заидеҭ лакәзар, уигьы ахшцәа лхьыкәкәа алапш-цәгьа илапш лцәиӡаратәы илызҳауан. Реитцыбӡа Биба дсабин, уи рапхьа данызба дычқәыназ џьысшьеит.

Ҳаицәаажәара ашьҭахь Аџьықә даалаган, аԥны авараҿы қәацә ԥнык сызиргылеит, саргьы сгәы аараҳаҭхеит. Ари збаз агәылацәагьы пату ақәырҵеит. «Аферым, Аџьықә» – рҳәеит. Мышқәак рышьҭахь уаанӡа амеҳқьме аҟны ишырызбахьаз ала; ажәхьақәа, ауасақәа, акәытқәа рыманы ацуҭа иаланхоз сзааит. Апстәи апсаатәи сзаазгаз рнаԥсан даҿа џьоукы ашыла, ацха, ашә... сзааргеит.

Мчыбжьык аҟара аатцхьан Аџьықә шьыжьык азы дааин амҿыпҟага аиха аасиркын, «абнарахь амҿыпҟара ҳцароуп» иҳәеит. Рапхьа абри амш ала махәҿалатәи аусура напасыркит. Цыҭрак аус анаау ашьҭахь, псааиҭакра ҳәа ҳанаатәа, абрахь саазар аахыс сазтцаарц исҭахыз, аха игәаӷьны исзымҳәоз, аацәырызгеит; абри сара милаҭла иоурысу, ашапсыгқәа раӷацәа ирхаҭарнаку ауаԥы, гәыԥбарак атцаӡамкәа, абырсҟак сыгәра ганы сызхарыдыркылаз еилыскаарц сҭахны сиазтцааит.

– Ганкахьала суқәшаҳаҭӡам, – иҳәеит уи слакҭа дҭапшуа, – ҳара аӡәгьы ӷас дҳапхьаӡаӡом – доурысыз, даҭырқәаз. Даҿа ганкахьала иаҳҳәозар, зынӡаск дыбзамыҟәӡамзар, ацәгьара згәы иҭоу ауаԥы ҳара ҳапсҭазаара ҳацеиԥишарц, дҳацынхарц ҳара ҳашҟа дааиӡом. Данеилаҳкаа ишианамхо идыруеит азы. Ҳара ҳашҟа, уара удагьы иаӡәымкәа-иԥыцьамкәа иаақәахьеит аурыс ҳәынтқар ихымԥапгашьа ианымшәакәа иҿагылақәаз. Мшәан, уиаҟара заҳҳәои, ауаԥи-ауаԥи

ҳаицхыраарц, ҳҭибагарц азы ауми ҳазшаз ҳшаны адәы ҳзықәитцаз.

* * *

Озермес ҳамҭакы араҟа дыҟан. Нас «абзеираз» ҳәа, насаҳәаны амҩа дықәлеит. Уажәшьҭа ҳанбеибабо ҳәа саниазтцаа, аиҩызцәа бзиақәа иахьыҟазаалакгьы ихеибаршҭӡом, ари ацуҭа аганахь сшааилакгьы уара умбакәа суаҩсуам ҳәа сеиҳәеит.

Апҵҭазаара ҿыц салагеит. Агәҿыгьха сымаӡамызт, аус зуан амхурсҭаҿы, сцон амҿпҟара, сцон апсызкра, аамҭа шаасоулак ашапсыҕ бызшәа сҵон. Ажәакала абарҭқәа зегьы мчыла аӡәгьы исыдигаломызт, схала сгәы-сыпсы иаҭахны иҟастцоз ракәын. Такәы аатцхьан ҳаибадырит араҟа зеыттцәахны иҟаз ҩыцьа аурысқәеи сареи. Кнышев зыжәлази, зыжәла рзымдыруаз, Илиа зыхьӡызи. «Араҟа шәышпаҟоу, ишәыпсҭазаашьоузеи?» ҳәа, азтцаара анрысҭа, уажәраанӡа, сара арахь саара гәрамгарҭас иҟатцаны, сахьыҟаз ицәырымтцуаз Кнышев ибжьы гәаҩаӡа ус иҳәеит:

– Ҳаҟоуп дасу ибла ҳшабо еипш, рапхьаӡа акәны ҳазбо даеакала дҳахәапшыргьы ҟалоит, аха араҟа аӡәгьы ҳгәы ҳаиргаӡом, иаҳмыхәозар, иаҳпыр-хагам...

Илиа ибжьы ҭагәаҩаӡа Кнышев иажәа днапыҩлан, иқьышә ибз аақәшьуа:

– Араҟа апсҭазаара лашьцароуп, аха ҳазхара ҳфоит, ҳазхара аажәуеит.

Аҩыцьагьы аҳәсеибацәа ирхатәан. Кнышев имаз пҳәыс ҭынчк, қәралагьы иара ииасҭа деитцбын, лышәагаа аамаҷны, еинаала-пшзак лакәын. Рапхьатәи лхатца иҟынтәи апҳа длыман.

Илиа ипҳәыс уи иаалыланы, агәамчи агәабзереи згымыз, еилҟьа-еилҕәыцәк лакәын. Илиа, арахь

ихала дааит, данаауаз абӡатәы бзарбзан агәыцә датцаланы иааигеит, уи убра иаштаҟны икажьын, ирҳәоит уи дшааизтцәҟьа иаразнак ала атыпантәи ауаапсыра дрылатцәеит, ихы рынраалашьа иҽакәиршәеит. Амала есымша пҳалла иоуазаргьы, мап мҳәакәа арыжәтә ижәуан. Ижәны ипҳәыс дылзытцҟьо даналага, амеҳҟьме ааизан, ахарапса икәыртцеит, игәиҽаныртцеит, даҽазнык ус еипш аныҟаитца ари ацута дшалырцо ала. «Араҟа, шәара шәҿы уи аӡыза тцасс ишәымазар, ари нахыс уи аӡыза уаҳа иҟастцом» – иҳәеит иаргьы. Илиа атыпантәи ауаапсыра аиҳарак пату злаикәыртцоз ихьӡ азы акәын. Илиа иахыршалоу Алиа ашапсыгқәа рҿы адыд-мацәыс анцәахәы ихьӡуп.

Илиа ихата шьтрала дахьатәиз еилкааны исеимҳәеит. Ицәажәашьа иатцаз аҷыдарақәа рыла зны аболгар, нас асерб цәажәашьақәа иреипшнушьалартә иҟан. «Уабатәиу?» ҳәа, саниазтцаалак: «…ана сыҟан, ара сыҟан, усҟан сахьыҟаз уажәы сыҟаӡам!» – иҳәон. Сгәанала уи ар рҿы аматцзура иацәыбналаз аӡәы иакәын. Илиа, ҳанеибадыр ашьтахь, Кнышеви сареи иӡныҟа ҳнеипхьеит. Уи абнацә ажьтцаа атцәы иахатцаны амцаҿы иӡуанатцы еиужьны ацәажәара даҿын.

– Ӡышықәса ар рҿы аматц зуан. Акомандир ҳәа исымаз акапитан, уахьихәапшуаз ашәтыц даӡызан, аха ӡнутцҟала дҳаиуанын. Иматәа-иӡытәа – мазарас иааимаз, аҽы иакәужьыр, иазышьтымхуаз сара сӡатцаланы сдәықәлон. Ӡажәа километра ҳамцакәан ҳапсы ҳиршьомызт. Ҳцон ҳгәаҟха, ҳантцәаха, амла ҳахьакуаз ҳкьатеикәа «ашәа рҳәон». Уахпхьара ҳахьаангылоз мцакы неиҿаҳкуан, псеивгарак шааҟалалак сӡызцәа асолдатцәа илтаҳәаахаа ицәон, сара срыцҳахәха скомандир иахь сыӡуан, ихәы рхианы иҿастцар акәын. Уи ахьынӡасырхиоз, иара дыз-

гаша ахьынӡаифоз аамҭа цон, аԥсшьаха смоуӡакәа адырҩагьых амҩа ҳнықәлон. Аӡыжәхатәӄьа соуамызт, аԥхьа инеиуаз асолдаҭцәа рызхара аӡы ржәаанӡа уахь снарышьҭуамызт. Аӡы шужәуа, ма акыршуфо уҩызцәа урыгхар, ахылаԥшҩыказақ аӄамчы утҵихуан. Илиа слымҳа кыдтҵаны сизыӡырҩуан, дызлацәажәоз зегьы сара ибзианы издыруан аӄынтә гәаныла исҳәон: «Анцәа иԥьшьоуп абри ааӡаб-хаԥсыра сахьаԥырҵыз» ҳәа.

Амала ииҳәарц исҭахытҵәӄьаз уи убри аԥьамыгәа цәгьа дшацәыбналаз акәын. Аха, иара сгәаанагара идыруазшәа уи атәы далацәажәомызт. Иансзымчҳаӡа сиазтҵааит. Иара дааԥышәырччан иҳәеит:

– Сшақәшәаз атәы иааԥьоушьаратәгьы иӄоуп. Уахык абрагьцәа, алашьцара рҽалакны, иҳақәлеит. Иҳақәлаз дара дыртәызма, ҳара дахҭәызма уара идыр, аӡәы шәақьшьхәоу лабоу акала схы дасит, сыблахатҵ еилагьежьын аҿыбгаррахь сыбӷалеит. Санкаҳа «абрагьцәа, ламыс шәымазар, шәахьцо сыжәга» ҳәа, сыҳәҳәеит. Уи акәхеит, саашьҭкәыцәаан сыргеит. Ажра сҭакны срыман, аха, нас сара хаҭала ашьхаруаа сышраӷам, уи моу рҩызара сшеилаҳауа, иаҭаххаргьы сышрыцхрауа агәра ргартә еиԥш ҩынтә-хынтә ианрасҳәа соурыжьит. Иажәагьы далгеит, ажьтҵаагьы ӡны иааҽҳәихит. Еирыӡла иааигаз амтҵырбӷьы уаткагьы нҳазҭеиҭәеит. Раԥхьатәи аныҳәаҿа аанкылара сара исыдитҵеит.

– Аԥшәмацәа шәыҩнаҭа шәагымхааит, аҭынч пстазаара шәымазааит! – сҳәеит. Илиа датҵаҳәҳәаны «Ижә, ижә… алеишьа аҩеишьоуп!» – иҳәеит.

– Абри аирыӡгьы уаргьы шәхатҵкы сцааит! – иҳәеит даҽа акакагьы ҳазҭеиҭәеит.

– Ега сҳәандазгьы уара уахьиз, уахьааӡаз соуҳәом акәу? – сеиҭанаизтҵаахит.

– Сароу, сара сахьиз схаҭагьы исхашҭхьеит. Анцәа иишо, Анцәа дихьчоит. Аҳәынҭқар ибла ҵаруп, ахарагьы иабоит. Уара, аурыс афицар, издыруада учарҳәаҩызар? Ари Кныш иакәзар, абгахәыҷы аипш дкылпш-кылӡырҩуа, зыгәра угаша иакәны дызбом. Ачерқьесцәа – урҭ, сара срықәгәыҕуеит, бзиагьы избоит. Урҭ маха-маха ржьы рымухуазаргьы урҭизом. Сара аиҿахысрақәа раан аӡәырҩы ачерқьесцәа схымҭа иасыргахьан. Уи иҟасҵахьоу агәнаҳаразы санцслак џьаҳаным снаганы, аҵәы сахаҵаны амца сыҽҳәарҵоит, – иҳәеит Илиа, иҟаитцахьаз агәнаҳара дшахьхәхьоу ҳардыруа. Ажәакала, ажьтцаа ҳфон, амҵырбҕьы уатка аажәуан. Урыс ҵасла аамҭа ҳгон. Илиа сипшыхәуазшәа дышсыхәапшуаз акәымкәа, ус дсазтцааит:

– Иуҭахыума, лакәк узеиҭасҳәоит.

– Амала, иуҳәозар, ирласны иҳәа акәымзар, аҩныҟа сцара аамҭа ааит.

– Уара ианакәзаалакгьы умццаклан, ҳахьыҟам узымнеир ҳәа умшәан! Иуасҳәоит иҟалаз шыҟалаз, иҟало, иҟамло иалухузеи, усҟан сара аррамтцзура сахысуан, – иарма напы ааирҳәын, агитара арахәыцқәа ирҿиишьуазшәа иарҕьа нацәа ду ала имашьхәылтц атах-атаххәа длас-ласын, нас ашәаны иаацәыригеит:

Арантәи сахьынапшуа избоит,
Асҭаршина ацәыбзахша даауеит,
Асҭаршина ацәыбзахша даауеит,
Аписар ҕьычкәыр уи дицуп.
Дызлаҩуа инацәкьарақәа ҭәыцуп,
Аҳәынҭқарратә усқәа рантцаҩы,
Ҳуахҭа имыӡбашеи, ҳныртцәааҩы!

– Ари алакә алагамҭа ауп, – иҳәеит уи, – алакә ахаҭа ахьыҟоу анаҩсҟа ауп. Сыҟан анысҳәа, арра

сыҟан азоуп изысҳәаз. Ахырҕәҕәартаҿы ҳахьыҟаз агәҿыҕь ҳагон. Аполковник ҳәа иаҳхагылаз, Кругомстои зыжәлаз...

– Ишԥа, ижәла шԥоуҳәеи?..

– Кругомстои ҳәа ихьӡыртцеит асолдаҭцәа, ижәлатцәҟьаз, Крузенштерн акәын. Ҳсолдаҭцәа ҳәа сызҿу убри аҟынӡа ахыҟәаҿы инеины иҟан, ирылымшо иналагалак, икамҳарц азы инаганы аҭӡамц иадҿархәалон... Аҳы, сашьцәа! Шәааи, нас даҽа акака аажәып, алакә нас ишәасҳәоит.

Илиа дҳахлафаауа акәын амтцырбҕьы уатка шаҳиржәуаз, иаргьы иаҳа-иаҳа ишилсуаз збон. Сышихәаԥшуаз аниба:

– Улаҟәа кылырпаҕьны узсыхәаԥшуеи? – иҳәеит днаҟәымчшәа.

– Уара ахырҕәҕәартаҿы уаныҟаз анбыкәу? 40-тәи ашыҟәсҟәа рзы аума?

– Уҽаанкылишь, – иҳәеит даачван, – уажәы ажәа змоу сара соуп, уара, нас усазтцаалап. Уажәшьҭа аханатә салагоит: зны, Кругомстои ҟадыць, иҳадитцеит, ачерҟьес дытҟәаны дааҳгарц. Ус анҳзыҟатца амедал шҳанаишьоз, аром шаҳиржәуаз уҳәа акыр ҳаҟәиргәыҕҟәеит. Ари ансаҳа, сара исылшоит сҳәан схы иадсттеит. Сцеит, абнара сҽаҭаны амѳахәасҭаҟәа гәаныла иԥшаауа, аԥсаатә рыбжьы сазыӡырѳуа сышнеиуаз акәымкәа, абраҟа амѳакыразы иманшәалоуп ахьысгәаахәуаз сҽаанысқылеит. Ачыҟьра сылԥшны избоит ахәыҷҟәа ыѳуа адәы иахьыҟәу, аҳәса ракәзар, аҟәараҿы рхацәа рымаҭәаҟәа рыӡәӡәоит, хатцак аҵәҟәа каицоит. Сара схы исзаҭәамшьеит анхаѳы иус даҟәыхны дытҟәаны игара, уи раԥхьатцәҟьа акәын, аха амца иагаша амедали, аром мыждеи анаасгәалашәа, «Анцәа иуԥыхьаиршәаз, мап ацәумкын» – сҳәан, уи длышьҭагәа дыскит. Ҕәҕәак иакәын иаргьы, аха изулакгьы дааилысшьын, дҿаҳәаны сызҟәа длыҟәыжьны дсыманы

саакылсит. Кругомстои мцахәыцәа игәырҧьара ҳәаак амамызт. Ачерқьес иҿахәы иҿыхра иалагеит, аха иара усгьы ажәак ааиҿимыршәеит. Илымҳарҭа кыджәаны длаганы ахыҵәаратцаҟа дытцаркит. Сара иҟастцаз ахатцара сатцаҽырбо стәоуп, аунтер дааины аром сызҭаитәоит: «иузымхаӡои, иужәшазеи?» – иҳәоит. Сара уажәгьы арыжәтә рацәаны изжәуеит, аха усҟанк зынӡаск атәыла сырбгаӡон. Пҳалк суҭаргьы, ҟыҳ мҳәакәа изжәуан. Зегьы сара сгәы ишаҭахыз еипштцәҟьа иманшәалахаргьы ауан, аха Кругомстои ҟадыць зегьы ацәаҳәа ҳақәыргылара апшьимгазҭгьы. Сашьцәа, сара сшыҟоу жәдыруаз, сгәы аныпшқахалак зегьы бзиа исамхабоит. Ус ансыхьуа иахырҟьаны ианызыжәлак ауп. Абраҟагьы убас сыхьит. Аполковник дааины сгәышпы амедал анадкнеиҳала, иаразнак уи зегьы-зегьы дреиҵьызшәа збан, дысгәыдыҳәҳәаланы игәыӡра салагеит. Иаргьы уаҩы-цәыггарак иакәын, сара скьаҿҵәыҵәӡа уи ипышә аҟынӡа сзыҩаӡозма, санихьынҳала иара тцаҟа дкаҳаит, сара хыхь сиқәҳаит, саақәымтцӡакәа игәызра саҿын. Асолдаҭцәа рҵәаҵә чалит ишыччоз, афицарцәа ааины исыхоит, аха изуа сыҟоума. Шәгәы цысымтцәарц азыҳәан иаасыркьаҿуеит. Сыкны сырган, ууанӡа арыжәтә маӡала иахьызыжәлоз ахыҵәаратцаҟа сныцаркит. Араҟа акәын иҳәынчаны иаазгаз ачерқьесгьы дахьытцакыз. Араҟагьы уи ачерқьес иаразнак дысгәапҳеит, ихы сагәӡит, иҿы сагәӡит, иҿапхьа сшьамхы арсны саҭамыз ҳәа иасҳәеит. «Уааи, ешьцәас ҳҟаибатцап, ҳапсуазаргьы ҳаицыпсып, цьанаҭ агәашәгьы еицҳзаадыртып, ҳахьеиниаз аҭып ҳақәныҳәарц азы хпыҿк-хпыҿк наҳдыркып» – сҳәеит. «Арыжәтә акәзар, уи аҟара узыргәаҟуа, араҟа акгьы сымагәышьам, аха аҩны исымоуп!» – иҳәеит иаргьы. «Уаала, уыҩныҟа ҳаиццап!» – сҳәеит. Ауы-

ха ианаалашьца, ахыҕәратцаҟа иакәыршаз ахаҳәтцангәара ааимаҳҳын, ҳанкылсын ҳнылахәаша ҳцеит. Уаҳа акгьы сгәалашәом. Саапшит сыбз ҩаны, азба сеиқәынтцәо, арахь сахьыҟоу сыздырзом. «Азба сыпсит, азы сшәыржә!» ҳәа, – ҿыстит. Азы ахаҭыпан, адырҩагьых исыртеит аҩстаа ихәхаша амтцырбҕьы лых. Адырҩагьых сылхышәҭит. Сгәаналагьы ус схәыцхуеит: ҳазшаз дақәшәиааит абри аҩыза аматцура – аполковник дугәзыр ахьыҟамло, – иҳәан, Илиа аччара далагеит.

– Абри зегьы уара ухы иҭумҳәаазеи? – анысҳәа, иара даачча:

– Иҟалап имцызар, иҟалап итцабыргызар, бга ахьҭам ла ҭашуам, мца ахьеиқәым лҩа ҩеиуам! Нас Кнышеви иареи еицырҳәалоз ашәак аацәырыргеит.

Алеи-абгеи еихәапушеит,
Аблақәа еихәапшны ажәабжь рҳәоит!...

– Уара иуыхьзытцәҟьоу Илиа аума? – сеиҭаиазтцааит саргьы.

– Аиашатцәҟьа ҳҳәозар, – иччапшьгьы наиҿабеит, – сырнаҭит Афанаси ҳәа, аха ашьҭахь ҳзиасқәа рабду Волга аҿықәахь саннанага, даҽа хьзык шьҭысхит акәымзар. Сҩызаки среи еиҭнаҳпсахлеит.

– Шәыхьызқәа шпеиҭнышәпсахлеи?.. – ицьеишьеит Кнышев.

– Ааи, сыгәра шәымгозар, ус иҟалеит.

– Уара уажәшьҭа аиаша уҳәарауеи, 40-тәи ашықәсқәа раахыс ачерқьесқәа рҟны унхоит.

– Сара иахьабалак сынхоит, адунеи ҭбааупихкаазам, ашьхарахь сықәнагалеит Афанаси сакәны, нас Илиа сакәхеит. Ари аус аилыргара шәара шәымч ақәымхар ҟалап, сашьцәа!

– Араӄа уаҩы имч зқәымхо ҳәа акгьы ыӄам, уара уагь-Афанасим, уагь-Илиам, у-Цьнышуп! – сҳәеит.

– Ҳаи, аферым! Уара, рацәа аиаша уҳәеит, ҳаҭырла усыхцәажәеит уххьа сара сцааит. Кныш уабаӄоу, иҳазҭаҭәа даҽа акака!..

Илиа сихәапшуа схәыцуан: ари иҩызцәа акы иацәымшәо, акы иацәымаашьо аурысқәа рҿы имаҷҩым, урҭ ацәгьаура иазукыргьы ицәгьауцәоуп, абзиара иазукыргьы ибзиарауцәоуп, афырхатцарахь иурхаргьы ифырхацәоуп.

Абри ауха инаркны Илиеи, Кнышеви, сареи еигәылацәатцас ҳаизааигәахеит, ҳаиҭанеиааиуа ҳӄалеит. Абарҭ аҩыцьагьы ртәы абри аӄара сзалацәажәаз, атцыхәтәантәи рхымҩапгашьазы ауп. Аха, уи аӄны ҳнеиаанӡа макьана акыр бжьоуп.

* * *

Иҳақым ҳәа сгәы иаанагоит сара, абра зыӄны саанагаз, ашьхаруаа рыуаҩышьазы ажәақәак сымҳәар. Сагьалагоит. Ус иагьахәҭоуп ҳәарас иаҭахыузеи, сыздызкылаз аҩнаҭала салагар. Аҩнаҭа апшәма Аҵьықә «ажәлар рыбз» ҳәа, ишьҭоуп дызланхо ацуҭаҿы. Избанзар, уи убри аӄара еиҿкааны, ирпшӡаны, ахшыҩ атцатцаны ацәажәашьа идыруеит. Ари ахьӡшьара ирҭаз, ҷыдала егьырҭ рылымкаа пхьагыларак инаҭомызт, аха ацуҭаҿы амеҳҟьме ааизаны акы ианалацәажәоз, ус хадак аныҙбоз «ажәлар рыбз» ииҳәоз иазыӡырҩуан. Ашапсыгқәа рӄны тцасс ирымамызт аӡәы далкааны амчра, апыжәара иҭара. Убри аӄынтәи Аҵьықә ииҳәоз ишазыӡырҩуаз еипш, иргәампхозгьы иаахтны иҿаӄны иарҳәон. Аха урҭ рҿы зегь реиҳа амч змаз, ҳаҭыр зқәыз, изхатцгылоз ажәа акәын. Иӄалап убри азы акәзаргьы, аҿар–аҷкәынцәа ахьааизоз, ақәра ду ныздцхьоу апсҭазааратә цышәа ду змоу абыргцәа

изырҿыпшуаз. Излацәажәоз иарбан усзаалакгьы, иарбан зҵааразаалакгьы инагӡоуп, иӡбоуп ҳәа ирпхьаӡон, зегь ргәы нагӡаны ианыҟалалак ашьҭахь. Абри иахҟьаны зны-зынла иуадаҩыз усқәак аныры ӡбоз, шықәсыла ианадхалозгьы ыҟан. Сара, уажәы абраҟа сахьыҟоу, убарҭқәа санрызхәыцуа, сыбла даахгылоит Енисеитәи ахылапшҩы ауаа аҩ итцацаланы измаз. Ҳқыҭауаа еизарак анрымаз уи еиҵарпхьа ыжәны днеиуан, игәампхоз аҟамчы пҵаҵа дытцихуан, иршәаны иара иҳәатәы иаиргон. Атцарҭыша изҭоз рыцҳаишьон.

Ари ацуҭа ахьчаразы абџьар анышьҭыхтәхалак Аџьықә цызас далырхуан. Аха уи азы ҳамҭак ирҭомызт, ҳамҭас ирыпхьаӡоз, иаҳаҭыри иламыси ракәын.

Аџьықә аҩны даныҟаз ахәычҷы инаиркны аду иҟынӡа зегьы ихы раҟареитәуан, ибжьы нҭыганы аӡәгьы димацәҳацызт. Харантәи уахьрыхәапшуаз ус угәы иаанагар ҟалон уи ипҳәыси, ихәычҷи, ианхәыпҳаи ицәшәаны иааигәара имнеиуашәа, аха мап. Сара изныкымкәан игәасҭахьан, урҭ блала мацарагьы ианеихәапшуазгьы шаҟа агәыблра атцаз реихәапшышьа, аиҳаракгьы хатцеи-пҳәыси анеихәапшуаз акәын уи ацәанырра хаа ирыбжьаз анубоз.

Зара аханатә инаркны, сара срыцҳалшьон. Амала лара лыпҳәыс-гәы шаҟа ипшқаз аҟара, ахатца-гәгьы лызҭан. Убри аҩыза ацәаҩа ахьлымаз аҟынтәи даныӡгабыз изныкымкәа, аныҳәақәа раан, ахацәа рхылпарч лхартцахьан. Ус тцасс ирымоуп ашапсыгқәа, ахатца хылпарч иапсахаз апҳәызба уи ахатцампҳәыс ҳәа дыпхьаӡоуп. Иҟоуп аҽакгьы, ахӡырымгара зцәаҩам арпыс апҳәыс хылпа дапсоуп ҳәа ихартцар, убригь иара изы иреиҷьу ҳамҭоуп ҳәа ирыпхьаӡоит. Заидеҭ илҳәоны исаҳахьан Зара лхатцацара шыҟалаз атәы.

Аибашьраҿы раб данҭаха ашьҭахь, ран лхәыҷқәа агәылацәа рнапы ианҵаны, ахра-ҿҟьара лҽеаҭаны лҽылшьит. Зарагьы, Заидеҭгьы, Биба хәыҷы абнаҿы днартәаны, ҳан иҟалҵаз ҳаргьы иҟаҳҵоит ҳәа иақәыркит. Биба аҵәа дакны дҵәыуон. Абӷьыжә ааизырган дыладырииеит, аӡхыҽеа азааигәара, аиҳәшьцәа аиҳабацәа иҩагылан, рнапқәа еибаркны аӡхыҽеахь ицарцы иақәыркит. Заидеҭ дшәан «ҳаҟәыҵп, аҽешьра гәнаҳароуп» – лҳәеит. Ианылмуӡа Зара мчыла Заидеҭ длыханы аӡхықә аҵкар аҟныҵәҟьа днатәеит, ҳамхацәар ҳхала ҳашҧалымбгари ҳәа лызбеит. Аиашазы иагьамхацәаҵәҟьеит, аха ибӷамлаӡеит, уи моу, амра рықәыҷҷа иаапшит.

– Иббома, аллаҳ даҳзылпхеит, ҳаҵьал ыҟамзаарын, ҳаиқәхеит, – лҳәеит Заидеҭ. Ирулакгьы алада илбааит, Биба дахьынрыжьыз ахь. Абнараҿы ҵьоукы рыбжьы рдуны иҵәажәон. Урҭ аурыс солдаҭцәа ракәын. Амца еиқәҵаны рхәы дырмазеиуан. Руаӡәк Биба хәыҷы ишьамхы дықәыртәаны акрылҿеиҭон. Заидеҭ дшәеит, Зара дымшәаӡакәа дцәыртцит, нас – Заидеҭгьы. Арҭ рааира уамашәа ишырбазгьы, аҩыцьагьы акрырҿартцеит. Реиҳа иреитцбшәа иҟаз Зара лӡамҩақәа еипхьишьшьаауа даналага дҩаҵҟьеит убас еипш лакҭак илырбеит, ихы агарҭа имоуит, иҩызцәа ччараха ирысит. Аиҳәшьцәа еибга-еизҩыда, ирулакгьы ихҵәаны ицоз, рқыҭауаа рҽырхьыргӡеит. Уи нахыс Зара леитцбацәа аиаҳәшьарагьы, анрагьы рзылулар акәхеит, знапы ианпшылодаз, уаҳа ҭынха дрымаӡамызт. Аҵьықәгьы аибацәа рхылапшра, рааӡара знапы ианыстцарыда ҳәа дышхәыцуаз, зны Зара ус леиҳәеит:

– Бара уажәшьҭа бҭыпҳауп, ҳарпарцәа рахьынтәи ибгәапхо, бгәы зызцо аӡәыр дыҟазар, исаҳә бысцәыпхамшьакәа.

– Атәымуаа рахь сызурпшуазеи, уара уыӄами, уаргьы уҭаацәаразам, – лҳәеит Зарагьы. Иаргьы уаҳа ацкы ламҳәаӡакәа дышнеиуаз акәымкәа, дшьацәхныслеит, убри иазыԥшызшәа аҩыџьагьы неиҿапшын рыпси-рыпси еихьымӡо ирццакны аицәажәара иалагеит. Избоз игәы иаанагарын, абарҭ еибырҳәараны иааӄоу зегьы абыржәы еибырымҳәар руам ҳәа.

– Бара ибҭахыума, бнапала схәы бырхиаларц, – иҳәеит иара.

– Уара иуҭахыума снапкымҭа уфаларц! – лҳәеит лара.

– Афархь-ҩақәа еизганы амца еиқәҵаны ахәыҷқәа акрырҿаҭца, – иҳәеит иара.

– Заидеҭ шьҭа дҭыпҳауп, илоуҳәар амҿ-ҩақәа сзаалгап, – лҳәеит лара.

Заидеҭ Биба хәыҷы длыманы афархь еизгара дцеит. Аџьықәи Зареи рхала еизынхеит. Мҿаагара ицаз аныхынҳә рҩыџьагьы ыӄаӡамызт. Ақыҭауаа еицыз ахҭцәара-мҩа ишықәызгьы, ауыха иааизан Зареи Аџьықәи рчара руит.

Ахацәа ашәарыцацәа абнацәқәа шьны иааргеит, аҳәса рхәы дырхиеит амҿы-мца алашара рылаҷҷа, шарԥазынӡа шәаҳәаран, кәашаран изҿыз.

Ари ажәабжь сзеиҭазҳәаз Заидеҭи сареи, иуҳәар ауазар, ҳаиқәлацәазшәа акәын аиҩызара шҳабжьаз, ҳаицын, ҳагәҭыхақәа еибаҳҳәон. Уи, аиҳарак, иаахтыџәӄьаны дансацәажәоз лаҳәшьеиҳабы ианылбоз, ианлаҳауаз акәын. Уи даныӄамыз ус харантәи лылапш хааӡа инасхьлыршалон, сааигәа даауамызт, днасаҩсны дцон. Лара дқәыԥшын, жәаф шықәса ракәын илхыҵуаз. Аха леизҳашьа ссирын, иҩашьомызт пшрала-сахьалеи чаԥашьалеи, деиҿкаа-пшӡаны, цәаҩала дӄәымшәышәны дшыӄалоз. Аиҳәшьцәа реитцбы Биба ахҭӄьа-цқьа

ззырҳәоз лакәын. Зӷаб-ҭцас уи апхашьара зыхьӡыз макьаназы лхахьгьы иҟаӡамызт. Ауаа дшырбо ҭцаҟатәи лымаҭәақәа рҟынӡа лꙇеилыхны аӡы дҭалон, дыꙩуа, дыԥо адәы дықәлон. Уи лгәыпҳәқәа ылнамгацызт, урҭ рхаҭыԥан наҟ-ааҟ «ꙩ-ҳәынтцәра еиқәатцәак» лгәы иадҷаблан. Лыбла гәыҭбаақәа нарҳәы-аарҳәуа лаҳәшьцәа раастаҕгьы пшреи-сахьалеи иаԥылго дшыҟалоз уажәнатәгьы иꙩашьомызт. Аҭыпҳацәа рахьынтәи аӡәыр ахатца хылпарч аныҟәгара латәаршьозар, хымпада, лара лакәхон.

Атцыхәтәан избахә сымҳәар сгәы иауам ари аꙩнатаҟны зегьы иреитцбӡаз Аӷьыкә итцәꙩаншьап Зақьыр. Сара ари аꙩнатаҟны, макьаназы, уи иаҟара исзааигәоу даꙇеаӡәы дсымаӡам. Уи уахык сара суадаҟны даангылеит. Убри нахыс инеиԥынкыланы сара сахь аара далагеит, нас зынӡагьы даангылеит. Ацуҭаҿгьы уи сара сааӡамҭа иоуп ҳәа акәын ишизырҳәоз. Аха, аиашазы уи сыхәпҳа иоуп, сааӡамҭа иоуп ҳәа ꙇҿыӷәӷәала исызҳәомызт, избанзар, уи ажәа иатцанкуаз аҭакпхықәра насыгӡартә еипш алшара сара исымамызт. Сара дахьынӡасыцыз ихы дақәиҭын. Зны сыжәꙩа дықәтәаларын, даꙇеазны – схы, зегьы дразтцаауан, ацәажәара игәы ақәҿыгьуамызт. Иаб дицәшәон, сара, иара изы, аӡӡеик сылꙩызан, уаҳа акгьы. Ашапсыӷ ҭаацәаракәа рҿы, аиҳараӡак аб илеишәа цьбаран ихшаз рганахь ала, убри аҟынтәи уи ихьӡытцәҟьагьы иацәшәааны ирҳәаӡомызт, иаҳа ихааз, иԥшқаз хьызшьарак иарҳәон. Аꙩнатаҿы абиашьа ихатара иаанагоз, иатцанакуаз рацәан. Уи зегь реиҳа ирзааигәаз уаꙩын. Анцәа иумҳәан, хьымӡӷык аӡәы идиргар, иара иакәын ашьауразы игылоз. Зақьыр хәыҷы хәышықәса ихытцаанӡа иан лҿы дышьҭалон, нас иаб иуадахь диаргеит. Ааԥынра мшык азы иаб

иҟама дшалахәмаруаз акәымкәа, аҭра иааҭҵәраан, аҧынтҳа атҵарра ишьаҳәырӡыӡ иалалеит. Ахәыҷы ибжьы ацуҭа ираҳартә дыҳәҳәеит. Иаб дахьтәазгьы дымгылеит, ҿымҭӡакәа, ахәыҷы ихала аҳәҳәара даҟәытҵаанӡа дихәапшуан. Нас ауп, аҟытҵәыҳәа аҟама аҧынтҳа ишьапы ианалихыз, нас иажәақәа хаарак рытҵаӡамкәа, ахаҳә еиҧш ихьшәашәаӡа:

– Ахатҵа дзыртҵәыуо агәырҩоуп, ахьаа азыҳәан алаӷырӡ каиҭәозар, абгыӡ ауп дзеиҧшу. Ушьапы ахәырбӷьыц аҟәтҵаны цәашьаршьла иҿаҳәа! – иҳәан, Аҵьыҟә дындәылтҵит.

Аҵьыҟә ахәыҷааӡаразы ихымҩаҧгашьа иамадаены исзеиҭеиҳәеит ҩ-ҭоурых хҭыск:

– Дыҟан лыгажәык, – иҳәеит уи, – Ҳаҭыҟә ихьӡын. Дычмазаҩхеит. Агәыларатәи аҳаблаҟәа рҟынтәи ибараҳәа иааит. Еицыз зегьы, ишаҧу еиҧш, ихацәан, Ҳаҭыҟә ирҳәарах убри аҩыза ахьаа аман, иҩнутҟа аҟама игрыршьуазшәа акәын дшыҟаз. Аха иҩызцәа ибараҳәа ианааи, акгьы имыхьӡозшәа ихы-иҿы ихарччо дырҧылеит.

– Ишәазҳәаада, сара сычмазаҩуп ҳәа? – дразтҵааит. – Шәыржьеит! – иҳәан аччара далагеит, убас еиҧш дыччон, иааизгьы ирҳәо иаҟәымшәо, ишыҟаз, даргьы аччара иалагеит, илеидтәалан хьаак змаӡам иеиҧш алаф еибырҳәеит. Нас иҩеыжәлан, иахьааз ицеит. Ианца ашьҭахь аҭаҳмада иҧҳәыс диазтҵааит:

– Уара, убара иааиз ауаа амц изужьазеи, ахьаа шумоу зроумҳәазеи? Аҭаҳмада иҧҳәыс лызтҵаара аҭак изыҟамтҵаӡакәаан иҧсы ааихытҵит. Иҧҳәыс ари аҩыза амыҟәшәатә анылба згәы рҭынчны зыҩныҟаҟәа ицахьаз ауаа ауаҩы дырзылшьҭит…

Исгәалашәоит, иҟан ҩыцьа аиҟәлацәа, – иажәа наигӡон Аҵьыҟә, – руаӡәы аурыла дҩацәӡа, арыҧхь даҩызан, егьи акәыкәбаа еиҧш дышьҭаҳәаҧӡа дыҟан.

Ау ихьӡын Хәышҭ, акьаҿ – Гәычыԥс. Аҩыцьагьы лафҳәаҩцәаан. Хәышыҭ инапы ҩышьҭыхны:

– Уааи, Гәычыԥс, снапы уныҵахҩаны аҟәа аауӷәыскып! – иҳәон.

Гәычыԥс:

– Амарџьа, амарџьа унапхыцҟәа рыла ажәҩан ашҭа цәумӷьан, знымзар-зны уахь сҩеираны сыӷоуп, – иҳәон. Еибашьрак аҿы Хәышҭ абҭцы дахаҵаны дышьҭырхит. Иԥсы ихыҵымҭазы иҩыза дахькажьыз днаихәаԥшын даапышәырччан:

– Заӷа ухәыцҵузеи, ара хыхьынтәи сахьуыхәаԥшуа, – иҳәеит, Гәычыԥс дахькажьызынтәи:

– Уара хыла ажәҩан ҵуԥссошәа угәы иабозаргьы уи акгьы аанагаӡом, ушьапҟәа адгьыл аӷынӡа изылаӡаӡом, икалкало илбааҳәҳәоит! – иҳәеит.

Ашаԥсыгцәа ахьаа шырчҳауа еиԥш ачҳара уадаҩуп даҽаӡәы изы, хаҭала сара сзы, сзамышьцылеит, иамуит. Уи уашьцыларц азы ушыхәыцҵунатә уалашьцылароуп, уцәа-ужьы иалауааӡароуп. Абри сгәаанагара Аџьыҟә ианиасҳәа «ахацәа мыцхәы ачҳара рымоушәа убозар имцуп!» – иҳәеит.

– Ачҳара ҳәа узҿу – ԥсроуп, ухьаа уҽоуҭеит ауп. Иҳәалатәу: «Мап, сара акгьы сыхьӡом, хьаа сымаӡам!» ҳәа, ауп. Убри агәрагара уҽузаҭар, ухьаа хнаҽеуеит, – иҳәеит.

Ахәылбыҽха ажәабжь ҳәо ҳанеицәажәоз Зареи Заидеҭи арыц гәылырхуан. Сара аҵәаӷьа иалхны Заҟьыр изыӷасҵаз аӷама, иаасымпыҵипаан, афырҳәа иӷьо «иаӷацәа» даарылалеит. Биба лакәзар, уи еснагь еиԥш, убрахь џьара дыхәмаруан. Заҟьыр снаихәаԥшны Аџьыҟә ус иасҳәеит:

– Ахшара бзиа илҵуеит, уҵәҩаншьап змырӡша!

– Иаҟәыб, уара уажәы иуҳәаз, инагӡаҵәӷьаны сзаҟәашаҳаҭхом, асулҭан шәҩык ахшара имоуп, сара аӡәы. Уара утәала аӡәы иԥсы аҭарнакыс иоу-

еит шәкы, даҿеаӡәы – акы, аӡәгьы дызмам – акымзарак.

– Ааи, ус ауп! Аха ииашамкәа исҳәазеи? Дарбанзаалакгьы дақәитуп заҟаҩы иҭахыу ахшара, имазарц. Ишсоуҳәара, шәара шәҟны аӡәгьы ауадалыҟь ҳәсақәа зимамзеи?

Аџьықә даалахҿыххеит.

– Ари азҵаара, – иҳәеит, – аурысқәагьы, аҭырқәцәагьы аҭак раҳарц рҭахыуп, иазҵааауеит… Уаҩ ҟәышк дыҟан. Аҭак бзианы иҟаитцеит. Убри иҟаитцаз аҭак ауп саргьы уажәы иуасҳәо; зегь рапхьа иргыланы сара сыпҳәыс пату лықәстцоит, иҩбахаз – аҳәса рацәа рхарџьгьы рацәоуп, ихпахаз – рҭызшәа цәгьоуп. Ишудыруа еипш, ҳара ҳҟны зыпҳәыс дыпсыз, еибахаз ахатца, ианхәыпҳа дыҟазар, уи пҳәысс лгара азин имоуп. Зхатца дыпсыз, еибахаз апҳәысгьы лабхәында диццар, хатцас дышьҭылхыр азин лымоуп. Сара стәала ари ҟәышроуп ҳәа сахәапшуеит. Ганкахьала ахатцагьы апҳәысгьы, зхатә ҩызцәа зыпхаз, еибара рыхьуам, насгьы анахьгьы-арахьгьы ашьа рҟьашьуам.

Сара иацсҳәара ҳәа акгьы рхианы исымамызт аҟынтәи сҿааныскылеит. Сахьынапшуаз Заидеҭ сылапш дныҵызган ус схы сназхәыцит: саргьы бзиа сбаны аӡәы дсыднагалар, иҳахшаз ҟалар, сара сыпсҭазааратә цышәала исааӡон.

* * *

…Ҭагалара аамҭа ааихьан. Саргьы сахьыҟаз уажәшьҭа иаҳа сашьцылахьан, ауаа рахьгьы снеиуа, аҳәсагьы срыхәапшыр цәгьа исымбо сҟалахьан. Снеилон хәылпазыла, «џьегәы» ахьымҩапыргоз ахь, араҟа ашьхаруаа рашәақәа угәаазхара урзыӡырҩырц улшон, ушьапқәа ухымхәыцуа иаапсаанӡа укәашалар ҟалон. Нас угәы иалнахыз апҳәызба дуцны

аашааӡа шәлеи-ԥеиларгьы азин шәыман, ҳәарас иаҭахузеи, лара дақәшаҳаҭхар акәын, дақәшаҳаҭымкәа ҟалашьа амамызт. Аиаша-ԥсаҭа ҳҳәозар, сара усҟантәи аамҭазы, аҭыԥҳацәа зегьы сгәаԥхон, дасу дара ртәала ибзиан. Дыҟан аӡәы зегь рааста сылаԥш иҵашәоз, сара схалагьы сакәмызт уи зылаԥш дыҵашәоз, ацуҭақәа рарԥарцәа аӡәырԥы леиҿеырбахьан Чабахан абла-қаруа, аха...

Чабахан лыбла-қаруа ҭыԥхаауа ажәԥан аԥштәы рыцарӡуа, ашьац мырҟәыцӡакәа, аӡылаҳәа еиԥш, дныкәԥраауашәа данныҟәоз, угәы иаанагарын, ари аԥсабара ахазы иашаз аӡә лоуп, уи лԥыза даҿаӡәы дҟаларангьы дыҟаӡам ҳәа. Уи лашьа ауаԥыҟьачақь, зны даалаган ачанахқәа еихаргыланы ӡыла ирҭәны лхы иқәиргылеит. Убас ишықәгылаз, цәыкәбарк аӡы камҭәаӡакәа, Чабахан аҳабла далсит, убри аҟара лӡара еихамсӡо, лыжәтә-ахы мырҭысӡакәа ныҟәашәа ԥшӡала дныҟәон. Чабахан, сара иахьынӡаздыруаз ала, аҭыԥантәи арԥарцәа, игәаҭьны рхы дырзадкыломызт ԥаимбар-ҭыԥҳаҭцас дахьыршьоз аҟынтәи. Сара схаҭагьы иага зундазгьы схаҿы дысзаамгеит уи хатә ԥҳәыск лаҳасаб ала сыԥны дыԥнагыланы. Егьырҭгьы ус акәхарын ишрыхьуаз. Уамашәатцәҟьа ишоуп ауаԥытәыԥса иԥсабара! Иара убас сара схаҿы исзаагомызт ашьхаруаа рҵас ала, амчра зегьы знапаҿы иҟаз ахатца, аԥҳәыс лҿаԥхьа ахыларҟәра злаилшоз. Чабахан лаҳәшьеитцбы, убригьы уамашәа дыԥшӡан, Заидеҭ ԥызас длыман. Лаб диҭиит, Ҭырқәтәылантәи акәу, Шьамтәылантәи акәу, убрахьынтәи иааз ҭуцьарк дааихәеит. Аҭуцьар иҭиуан: абалыхқәа, анапхазқәа, алымҳарыԥқәа – аҳәса рзы, ахацәа рзы штуцер ҳәа изышьҭаз ашәақьқәа. Уи аԥҳәызба лаб диҭиит ԥ-штуцерк ҳәа. Ари аԥыза ахҭыс сара сгәы ишалсыз Аԥьықә ианиасҳәа:

– Дасу иҟаитцо, ииҳәо, ииуа иара дақәитҵуп, – иҳәеит. Иара ихшаз ус еипш дшырзымныҟәо азы агәра ганы сшыҟоу аниасҳәагьы.

– Уи иаанагаӡом, – иҳәеит, – аӡәы иҟаитцо аҩыза егьыртҵгьы иҟартцароуп! – акыргьы имаскырц салагеит, аха акаҿы ҳзазымааит иаргьы саргьы.

* * *

Аапынра мшык азы Аҵьықәи сареи аҵьықәреи рашәара ҳцеит. Амра гылеижьҭеи уамак шымтцуазгьы, уаҩы иааизымчҳаратәы еипш иҕьын, даара ишоурахахьан, ашәапыцьаԥ ирҿаз ԥьара бҕьыцкгьы ҭцысуамызт. Нада-аада ҳаҿаланы ҳашҩеиуазгьы, сара игәастахьан аҳауа шҟәыкыраз, скәымжәы амаҕрала сылахь иалтцуаз апхӡы аналасырбоз аамҭазы аҳауаҿы акы тҟәацит, адыдмацәыс шаҳзааигәахоз ҩашьомызт. Аҩада ашьха катцәара иаахытцын, еибарбылгьо иҭаланы илеиуан апстҳәа еилачыракәа. Урҭ уамак ишәарҭамызт, ақәоура иалагаргьы араҟа уаҩы ихы зтцеикшақәаз ыҟан. Ҳкәымжәқәа ааҳшәаҳхын кабазатцәы, ҳмаҕрақәа тцаркәакәаны арашәара ҳалагеит. Аҵьықәреи шьапқәа ишәпа-шәпаӡа, рыбҕьы хиқәарааӡа акәын ишыҟаз, аха цәаҕәан шьҭахьы илеиз ақәа аҳаскьын артцысит, ирласны ирашәатәын.

Рацәак ҳабжьамкәа ҳнаҩсан драшәон Аслан. Уи имхагәҭаҿы аҵьтцла гылан, уи ашәшьыраҿы зны-зынла ипсы ааитҭеиклон. Акатцәара ихытцны зҿаазхаз апстҳәа еиқәатцәақәа, иаҳа-иаҳа ацуҭа ҏеахадырпон. Ус убарҭ апстҳәа еиқәатцәақәа, ииатцәа-еишьылӡа шәахәак аарцырҟьан хлантцы инҭалеит. Убри аамҭазы апшаҩа исҿасуаз сызҕқәа арбыз-бызуан. Сеага нышьҭатцаны Аҵьықә иахь сҿынасхеит. Уи анышә итцихыз ацәышлампыр аӡара еидырҕәҕәаланы икны дахәапшуан. Ацәышлампыр

ақьышә тџәрыпса нарҳәы-аарҳәуа, зшьаргәытцақәа аарҳәны аҩада ирхаз ашьапқәа ирыцрыхон. Уи ашьапқәа, ауаҩытәыҩса инапқәа иреипшын.

– Ҳара ҳҿы ус рҳәоит, ашәыртџлақәа рдацқәа ацәышлампыркәа ирфоит ҳәа, – иҳәеит Аҵьықә, – аха, сгәанала уи иашаӡам. Арҭ ҳшәыркәа рфозҭгьы, уажәшьҭа шәыршьаҭагә ҳамаӡамкәа иҩахьазаарын. Ацәышлампыр ирфо анышә итџо аҳәынапқәа роуп, – иҳәан иикыз ашьшьыҳәа тџаҟа иноуижьын, – уаала ирласны, мамзар акәа ҳарбааӡоит, – иҳәан иаарццакны иҿынеихеит. Ҳааигәа игылаз апса-тџла ҳнатцагылеит. Аҵьықә имаґрала ипҳӡы иларбо, акы дҭанагаланы дазхәыцуан. Сара Аслан арашәара дахьаҿыз сихәапшуан. Уи уамашәа дазыманшәаланы аеага иҟьон. Арантәи уахьихәапшуаз, ихы дықәургыларгьы, ганла дышьҭоутцаргьы деицеипшны, дыпшьыркцаӡа акәын дшубоз. Ихы-иҿы ианыз ашәахсҭақәагьы арантәи иубарҭамызт. Аслан дшышәарыцоз акәымкәа амшәҳәыс ахала ишдәықәыз аниба, иҿаҳәаны аҩныҟа иааигарц даналага, амшәҳәыс сабитцас атцәыуара иалагеит, уи абжьы заҳаз аин Аслан ишьҭахьҟала иаакылсын дакит, еиқәпеит бґартцахьы. Аслан иҟама уи аҳәытцәы иалаитцаанӡа ашьапхыцқәа рыла ихы-иҿы злыхыз узымдырув иаҟәаҟәеит, игәышпы инаркны иахьабалак ашәахсҭа даганы дыҟан.

– Аслан! – ҿиҭит Аҵьықә, – арахь ухал! – иҳәеит.

Аслан иеааириашан, иеага ҩышьҭыхны, ҳара ҳахь ирханы ажәақәак иҳәеит, аха урҭ ҳара ҳҿынӡа изымааҩит. Иаргьы адырҩагьых иеага нымҩанитцан, арашәара далагеит.

– Гәашьнаҳ, анхара бзиа избо, зыбаҩ иацәымҩашьо аҷкәын бзиа длааӡеит, – иҳәеит, Аҵьықә.

Акәымжәеиқәатцәа амаґра еипш иҭакнаҳаз апсҭҳәақәа ахәымпал еипш акы нацырҟьан, ила-

кьы-лакьуа ишлеиуаз Аслан имхы агәҭаны иҭагылаз аџьтџла иасит. Уи нахыс иҟалаз ҳәа акгьы сгәалашәом, сыблақәа акгьы рымбо исықәлашьцеит. Иаалырҟьаны убри аҩыза аҭҟәацбжьы геит, слымҳақәа акгьы рмаҳауа идагәахеит.

Схы аҭыҧ аҿы ианааи, зегь раҧхьаӡа сылаҧш иҭцашәаз, асал алатцаны идыршьазшәа, зхы инаркны зшьапаҟынӡа еиҟәжәаны икажьыз аџьтџла ауп. Иахькажьызгьы амцабз ақәтцәиашон. Аслан деикәартцәины дышьҭан. Аџьыкә иаразнак дҩатцҟьеит, саргьы снаишьҭалеит. Ҳаибарыҩны ҳаннеи Аслан иган дықәиан, избжарак анышә итцан, ихыиҿы еиқәатцәахахьан, ивараҿы ишьҭаз иеага аҿы азыбжак ҿыблааны иҟан.

Аџьыкә днеихагылан, даарҳәны изқәа дныкәирииеит, днышьамхнышгылан игәы илымҳа адкыланы днаზыӡырҩит, нас инацәақәа рыла илацәақәа неиқәипсан дҩагылеит:

– Аслан, Шәыбла иара иахь дигеит! – иҳәеит.

Ашаҧсыҭқәа рҿы адыд-мацәыс ҳаиҳа зымчу Анцәа ду иҳамҭаны иҧхьаӡан. Афы зысуаз «дашьит» – рҳәаӡомызт, «даркьаҭеит» – рҳәон. Иаркьаҭозгьы, дыртцәыуаӡомызт, иаарласны иара убратцәҟьа, иахьихьыз аҭыҧ аҿы; гәырҕьара дук ҟалазшәа, шәаҳәарыла, кәашарыла дымҩаҧганы анышә дамардон.

Аслан ҳахьынӡаихагьежьуаз, ажәҩан аштца иатцачыз аҧстҳәа еиқәатцәақәа қәа-цәыкәбарк камҭәаӡакәан, илхибаҳәан ицеит, ицеит агаҟа, амшын аҧшаҳәаахьы.

Ҳкәымжәқәа наҳшәаҳтцан, сара уаҟа саан578ыжьны Аџьыкә аҳаблахь дцеит, адырра риҭарц. Аслан сихәаҧшуа сгылан, иҧсышьахаз сазхәыцуа. Иаалырҟьаны ишҧаҟалеи?! Иашан ирҳәоит ашаҧсыҭқәа, «ауаҩы ихала ихы изшаӡом, илахьынтца

зыӡбо ҳазшаз иоуп!» ҳәа, анырҳәо. Ҳамҭакы ашьҭахь араҟа аангылара ансзымчҳаз, сыҩны Аҵьыҟә сишьҭалеит. Аслан дахьынхоз днеиаанӡа сихьӡеит.

– Аслан, Шәыбла димгар амуа изыҟалазеи? – сиазҵааит уи.

– Аслан Злыԥха ҳаура даркьаҭеит, аус шиуаз. Ари аҩыза аԥсра – ԥсра бзиоуп! Аибашьраҿы фырхаҵарыла иҭахаз диҩызоуп. Убри аҟынтәи Аслан ишьҭыхра ҳаналаго фырхаҵак иаҳасаб ала ҳихцәажәар Ҳаиҳа-зымчу игәы иалсрым ҳәа сыҟоуп!

Уамашәа ишоуп абарҭ ашьхаруаа, даагозар, Аҵьыҟә адинхаҵара уамаӡак илаҽны дыҟаӡам, арахь уи аҭаскәа зегьы еилырфаҷа идыруеит иагьымҩаԥигоит.

...Амшын аԥшаҳәахьы абырзенцәа аныҟәнагала инаркны ачерқьесцәа, урҭ рҟынтәи аҟьырсианра шьҭырхит. Абжьбатәи ашәышықәсазы урҭ рдинматҵзуҩцәеи рныхаԥааҩцәеи иныҟәыргоз аҵьаркәа, уажәраанӡагьы абраҟа иаанханы иахьыҟоу аҭыԥкәа рацәаны иуԥылоит. Аҟьырсианрагьы амырҭаҭрагьы еицеиԥшны иныҟәыргон..

Аҳәса зымҵахырхәоз рынцәахәы Мерем лыхьӡын.

Ажәохәтәи ашәышықәса анҵәамҭазы инаркны ачерқьесцәа рҿы аҟьырсиан динхаҵара аныӡаауа иалагеит. Ашаԥсыгкәа ирықәыгәгәоз аԥсылман динхаҵара аҟынтәи рҵас-қьабз иаланагалаз рацәоуп. Аха зегь акоуп реиҳа ирыдыркылеит амарҭаҭра. Урҭ реиҳа иналкааны анцәахәқәас ирыман: ачагьаарыхра анцәахәы – Созерис, анхамҩа анцәахәы – Ҳақәысҭашьа, ажьира анцәахәы – Ҭлеԥшь. Аҵьыҟә иакәзар, урҭгьы егьырҭгьы рҵасқәа дышрықәныҟәозгьы иман ихатәы динхаҵаратә цәаҩа. Сара избон Аслан амацәыс данаркьаҭа,

иҟатцатәыз егьырҭ реипш, деигәырҕьазшәа ишизыҟамцоз, макьана уи ажәабжь хлымӡаах заҳараны иҟаз Аслан иани ипҳәыси рҿапхьа дыччошәа цасҿхырччара шизыҟамцоз, уи иааҟаитцоз зегьы игәыипсы иалхны, игәатцантәи қәыпсычҳарак иаҩызаха иааuаз ракәын.

Аслан дахьынхоз ахәы ҳанхалан ипҳәыс Хьцац ҳабжьы лықәҳаргеит. Уи ашҭа даақәлан, ак шыҟалаз лцәа иалашәазар акәхап, лылақәа ҭраа дҳахәапшуан.

– Аслан аҩныҟа дааихьоума? – дтцааит Аҵьықә. Хьцац аҭак ҟамтцаӡакәан дшаҳҿапшыц – даҳҿапшуан. Сара избон уи лыблақәа тцааршәырахазшәа имтцысӡо ҵьарак ишааҭгылаз.

– Аслан аҩныҟа даахьоума? – еиҳа днақәыгәгәашәа деиҭатцаахит Аҵьықә. Хьцаци ҳареи иҳабжьагылаз ашәымҭа шықәсык иаҩызан.

– Аслан ипсы Шәыбла игеит, иара уа амхырҭаҟны дышьҭоуп. Ибаҳазар акәхап адыд-мацәыс абжьы.

Хьцац артцәаа ҳәа дыҩнытцәаан, лхы-лҿы еимлагәа иаанылкылан, наҟ аԥацха дныҩналеит.

– Даара дсыргәырҕьеит, – иҳәеит Аҵьықә дҕызуашәа даақәыпсычҳан. – Уаала, ажыга, амыргақәа ҳаманы ҳцап.

Нарцәыҟа анеира изымариахоит, насгьы иҭаацәа амцхә тцәыuатәыс дроуӡом ҳәа ипхьаӡаны апсы данпсыз аҿны дыржуан.

Апсыжра аҿҳәара инахар ҟалон, иаҳҳәап, ипсыз иuацәа-иҭахцәа изгәакьаӡоу ауаа ихараны инхозар, урҭ аанӡа ирзыпшуан. Аслан иакәзар, уажәнатә иаарласны анышә дамадатәын.

Афы зысыз аҵьтла азааигәара анышә жны ҳаалгоны еипш, ацуҭа ахи-атцыхәеи рҟынтәи изаҳаз ауаа еихьымӡа-еипымӡо рҿаархеит.

Урҭ зегь рапхьа игылан ишзахәоз иааӯан Аслан иан Гәашьнаҳи ипҳәыс Хьцаци.

Дааины дааҳадгылеит унеишь-уааишь ҳәа зарҳәоз, апату змаз ахатца Салиҳ. Уи ашьха-дгьыл ииааӡаз аӡәы еипш акәымкәа, иааицьумшьартәы ажьи-ацәеи икын, аха данныҟәоз ишьапқәа адгьыл иқәымкьысӡозшәа акәын ишьаҿақәа ласкәантраӡа ишеихигоз. Ихиҿсахьа инаҿапшыз дицәымшәарц залшомызт, убри аҟара ашәахсҭа анын. Ихиҿсахьа уацәшәартә ишыҟазгьы, иблақәа разӡа иухәапшуан.

Ашәахсҭақәа инызтцаз арҳәацәеи-ақәылацәеи роуп. Уи ахәра аниоулак, иааҿызәзәааны ихала иӡахуан, ахәшәтәҩы дидигаломызт.

– Шәыбла иоума изҳамҭоу? – дтцааит уи.

– Ҳала ишабоз уи дигеит! – иҳәеит Аҵьықә.

Салиҳ илапш ниигеит аҵьтцла еиҟәжәааны иахькажьыз ахь.

– Ал-лл-лаҳ! – иҳәеит Салиҳ инапқәа аҩада иҩышьҭыхны, – иԥсышьа бзиан, имбаӡакәан ауп ҵьанаҭҟа дышцаз.

Аԥсы анышә иамадаразы иаҭахыз ақьабзқәа ирылагеит.

– Уаҳзылԥха, Шәыбла, зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу! – дматанеиуан иан Гәашьнаҳ, – аԥаимбарцәа рнапаҿы уҟоуп, ҵьанаҭҟа умҩа хоуп, сызкәыхшоу.

Хьцац дахьгылаз, ланхәа илҳәоз лыцылҳәон.

– Аслан Анцәа дишан, Анцәа дигеит! – рҳәон егьырҭгьы.

Заа ихыртцәахьаз Хьцац лыхцәы шьытцәрак наганы Аслан игәы иныкәыртцеит, нас адамра дынҭартцан анышә иқәԥсара иалагеит.

Ачарақәа раан ирҳәалоз ашәа лах-ҿыхк аацәырыгеит аӡәы. Уа игылаз зегьы ицдырҕызуан.

Еицырҳәон «Уа-ри-да-да!»

Зегь еимпит. Аҵьықәи сареи ҳхала ҳаанхеит.

Аԥшалас хааӡа иасуан. Афы еиҟәнажәаз аҵьтцла абылфԥы ҭәытцәӡа аҳауа иалан. Уажәы абраҟа Сибра сахьыҟоу убартқәа зегьы аныҟалаз иацы акәызшәа сыбла иаахгылеит.

* * *

Шаԥсыҕаа рҿы сахьынӡаҟаз ашәҟәыԥхьара гәхьаазгон. Ԥхыӡла ус избеит ашәҟәыԥхьарҭатә стол садтәалахуп, сҿаԥхьа астол агәҭаҿы иқәыз ашәҟәы цәаҭачы абҕьыцқәа аки-аки аишьҭагыланы рхала иаатыхуеит. Сара саныхәычҷыз сзааӡаз санаӡӡеи илҳәоны исаҳахьан, алакәқәа рацәаны. Урҭ рҟынтәи исгәалашәақәоз акымкәа-ԥбамкәа Зақьыр изеиҭасҳәахьан. Алакәқәа анизеиҭасҳәоз ҳааигәара иааины иаатәон Заидеҭи Бибеи. Ари анибалак Аҵьықә «аҵьугәакәақәа рҿеидыркылеит» – иҳәон дҳахлафаауа.

Кавказ ашьхаруаа рҕьырак ахьтцарадаз, ҳәара аҭахыума рдунеиқәыԥшыларатә лыԥшҳәаа арҭшәон. Уи ус шакәыз даргьы ирдыргәышьон. Зны аԥны аԥнутҟа стәаны исымԥыхьашәаз шәҟәыԥжәаахак сшаԥхьоз акәымкәа, шәшьырак аасхаҳаит, схы сааԥахазар, Салиҳ дысхагылан, илахь еимарҵахәны сзыԥхьоз данԥшылон.

– Саҭамыз, – иҳәеит уи, – ари узыԥхьо араԥбызшәала иԥума?

– Маԥ, урысбызшәала иԥуп!

Ишызбоз иблақәа ирхыз агәыԥшқара, наҟ инархыӡҭыла ицеит, даақәԥсычҳан дындәылтцит...

...Аамҭа ишьшьылаҳа, акамбашь аашьақәа рныҟәашәа еиԥш акәын ишцоз. Убас зны сгәы ҿыҕьуашәа сыштәаз схы иадсымбалаӡацыз цәаныррa хаак игәыкы-тцәыкуа сааимнадеит. Раԥхьатцәҟьа уи ҭцабыргызу имцызу аилкаара акыр исцәыуадаԥын, аха ҳамҭакы ашьҭахь сымԥашьахуа агәра згеит

ишымцымыз. Уи моу, сгәатцанӡа иҭаланы сеиқәҧах сҳәынчаны самоижьҭеигьы акыр шҵуаз аргама иааҧшит. Уи сызҳәынчаз бзиабаран! Уажәааигәаӡа акәын Заидеҭ данызбаз, аха абыржәы иаалырҟьаны даҿеазнык дызбарц сҭаххеит. Убри аамҭазы «сҿаҳәатәы» ҟалеит. Сҿаҧхьатцәҟьа даацәырҟьеит лара. Али-аҧси рыбжьара ҳалаҧшқәа анааиқәшәа, иашатцәҟьаны агәра згеит уи бзиа дшызбоз, лыда ҧсыхәа шсымамыз.

Игәасҭахьан ларгьы, ҳнеиҿаҧшыцыҧхьаӡа дхәацыхәаҧшьха дшыҟалоз. Иара абыржәгьы, амхылдыз иакызшәа ҳалаҧшқәа ҳзеиҟәымхуа еидхалеит. Ҳгәы иҭаны ҳҿы иаҳзамырҳәоз лаҧшыла еибаҳҳәон. Уаҳа ажәак мҳәаӡакәа сҩагылан сандәықәла, ларгьы дысзыҧшын дгылазшәа, ахәацаҳәа днасышьҭалеит. Ҳахьцоз ҳәа акгьы еибымҳәаӡакәа ҳцон. Иахьцатәыз дара ирдыруазшәа ҳшьапқәа ҳаргон. Ҳарит кәара хәычык, ҳалсит чықьрак. Хыхь жәҩангәынтәи аетцәақәа зхалацәҟәуа дәҟьашрак аҿы ҳаннеи Заидеҭ лыхәда ҭыхәхәа лхы ҩышьҭыхны ажәҩан дҩатцаҧшын, илхымхәыцуаз лшьапқәа дымтцадырсызшәа дыҩны, ҳнаҩс иҟаз абнеилачырахь лҿыналхеит, саргьы сыҩны сналышьҭалеит, санлыхьӡа дааҳәны днасҿаҧшын, днеиҭаҧан зыҽхырнааны игылаз ахьацатцла амахәқәа днарықәҧала-аарықәҧало абгъиатцәара лыҽналалтцәахит. Саргьы уахь сыхәнеит. Уажәы атцла ахәнара акәым, Зиҭаҟә ашьха акьышә-кьышәра сыҩны схалозаргьы мап сҳәомызт. Дзықәтәаз амахә аҿы саргьы сналыватәеит. Сшымгәыгӡоз ҽыҧныҳәа гәарҭак сара сахь рҿаалырхеит, илҳәеит; сара сгәы иҭаз сҿы иасырҳәааанӡа ҳәа лара даасзыҧшызҭгьы иҳазгәамҭаӡакәа ҳҩыцьагьы ҳлеимгәажә ҳашцоз. Сара исҳәеит лара жәаа шықәса лхытцаанӡа ҳәа сахьылзыҧшыз шакәу зегь зхароу. Амахәқәа

ҳахьрыҟәтәаз аӡәи-аӡәи ҳаидкьысломызт. Абзиабара иаша ахьыҟоу ачҳара ыҟазароуп, избанзар абзиабара ауп аԥсҭазаара наунагӡазтәуа, анарха азҭо. Алахьынтца иунаҭаз иаразнак изымпытцазхаларц иалаго уи ахә мариала изшьо иоуп. Амала, сара уажәы уи атцых саназхәыцуа схы саныӡбоит...

Адырҩаҽены ианааша, ацуҭа зегьы ирылаҩхьан Заидеҭ Иақәыб хатцас далылхит ҳәа.

Заидеҭи сареи ҳаԥсҭазаара анеилаҳтцашаз аҿҳәара ҳәаны, хазы ҳахьындырхашаз амҳара ҳзыргылара иалагеит.

Убри аамҭазы ҳара ҳахьынхоз ашьхара аҟынӡа иааҩуа иалагахьан Кавказ иабашьуаз аурыс ҳәынҭқар ир ааигәахо ишалагаз. Ирҳәон: Шьаԥсы ирит, Хакәычҷын-маҷ иахысит, Шьахы арха ҭарцәны, Шәача аӡиас аҟынӡа иааӡахьеит!.. Наунагӡа исхасыршҭырц сышьҭахьҟа иахьынсыжьхьаз акәу, мамзаргьы схы иҭагьежьуаз Заидеҭ лыбзиабара акәу сыздыруам, аха ацуҭа уаа ирызцәыртцуа иалагаз агәҭынчымрақәа, сара уиаҟара исныруамызт.

Ҳчара аура ҳгәы ианҭаз аҽены, Аҵьықә ишьны иааигаз абнацә ацәа ахыхра дахьаҿыз сышицхраауаз, аԥхӡы иҿашы даакылсит Зақьыр.

– Иҟалаз шәаҳама, абрагь абна дылтцит, – иҳәеит уи, – иҭахыуп иишьыз Сурет лԥа ицынхәрас дҟалтцарц!..

Аҳәсақәа акәац иахылаԥшларц нарыдитцан, Аҵьықә:

– Уаала, – иҳәан, саԥхьа дгыланы иҿынеихеит. Сурет лынхара шыҟаз ихы рханы. Абрагь ҳәа зызбахә имаз Шьмаф ихьӡын, шықәсык уажәаԥхьа, аҭакәажә Сурет лԥазатцәы дышьны дабрагьит, араҟа ишырҳәо еиԥш, абна дылалеит. Шьмаф иан дшаԥсыгҕын, иаб даҳҷыԥсан. Сурет лашҭа ҳанҭала, еизашаз ацуҭа-уаа еизахьан. Сара сышиашаз аԥацхахьы сҿынасхеит. Аҵьықә абырг Едыгьи,

Салиҳи рахь иҿынеихеит. Нас рхы неиларкын аилацәажәара иалагеит.

Аԥацха сахьыныҩналаз аҭакәажә Суреҭ акәындыхә икҿагылаз ацәырдгәы дыҟәтәан, еиҟәаҵәала лхы-лҿы ҭаҳәҳәан, дахьҵәыуоз лмыткәма иалаҭаны илхәон:

– Уабаҟоу, сыҷкәын, нан? Сзымԥсуазеи, уан? Уара уабшьҭраҿы хаҵак дзыҟамлеит ушьа зушаз. Дубома, узфаз алеиҟәаҵәа дааины дахьыҟоу! Ахаҵаҵәҟьа дшыҟам ибоит, анышә дамандаз!..

Суреҭ илывагылаз егьырҭ аҳәсаҟәагьы еиҵаҟьызҟьызны аҵәыуара иаҿын.

Абрагь Шьмаф ашҭа аҭҩыхәан ихала аанда дадгылан; аукы, еинаалак иакәын иара. Ишәыз имаҭәаҟәа еицрыжәжәа, алымт иаганы акәын ишыҟаз. Ихылԥарч ихаз азбжак цәҳәхьан, азганк аԥжәаха, шыҟәсык аахыс иимсаҵыз ижакьа еилачыра иадын. Ибла еиҵыхны аӡәгьы диҿаԥшуамызт, ҿыцха дышьҭаԥшуан. Абҵьар иҟәнымызт. Ацуҭа ахаҵәа хазы аанда егьи аган рҿеаҭаны, рҟамаҟәа рымҳаcҭаҟәа еиларҟаца икны игылан.

Ус аԥацха дааҩналеит абырг Едыгь, наҟ-ааҟ ивагылан Салиҳи Аҵьыҟәи. Абырг х-шьапык зҵаз аҟәардә наирҭан дныҟәдыртәеит. Зыҟәра ду еидара хьанҭаны иаҵаз абырг дандыртәа иаҳагьы дхәычҳазшәа, деиҵалазшәа збеит, аха иҟәра иааноумшьратә иблаҟәа амца ирхыҳәҳәылоз агәра унаргон уи ихшыҩ еилфаҷа аус шауаз. Едыгь лаԥшыла Шьмаф дахьгылаз днаихәаԥшит, нас Суреҭ лахь даахьаҳәын ус ҿааиҭит:

– Бара Суреҭ, бзыниаз агәырҩа еиҳау зыҟалом. Быԥсыр нышә-напык бгәы иныҟәзыԥсо дбымаӡамкәа, ҵәҩан-шьапыда баанхагәышьеит. Уи зегьы ҳгәы иалоуп!

Аҭакәажә лылахь иаԥырааршәыз лкасы аҿацә дааҩахан, лаԥшыла дкылылблаарашәа Шьмаф

дахьгылаз лылапш наилалырҟацан, дыԝнытцәааны ҿаалҭит:

– Абар, сызфаз дахьгылоу! Дышәшьы уара, шәхацәазар! – Уи лыбжьы гәыҭшьаага шиаҳазгьы, ихы наикәаҿеит акәымзар, Шьмаф дахьгылаз дагьымкәацеит. Абраҟа иазгәасҭарц сҭахыуп; ашаԥсыҕкәа рҿы, рашҭа аԝнутҟа ауаԝы иахьикьымсуаз анаԝсангьы, урҭ аҳәса иахьырбозгьы ауаԝшьра ҟарҵомызт. Уи моу аиҕара зыбжьоу џьара иааиҿаҳаны, аибарԥсра ишаҿу аԥҳәыс даарыхҭыгәланы, рыбжьара лкасы ныбжьалыршәыр, иаразнак аисра иаҟәыҵны рабџьаркәа ԥхьаркуеит.

– Иҳауҳәозеи Шьмаф? Ҳаузыӡырԝуеит! – иҳәеит Едыгь.

Шьмаф ихы ԝышьҭыхны игылаз зегьы илапш нархигеит. Дыздгылаз ааида даадҵын, аҵәажәара дналагеит, аха иԝашьомызт уи иҿшизышьаҟәымкуаз, агәҭынчымра шимаз. Уажәы-уажәы ибжьы иҵәдуцәахон.

– Сара иҟастҵаз закәу шәара ижәдыруеит, ауаԝы дысшьит, абна итәоу ан аҭакәажә ҵәԝаншьапыда дыҟәсырхеит. Уи азы ҳазшаз иҟынтә агәнаҳара ду саҭҵоуп! Сара абна сылтҵны абрахь сааит, аԥсра сацәшәаӡом! Ахыхьчара салагом! Иззыгәаҕьуа шәҟама аҭра иҭышәх!..

Уи иажәақәеи насгьы иҳәашьеи уаԝы иааизымчҳаратәы иҟан, аха… Ахацәа неиҿаԥшыааиҿаԥшкәаан, рҿааныркылеит.

– Ишәаҳауама иихәо? – адырԝагьых дыԝнытцәааит Сурет. – Сышәшьы, иҳәеит! Зынӡаск шәшәыргәындаҟәамзар, ииҳәаз нашәыгӡа!

Сурет илҳәаз имаҳаӡазшәа, Едыгь Шьмаф иахь днаԥшын:

– Уажәа нагӡа, Шьмаф, – иҳәеит. Сара исзеилкаауамызт, аҭакәажә убри аҟара ашьаура деилаҳаҵәҟьаны илҳәозу, мамзаргьы рҟьабз-ҵас ишры-

ҵанаҳәоз ала дныҟәозу. Иара убас сара еилкааны исыздыруамызт Шьмаф Сурет лԥа дзыхирҟьаз мзызс иамаз. Реиҳа аара здыдашь? Иашатцәҟьаны Шьмаф иҟаитцаз ауаҩшьра дахьхәны акәу, мамзаргьы ахьҭеи амлеи ддыргәаҟны дцәыртцу?

– Сара сахьиз аҩнаҭаҿы ҩыцьа ахацәа – саби сашьеи ыҟоуп, – иҳәеит Шьмаф. – Урҭ рыҩнаҭа ныҟәыргартә, рцьынць рыхьчартә иҟоуп. Шәара ижәбоит ҳәа сыҟоуп ҳныртцәареи ҳхыртцәареи иашьҭоу ҳаҕа дааины ҳашә-гәашә дылагылоуп, ахымҩасқәа аршәаа иасуеит, макьаназы иаҳхыкны, аха…

Урҭ аҳәақәа ҳашьцәа ршьала рнапқәа ҟьашьуп! Нас дызхьчода Сурет аҭакәажә, сара дысмыхьчар…

Ахацәа ахьгылаз аӡәгьы ишьҭыбжь иргомызт. Уажәшьҭа еилыскаауа салагеит Шьмаф дызцәыртцыз, иҟаитцаз ауаҩшьра дахьхәны акәымкәа, аурысқәа ари ашьхақыҭа иахьазааигәахоз азы шакәыз. Ииҳәаз заҳаз ишԥарыдыркыларишь?!

– Уара сычкәын затцәы душьит. Аԥсышьа-цәгьа уоуроуп, уаҳа акгьы! – лыбжьы дахәаҽуа аарла ҿаалҭит Сурет. Илыкәшаны игылаз аҳәсақәагьы адырҩагьых иааилаҕызит. Едыгьы даахьаҳәны данынарылаԥш, згьы рҽааиқәыркит.

– Сан, – иҳәеит, Шьмаф ихы Сурет иналықәкны, – сбыдкыл, бычкәын ицынхәрас! Сыԥсы ҭанатцы хатцатцас бцьынць сыхьчоит, бхәышҭаара еиқәсырхоит. Сара атцыхәтәантәи сажәа сҳәеит! – абраҟа иҽааникылан Шьмаф, ихы икәаҽ днеин аҭӡамц днадгылеит, изырыӡбоз иуахҭа дазыԥшны.

Ахацәа ахьеилагылаз ииҳәаз ргәы ишахәаз ааунырратәы, иааилацәажәақәеит.

– Иуҳәаз бзиоуп! – иҳәеит Едыгь.

Сурет деитцақьы-еитцақьуа лыхәда лыкәаҽ дтәан.

Едыгь дааҳәын Аҵьықә днеиҿапшит.

– Сурет̦ лыпшәмеи сареи ҳаиҩызцәан, ҳаизааигәан, аиашьа дысзиҩызан. Ашьоура анат̦ахха, уи анагӡара зыхәт̦оу соуп.

– Иуҳәо иашоуп, Аҵьыҟә! – ишьаҟәиргәгәеит Едыгь.

– Аха, аха зысҳәо, сара ашьоура мап ацәыскуеит, – иҳәеит Аҵьыҟә. – Избанзар, сара ист̦ахым Сурет̦ лажәынт̦аҿеха дызжуа длымамкәа, дт̦ынхадаха, т̦әҩаншьапыда дыҟәхарц.

Аҵьыҟә иажәа даналга, Едыгь Салиҳ иахь дынхьапшит.

– Саргьы, Аҵьыҟә ишиҳәаз еипш, – иажәа дналагеит Салиҳ, – Сурет̦, абра игылоу шәааст̦а илзааигәоу лгәылак иаҳасаб ала, ауаҩшьра ҟазт̦аз иахьырхәра сыхәт̦оуп, аха мап ацәыскуеит.

– Сурет̦ лшьаура иадгылоу уаҳа аӡәыр шәыҟоума? – игылаз ахацәа даарылапшны дразт̦аауит Едыгь. Иихәаз аӡәгьы алаҿимт̦ит. Едыгь ижакьа кахәхәа ааипхьеишьшьааит нас Сурет̦ дналыхәапшын:

– Сурет̦, бара боуп ан! Баҟәшаҳат̦ума Шьмаф иихәаз?

Ат̦акәажә иажәаҟәа лмаҳаӡазшәа рыцкы лымҳәаӡеит. Лнацәкьара аапсаҟәа рыла лкасы ачыхә лырҟәыҷуан. Илхагылаз аҳәсаҟәа рхы ларҟәны ллымҳа ак т̦арҳәон.

– Даиаааит, сара сахь, – лҳәеит Сурет̦, аарлаҳәа лыбжьы уаҳартә.

Шьмаф уаҳа дымпшӡакәа днеин Сурет̦ лҿапхьа днышьамхнышгылан, ихы лшьамхы иныҟәит̦еит. Сурет̦ лкасы аалхылхын Шьмаф ихы инаҟәлыршәит, аҩыцьагьы ат̦әыуара иалагеит. Сурет̦ лнацәкьараҟәа цкьа ишылхымхәыцуаз мҩашьо аарлаҳәа лхарп аҳәынт̦әараҟәа ааплыртлан лгәыпҳә ҩант̦хьҟәа аахылтит. Шьмаф маршәакрала лгәыпҳәа ахы днагәӡит. Илаҕырӡ иҿаланы ицон.

– Ари нахыс ҳазшаз шәеигимырхааит, аҩыстәаа уаҳа дшәыбжьамцшааит, – иҳәеит Едыгь, – Бара, Суреҭ, анацәа – бранул! Бразуп, бҟәышуп! Шьмаф, уаргьы ушфырхаҵаз аауршит. Ари нахыс уан лоуп, уаҳа лгәы даумырган уздызкылаз. Шьҭа шәаала шәыҩныҟақәа рахь, рхала еизынҳажьып ани цеи!

Салиҳ Едыгь дицхрааны дҩаиргылан, еимаҭы ашәахь рҿынархеит. Аҵьыҟәи сареи урҭ ҳнарышьҭалеит. Ҳамҭакы ашьҭахь зегьы еимпны рыҩныҟақәа рахь ицахьан, аӡәы затҵәык Едыгь ида, уи такәаамҭа ихала Суреҭ лашҭа дыҟәгылан дынкахәыцуа.

– Иаҳҳәап, иахьа абра Суреҭ лшьа ааууроуп ҳәа аӡәы иабџьар даахазҭгьы ишпаҟалоз, – сиазҵааит Аҵьыҟә.

– Ҳарҭ ҳахьынтәи уи аҩыза аҟаҵара аӡәгьы азин имаӡамызт, избанзар ҳарҭ зегьы ҳҭәымуааун, аҩнаҭа ҳалахәӡам. Уара игәоуҭазар, Шьмаф ахара ихы иадитцаӡом, сара издыруеит уи Суреҭ лпа ишьра шиҭахымыз, аха димшьыр иара дишьуан, Шьмаф ихы ихьчар акәхеит. Апсы ишьҭахь абаапсы рҳәом, убри азы уи аӡбахә ҳаламцәажәеит. Аус аинырщәарахьы ахы анархалак нахыс уацхраароуп. Зеипш ҟамло егьыҟам, иҟалоит ан лыгәжәажәара изымчҳакәа аӡәы иҟама дахаргьы. Убри азоуп Салиҳи сареи ашьаура ҳуалны мап ацәаҳкуашәа зыҟаҳтцазгьы. Ҳара зник ус анаҳҳәа нахыс даҽаӡәы атцҟьара изыгәагъзом.

– Ахара ипшны ацәажәара, ахаангьы имцхәхом, – иҳәеит Едыгь. – Ирымҳәои: умхәыцкәан умцәажәан, умхәыцкәан умтәан, ашьыжь ушьацәхныслар, ахәылпазгьы ушьацәхныслоит!..

– Даҽакалагьы ирҳәоит, – иҳәеит Аҵьыҟә, – шьацәқәыпла узыгәҭасыз, хапыцла ишьҭухуеит.

– Аҽы ахы уаҩужьыр атцыхәа уахьнымҳалан! – даапышәырччеит абырг Едыгь.

Игәастахьан, ари ацутаҿы инхоз абыргцәа ахьаиниоз реиҳа ажәапҟақәа здыруа ҳәа аицлабра бзиа ирбон. Знык азәы ицәыригар, нас егьыртгьы тцыхәаптцәарада ирҳәалон.

– Атакәажәгьы ҳәатәхымпак лакәзаап, – ҿааитит Аҵьықә. – «Аҽы аҟамчы ахыуҟьар аныҟәашәа иацнатцоит, аҽада иахыуҟьар иахьгыло еитатцзом. Уи амуфти ицәаҩақәа роуп цәаҩас илымоу, атцас – хаҳәуп, иахьышьтоу еитоугар ҟалазом – ус ауп дышхәыцуа. Атцас иаҳәом, аха ақәа уҟәызкуа ахыбра иаҩызоуп. Ашьаҟақәа баацыпхьаза ирҿыцны ипсахлатәуп, ахыб еиламҳарц азы.

– Ҳтцасқәа рзы иуҳәаз сақәшаҳатуп, аха Сурет уахьылныз3бо уиаша3ам.

– Агха змыхьуа апсы иоуп!

– Ааи, аха апҳәыс ахатца иааста лаҳатыр батәуп. Сурет – дануп, лгәы ахы итцәымыгха иалаз ахьаа алхра ус илзымариамызт. Уи азы лхьаақәа зегьы дыриаааины илычҳар акәын.

Сара, абыржәы абраҟа еитасҳәаз ахтыс амцреи атцабыргреи ахьынзаҟоу азы апхьаҩцәа шәҟынтәи азәыр агәыҩбара шәоуазар, сара издыруала цыттчытқәак шәеилсыркаарц сылшоит: ҳара ҳгәы ишаанаго еипш акәымкәа, ачеркьесцәа рҟны ашьаура ихымпадатәу акакәны иҟазам. Избанзар, ашьоура ақьабз аныҟәгара амилат рныртцәарахьы ишкылнаго рдыруеит, аха егьа ус акәзаргьы, урт ҳәаратахыума, ахьзи ахьым3ги рзакәан мҩапыргоит, убри азы ауп абџьаргьы зныҟәыргоз. Ихаразаргьы ихарамзаргьы, ауаҩшьра ҟазтцаз, дахьдырхәыр акәын. Убри азоуп ауаҩшьра ҟазтцоз иҩны-игәаара дахытцны дабрагьны абна дзылалоз. Уи дабрагьуанатцы ишьтахьҟа инижьыз иуа-итахыра, ашьаура зыбжьази дареи

аиныршәара иашьҭалон. Ауаҩшьра ахьыҟалаз аҩнаҭазы ашьаԥса ршәарц азы ирыдыргалон хыԥхьаӡара рацәала арахә, аԥсаса, ашьамаҟа…

Шьмаф ишыҟаитцаз еиԥшгьы лассы-лассы ианыҟартцалозгьы ыҟан…

…Ахәылбыеха Ацуҭа абжеиҳарак ҳара ҳҿы еизеит, агәгәаҳәа еиқәыз аҵь-мца алашара иакәшаны, шәаҳәаран, кәашаран изҿыз. Аҳәсеи ахацәеи рнапқәа еибаркны «Аибаркыра» икәашон. Заидеҭгьы саргьы «Зафақ» ҳаицдыркәашеит.

– Изакәытә насыԥузеи иҳамоу, – лҳәон Заидеҭ лхы насыдкыланы.

Атцых анынаскьа ҳасасцәагьы рыҩныҟақәа рахь ицеит, ҳаргьы ҳамҳарахьы ҳцеит. Лара дыҩналеит лышьҭаларҭахь. Алашьцара уеалакны унеироуп уԥҳәыс лахь, ус иаԥуп. Заидеҭ леилылхаанӡа ҳәа саалзыԥшит. Уажәшьҭа иаамҭоуп ансгәахә, саргьы сеааилысхын, лара лахь сныҩналеит.

Иҟьаҟьаӡа иаашеит иҳамбаӡакәа, Заидеҭ ахьышәҭҳәа леилаҳәаны дҩагылеит.

– Шаҟа ирласны ишазеи? – сҳәан саагәамтцит, лара дааччан саагәыдкыланы адәахьы дындәылтцит.

* * *

Анапҟазара шсылаз сызланхоз ақыҭауаа еицгәарҭан, есымша ҟатцатәык-ҟатцатәык ансзаарымгоз ыҟаӡамызт. Урҭ сырхашәаланы сымшынтца цәаҳәак сзантцомызт. Ҳгәыла хатцак ажьакца иафахьаз ажәытә шәақьк сзааигеит, иара иҳәашьала «атцықьҳәа ихысуа исзыҟаутцароуп» – иҳәеит. Аԥсы абза дузилхуама, аха… ианааигах салагароуп акыр сзалхуазар. Мышкы хәлаанӡа сус адсырӡлеит. Еимыхны, ирыцқьаны еибысҭеит. Сшымгәыгӡоз еибагеит. Атцықьҳәа салахысит. Уи ашьҭахь ахырҭәага ҟатцаны ахызатцәқәа сызурҭәароуп, иҳәеит. Араҟа

сара «абџьар ҟатцаӡы» ҳәа, исышьҭоуп. Ус иаалырҟьаны Енисеискҟа исыпхьеит. Уи сгәампхеит. Иудыруазеи абналара сгәы иштаз сытџырдыраазар? Уи сыгәҭакы засҳәахьоу аӡәызатџәык иоуп. Уи сыцәгьа иҳәарымызт ҳәа сыҟоуп, ҳаҕоу иаџьал цәгьахеит. Амалабашазы сшәазаап – Енисеискҟа изсыпхьаз аканцелиариаҿы маӡаныҟәгаӡыс сҟартцарц азы акәзаап. Аха, ачынуаа уамашәа ибаны, рыҿқәа раҳаны ишсыхәапшуаз, исыдыргалаз аматџура мап ацәкны снарпцыртџны сҭып ахь саают...

* * *

...Аӡы сырызгашаз анышь ааира сазыпшын. Аӡхықә аҿы дтәан зықәрахь инеихьаз быргк. Сҿынасхан иааигәара снеит. Ааскьа ашьатца зымбацыз ишьапы еиҟәышьшьақәа амтџ рықәпапан иркын, инаӡсҟа алымт иагахьаз арҭмаҟкгьы шьҭан. Ихиқәарааӡа амра иашәхьоу ихәдацьал, ицламҳәа ҭашәашәа, акҷыра иагахьоу илахь, ижакьа ӡыш – абарҭқәа зегьы џьара избахьоушәа сыҟоуп.

– Уабатәида уара арпыс? – дсазтцааит иара.

– Уара уабатәиу? – саргьы сиазтцааит.

– Сара нырцәтәи аҟәара аҟынтәи аарцәтәи аҟәарахьы саают! – иҳәеит.

– Уабанхои?

– Сара аҭаҳмада харантәи иааз уаӡуп! Уара избогьы араҟатәиӡам, иахганы иҟоу абаандцәа уреиуоуп!

– Иалудырааи?

– Иушәу умаҭәақәа рыла!

Ҳӡыцьагьы ҳнеиҿапшын ҳаапышәырччеит. Дабазбахьоу? Ари адунеи аҿы еипшу ауаа иагьацьарагьы иагьаӡы ыҟоуп. Сара сеипш Каисаров зыжәлоу даҿеаӡәы, Кавказ, ма Алада-Урыстәыла дыҟазаргьы ҟалоит. Митә ҟалама ӡыцьа аҭаҳ-

мадацәа еипшнысшьалазар – шысҳәоз гәаныла, харантәи иаацәыртцит сыззыпшыз анышьгьы. Злаба хәахәа зеантцаны исыхәапшуаз атахмада «бзеила» ҳәа, иаҳәаны, иаарццакны анышь ахьааҿықәгылаз ахь сҿынасхеит.

* * *

Иҟалоит амшқәеи атцхқәеи аҟәара иқәжьу ахаҳәқәа реипш ианеипшхо. Урт еипхьытта иуршәыргьы, апхьа ишьтухзи, ашьтахь ишьтухзи узеиҩдыраазом.

Маи мза ҩажәа арыцхә амши уи ашьтахьтәи амшқәеи наунагӡа сара исхамыштуа хтыс хлымӡаахны иахьсзаанхаз мацарагьы акәымкәа, сахьыҟазаалакгьы урт сара пхыӡ избон, сцәырҳаны саапшуан. Избанзар, убарт антцыра змамыз атцых кьаҿқәа рзы сара схалеит абзиабара зыда царта амам акьышәкьышәра аҟынӡа, аха сышхалаз еипш сагьалҟьаны слеит зда царта амам агәаҟ ипстазаара атыша атца аҟынӡа.

* * *

...Аӡәы дысҿасызшәа атҳарцәҳәа сҿыхеит. Сылацәа анаахыст, избаз Заидет лоуп. Уи дықәпрааны дцарашәа, ашта апссара даҿын. Уи ллакта пшӡа антапшра сара сзыҳәан имшапшран избон. «Ҳаҩнатаҿы изакәызаалакгьы ус хьантак лнапы иасыркуам, зегьы сара иҟастцалоит» сҳәон, гәаныла уи сахьлыхәапшуаз. Иашоуп, араҟатәи ахацәа, аҳәса рус реаларгалом, аха сара уи азын аӡәгьы гәыбҕан ситарым ҳәа сыҟоуп. Араҟа ҿыц хатца ицаз апҳәызба дахьнанагаз аҩнатаҿы шықәсык, ҩышықәсагьы аҩныргәи аштеи рхьапссареи, ацәартеилыргареи рыда, уаҳа даеа уск лнапы адыркуам. Заидет анхәагьы абхәагьы аӡәгьы длымаӡам, урт рус сара

сацҕагылап. Заидеҭ сара сышлыхәапшуаз лгәы ианырзар акәхап, лхы анҩышьҭылкәыцәаа, лыхцәы хьыпштәыла ипсаҟьаны иналҿапсеит. Лыблақәа ирхыҵуаз абзиабара ашәахәа сгәаҵанӡа инаӡаны цәанырра хаала сеимнадеит. Аҳамахә иахшьыз аҿырӡәӡәаага агәыгәым аакнысхын абаҳчара аҵыхәаахь сҿынасхеит. Сҿы-снапы ӡәӡәаны скәымжәи скабеи сышәҭҵаны санааи ачашә, ацха, ахырҵәы – зегьы рхианы ҳакрыфарҭаҿы аишәа иқәгылан. Заидеҭ дысзыпшны дтәан. Чан шьҭахь аҳамамҭраҿы снапы ӡәӡәаны санаахьаҳә ацха ҷабуа изқәыз Заидеҭ лқьышә ҟәымшәышәқәа аагәыдыскылеит. Ларгьы лцәа дааҭӡыӡаан, лылацәақәа неиқәылпсан, лнапқәа аасыкәыршаны днасылаӡыҭит.

Заидеҭ лӡара убасҟак ипан, убасҟак деихатыруан, лышьҭахьҟала лыҽхырнааны хапыцла ачабра шьҭылхуан. Лареи сареи ҳцәа-ҳжьы ахьеидыз цәанырра хаак имцаха иҳацраланы, «ахы ҳҭарпаны» ҳаманы ицон.

– Шьыри ирласны ихәландаз! – сҳәеит сара.

– Шьыри! – лҳәеит ларгьы. Ишысҭахымыз Заидеҭ дааушьҭны амхырҭахь рашәара сҿынасхеит. Ашҭа агәҭаны снеихьан лара днасыхьӡан сымҩаныфа сылҭеит.

Амхырҭаҿы Аҵьықәи сареи ҳмеицәажәаӡакәан шьыбжьаанӡа ҳаицырашәон. Амра анхашла, ишорахеит. Сеага наргылан, смаґрала сыпхӡы насҿасырбеит. Аҵьықә сара сахь даахьаҳәын:

– Иақәыб, аурысқәа ааигәахо иалагеит, – иҳәеит уи. Сара сеипш ар ирцәыбналаз асолдаҭ ракәыз цьысшьан зыӡбахә имаз, ииҳәаз усҟак хырҩаа азысмуӡеит, адырҩагьых арашәара сналагеит.

Аҵьықәи сареи ҳапсы ҳшьарц абгыӡра амҵан ашәшьыраҿы ҳанаатәа, адырҩагьых ицәажәара инацитцеит:

– Ардилернтәи икыдланы арахь иааует, рхыҧхьаӡарагьы тџәа змам ыҟоуп, абзарбзанқәагьы рымоуп!

Аҵыақә иихәоз закәыз макьана усҟак схы шазымцозгьы, иҽеимыз цәаныррак соухьан, сҟырҟы шабо ианалага аирыз аашьҭыхны исҿакны аӡы зжәын инасыргылеит. Аҵыақә иҿаҧшылара самхацәгьахан.

– Арахь иаауеит, ухәама? – сҵааит, иихәаз ҵьашьашәа.

– Ааи, иаауеит ҳәа аума, ишзахәо ала еиханы иаауеит. Избан, асҟак изхыццакуазеи? Ашьыжь Салиҳ ауаа ицҵаны аҧшыхәра исышьҭит, иахьынӡаауихьоу еилыркааразы.

Ҳамҭакы хәыцра еилаҳантак сагәыланахаланы саман. Нас Аҵыақә ус иасҳәеит:

– Ицахьоу аамҭақәа рзы, аибашьра ахы шакуаз рдырратәы ианыҟала, ачерқьесцәа аҭырқәа идгыланы аурысқәа изырмабашьызеи? Усҟан зҽеидызкылаз аҭырқәцәеи англызцәеи даргьы зрыдымгылазеи? – сҳәеит.

Сымдырра саҭаимҵарц иҭахушәа акәын уи дышсыхәаҧушаз. Ашьхарыуаа рцәаҩала ус иҟоуп еитҵа здыруа иҿаҧхьа еиҳа здыруа дыҽхәаӡом. Убри аҟынтә Аҵыақә маҷк иаарҧшқашәа ацәажәара дналагеит:

– Изныкымкәа ишуасҳәахьоу еиҧш, ҳара ианакәзаалакгьы аӡәгьы ҳиабашьырц ҳгәы иҭаӡамызт, аурыс ҳәынҭқар иакәзааит, аҭырқә сулҭан иакәзааит, аҭахызаргьы англыз крал лакәзааит – аӡәымзар аӡәгьы ҳахәда дықәтәаарц ҳҭахым, ҳҵаикыр аауам. Усҟан англызцәеи аҭырқәцәеи ҳрыдгылазҭгьы ҳхақәитра ҳцәызуан...

Аурыс чынуаа – аҭоурых-ҭҵааҩцәа Р. Фадеев рапхьа днаргыланы, урҭ ачерқьесцәа ҳаҭырқәтца-

рала ирыхцәажәон. Усҟантәи аамҭазы аҭырқәцәагьы, англызцәагьы, афранцызцәагьы арахь иаарышьҭӡомызт ачерқьесцәа. Убри аҟынтәи аамҭак азы Кавказ иҟаз аурыс ир Қырҭтәылаҟа – Ҭырқәтәыла аҳәаахь ииаргеит, арахь ртыл аҿы шәарҭара ыҟамызт азы. Абри азыҳәан мацаразгьы, сара сҳәынҭқарны сыҟазҭгьы, ачерқьесцәа рабашьра ахаҭыԥан, иҭабуп ҳәа расҳәон, рхы иақәиҭыстәуан.

– Сара усҟан смаҷын, – иҳәеит Аҵьықә, – Викториа акрал ԥҳәыс лыцҳаражәҳәаҩ данҳҭаа, дҳасасуп ҳәа дыртәаны ишьапы сыӡәӡәон, ҳаиҳабацәеи иареи ахьеицәажәоз ихәы изназгон, еибырҳәоз саҳауан. – Аҵьықә илакытцаҿы акыҷырақәа ҵьарак рҽеиизыркит, ус ианыҟалоз уи данамхаҷҷоз акәын. – Ҳасас ауасцәаҳаҭа аиԥш, дымгәылҿӡа, инамцхәны ажьы икын, имҵаҳаргылоз афатә агьама имбаӡеит, мацара уажәы-уажәы иҭаҭынжәга еиҵатҵаны дахон. Дааҟәымтҵзакәан ииҳәозгьы акы акәын: «Шәеибашьла, шәеибашьла, аурысқәа шәрабашьла! Ҳара абҵьар шәзааҳгоит, акрал ԥҳәыс лнапатҵаҟа шәаныҟала насыԥ змоу ажәларқәа шәара шәреиҳахоит!» «Лара дыԥшӡоума?» ҳәа, ианиазтҵаа, уи убасҟак иаҳаз даргәааит, иблагәытҵәҟьақәагьы ашьа рхытҵәалазшәа иҟаԥшьхеит. Дицын иматҵуҩы, уаҩы абаак, деиқәатҵәаӡа. Иԥшәма дахьнаргаз асасааирҭахь дымнеиӡеит, адәаҿы дыртәаны акриҿаҳтцеит, ирацәангьы ифеит, ирацәангьы ижәит, нас атҵәыуара далагеит. Дахьтҵәыуоз иажәа иалатҵаны иҳәон: «сызцу ауаҩы игәра шәымган, акрал ԥҳәыс лнапатҵаҟа шәҟалар, шәызегьы абзарбзан хы шәҭацаланы шәыцҟьа-шәҟьа аҳауа шәалартцоит» Аҵьықә ацәажәара даҟәытцны ҳамҭакы дхәыцуа дтәан, нас:

– Иҽеигәышьам!.. – иҳәеит.

– Иарбан узҿу?

– Ауаа еидкылам, еипхьытта, дасу ихазы-ипсазы ҳәа, адәы иқәуп. Зегь махәҿак ауп изтәу, ара анацәкьарақәа хаз-хазхеит, убри азоуп даргьы акакала рхыцәтцәара зымариахаз. Ҭауади-аамсҭеи ракәзар, аублаақәа рыбла аш хыртцарц иаҿуп; аурыс ҳәынтқар шәидгылар, иҿапхьа шәшьамхы ашәырсит ҳәа ауп иҟашәтцаз иаанаго, Ҭырқәтәылаҟа шәхы шәырхар – цьанаҭ агәашә шәҭалазшәа шәхы шәыпхьаӡа, – ҳәа, рарҳәоит. Адырҩегьх арашәара ҳалагеит, аха рацәак сгәы шысзықәымкуаз Аҵьықә исырбарц сҭахымызт. Зны-зынлагьы, сахьхәыцуаз, икыдланы иааууа аурысқәа ротриад, ҳацуҭахьы имааиӡакәа, иҳавсны ицарашәа сгәы иснаҭахуан. Уамашәа иубаша, ууанӡа ашапсыҕ қыҭақәа рбылреи рықәхреи иалахәыз ауаҩы, уажәы ҩышықәса рышьҭахь, иааууаз ашәарҭара ду схахьы иаазгарц сҭахымызт. Агәра шысымгозгьы «иҳаҩсны ицоит» – схәон гәаныла.

Аҵьықә иеага ахьымҩанитцаз аҷаҩҳәа ашьантца иаахеит. Ипсахы еибакны ашьантца аатцихын ирууааӡа амхы атцыхәаахьы иршәит.

Аҵьықә аиашьа гәакьа димамызт, саргьы аӡәгьы дсымамызт. Ҳуаӡәк даныҟам аамҭазы, иаанхо ҳаҩнаҭақәа рныҟәгара, рыхьчара датцагылар акәын. Сара абыржәгьы схы саныӡбоит, уи ауалпшьа ахьсзынамгӡаз, иашоуп, сара акгьы схарагәышьам, аха... сыпсы ахьынӡаҭоу итцәымыҕ жьакцаха сгәы ишалоу иаанхоит.

– Даҿеа ҩыцьа-хҩы, мамоу, даҿеа хәҩыкгьы ракәзааит, апацәа сымазар сҭахын, – иҳәеит Аҵьықә ихы дааҩахан.

– Иуҳәаз, ҳазшаз иуциҳәааит! – сҳәеит.

Убри аамҭазы сара сахәапшуан адыд-мацәыс иаркьаҭаз Аслан инышәынҭра. Уи иҳаҭгәын агәы аҳаскьын ықәиаахьан. Иан Гәашьнаҳ арахь лассы-

лассы дааилон. Дааицыпхьаӡа, ҳаиҳазымчу Шәыбла, ихьӡ ҳәаны дматанеиуан.

Убри данызбоз нахьхьи цьара Калугатәи агу_берниаҿы иҟоу сан даасгәалашәон. Уигьы абас акәхап дышгәырҩо, схабар ахьылзымдыруазы. Сан лзыҳәа иҟастцаз акы затцәык, сгәы зласҟажоз, имҩасны ицоз аурыс уаҷарк дсықәшәан, инапала асалам шәҟәы лзысышьтит, иара агәра сиргеит, уи ашәҟәы ууаанӡа инеиртә шыҟаитцо азы…

…Иааит Аԥьықә пшыхәра иишьтыз. Ҳамхырта аанда даадгылеит Салиҳ, аатцәак иҟәаҟәа икыдтцаны.

– Ҿыцс иҳауҳәозеи? – дтцааит Аԥьықә.

– Иҳамоуп иаҳҳәашагьы! – иҳәеит Салиҳ.

– Уааины уаатәа, ҳаицәажәап!

Амхы атцыхәан игылаз алтцла ашҟа ҳҿынаҳхан, ашәшьыраҿы ҳнеин ҳнатәеит.

Салиҳ иаатцәа даахан инаиваитцан, руа иарбану реиҳа ишәаҳарц ишәтахыу иҳәашашәа днаҳҿапшит.

– Зегь шәеибганы шәхынҳәыма? – иҳәеит Аԥьықә, ашьа зыхьшыз аатцәа дахәапшуа.

– Зегьы! – иҳәеит апшыхәҩы. Нас – аурысқәа рыр арахь ахалара иаҿуп, акатцәара ианхыт рҿеихыршеит. Ҩышәҩык раҟара ҳара ҳашҟа рхы дырхеит.

– Ишпа?! Хықәкыла ҳара ҳахьтцәҟьоу?! Изымбатәбараханы Аԥьықә дҩатцҟьеит.

– Ааи. Уртҭ дара-дара ахьеицәажәоз Алиа маӡала раигәаара днеины дырзыӡырҩит. Рапхьаҟа аказакцәа пшыхәра иаарышьтит. Уртҭ арантәи ҳтапшыхәны ихынҳәны ианцоз, амҩа рзаҳкит, хҩык рыпсы ҳцәыргеит, апшьбатәи, – иҳәан, иаатцәа аашьтихын ахы лаирхеит, икәымпылуа ашьацра инылалеит ихтцәаны аатцәа итаз аказак ихы.

Сгәы сҿанӡамкәа сызлапшыз (гәаныла Анцәа сиҳәон, абас еипш ауаҩы ихы хтцәаны иахьышьтоу

збартә еипш аҭагылазаашьа симҭарц азы) акәхап, сыцсы сылышәшәеит, сыцсып сзеивымго сыхәламшәа акит.

Ашьаршәы зыдԥаланы ашьацра илажьыз аказаҟ ихы, сара исхасырштырц сызҿыз сжәытәра акәын. Аҵьыҟә дызҿыз џьашьахәран, аказаҟ ихы нарҳәыаарҳәуа дахәапушан. Уи дышҟәыпшыз ԥашьомызт, иҵатҵа аарла еинышәшәылон. Итҵаашәшәалахьаз иблаҟәа сахьцалакгьы скылкааны сара исыхәапшуашәа сгәы иснаҭон, азы схы агарҭа сымамызт.

– Ари зынӡаск дҟәыпшын, ахацәа рааста аӡгабцәа роуп дзеипшыз... нас Салиҳ, уаҳа ижәбазеи? – иҳәеит Аҵьыҟә.

Аубыхҟәа ҳрыниеит. Урҭ иҳарҳәеит, амшын апшаҳәа иапныз ҟыҭа-шьаҭарак ыҟаӡамкәа аурысҟәа ирблит. Аԥада Ҳакәыҷын-маҷ иԥацәхыкны быжьшәԥык раҟара абџьар зку ашьхаруаа рыҷкәынцәа рееидыркылеит, рыпсы ԥыҭшәааӡа еибашьларц ргәы иҭоуп. Аҳҷыпсаагьы Адлер итәоу аурысҟәа ирыҟәларц ргәы иҭоуп, рҳәеит. Аҵьыҟә аказаҟ ихы хәымгашьаны наҟ днагәҭасит.

– Уаҳа акгьу?

– Уаҳа акгьы! – иҳәеит Салиҳ.

– Абра ҳара ҳҟынӡа иааӡарц азы шаҟараамҭа рҭахыузеи урҭ.

– Бзарбзанкгьы рҳәазо иааргоит, иҟалап, хәылпазынӡа амԥа иҟәхаргьы.

– Абнара пҟаны амԥа ҟарҵома?

– Мап, уиаҟара аамҭа рымамзар акәхап, иццакуеит.

Амра дԥатцапшны дԥагылеит Аҵьыҟә.

– Аамҭа пытк ҳамоуп! – иҳәеит. – Шәаала аиҳабацәа еидаҳкылап, ҳаилацәажәап. Салиҳ ари иааугаз, уара анышә иамада!

Аказаҟ ихы сахьахәапушаз, апсҭазаара ҳәа иҟоу башоуп акгьы иапсамзаап сгәахәуан.

Издыруан иаауаз аурыс ир баталионк ишеиҵамыз, аха убри аамҭазы схы иҭагьежьуаз даҽакын: аӡынра ааиаанӡа Заидеҭ лцәа ианаалаша цәашәҵатәык аахәан исызлышәҵандаз ҳәа акәын.

Ааи, ус дшоуп, ауаҩы, иҟало шыҟало идырует, аха рапхьа иаго сара сакәӡам егьи снаҩстәи иоуп ҳәа ҳгәыӷуеит зегьы. Абри агәыӷра акәзаргьы ҟалап ҳаиқәырханы ҳазмоу!..

...Дук мырҵыкәа еизеит ацуҭа иаланхоз ахацәа зегьы. Зегьы рылахь еиқәшьшьы ҿымҭ-цсымшь игыланы пшыхәрантәи иаази Аҵьықәи ирҳәоз иазыӡырҩуан.

Мраҭашәаратәи Кавказ аҟны аурысқәа рыр иҟарҵаз-ируз ҳәа, аранӡа иааҩуаз хыхь-хыхьлатәи ацәажәарақәа ракәын. Иҟаҵәҟьаз арантәи днеины аӡәгьы ибла иаимырбацызт азы аиаша ааста ауҳәан-сҳәанқәа еиҳан. Аиаша шиашоу абас ауп:

1818 шықәсазы амшын инаркны, аӡиас Адагәымнӡа, иара убас Ҟәбан инаркны Аӡышранӡа ирыбжьанакыз адгьылқәа зегьы аурысқәа рнапаҟны иҟан. Хыхь зыӡбахә сҳәаз ашықәс аапынразы Нхыҵ-Кавказ ашьхара инаркны аӡиас Лаба иналаҵаны, аӡиас Тҟәапс ахы ахьыҵнагоз аҟынӡа, амшын апшаҳәагьы убрахь инадкыланы, иқәынхоз ашьхаруа жәларқәа зегьы ықәырцахьан.

Аинрал Геиман иотриад цеит алада амшын апшаҳәала. Абрахь Озермес сицны санааз ҳазлааз амҩа ианыланы. Уаҟа Новагинтәи ахьӡҵаны ахырӷәӷәарҭа ҿыц ҟарцеит. Геиман иҭып ширманшәалаз еипштцәҟьа напаиркит шьала-дала еизааигәаз ашьхаруаа: хақәычынаа, ашапсыӷцәа, аҳҷыпсаа ухәа рыҩны-ргәара иахцаны рыпсадгьыл рымхны Ҭырқәтәылаҟа ркацара. Зны-зынла хәычидуи ихыртцәаны икарцоз, рхыпхьаӡара убриаҟара ирацәаҩхон, изларгашаз аӷбақәа анырзымхалак аинрал Геиман аграф Евдокимов иахь аҳәара ҟаи-

ҵон аидара мҩанызго аӷба ҭацәқәа риҭаразы. Амшын апшаҳәа иапныз ашьхаруаа рахьынтәи ақәылаҩцәа рнапаҿы ирзаамгоз азахәқәеи аҿаҩахь инхоз хақәҷынааи, Мзымҭа аиҩхаа иҭанхоз аҳҷыпсааи ракәын.

Аӡиас Мзымҭеи Қьбаадеи хәдаҟала ирхчнысны Гагра аганахьала идәықәлеит аинрал-маиор Шатилов иотриад, Аҟәаҟа рхы дырхеит аинрал-маиор, аҭауад Свиатопол-Мирски напхгара ззиуа аотриад; Лаба-Мачҷ акатҵәара ахытҵырҭала иаауан аинрал-маиор Грабле иотриад, Шәача аӡиас апшаҳәала – Геиман ир иманы ддәықәлеит. Урҭ ахьаауаз рнапаҿы ирзаамгоз, ирҿагылоз амацәаз иҭацаланы ирызнырҵәоз ндырҵәон, иаанхаз амшын ихырцалон. Геиман иотриад иалан сара саныбналоз сызлаз аибашьцәа ргәыпгьы.

Уашьҭан исцәыбжьахар ҳәа сшәаны снапыҩланы исҳәоит акы: уажәраанӡа хыхьҟа зыӡбахә сҳәахьоу Офреин абри аибашьраҿы кавказаа рҳәынҷаразы убри аҟара дгәымбылцьбараны ихы ааирпшит, аибашьра анеилга ашьҭахь уи ихымҩапгашьа ҿырпшыгас иҟатҵаны акадеттә корпус артцага шәҟәы ианырҵеит абас: «Пшаҩеи Ӡыши ақыҭақәа рықәхрала аус нагӡоуп узҳәомызт. Аполковник Офреин апхьаҟа иус иацитцон». Аибашьра аилгамҭазы уи дполковникхахьан. Ҳәарас иаҭахыузеи, аибашьра ашьҭахь уи, еидикылаз имал иманы, Тифлис иаҳҭынраҿы дтәаны ифырхатҵаратә мемуарқәа иҩуан…

…Аҵьықә иуаажәлар еизганы дахьрацәажәоз, ирызбеит илеидгыланы рхы рыхьчарц. Еиҳараҩык абырг Едгьы иажәақәа ирықәшаҳаҭхеит:

– Ҟәышроуп, ҳәарас иаҭахыузеи, ари аҭып аанıжьны даҽеаҵьараҟа ақәҵра, аха иаба? Абнахьу? – ашьхарахь инапы наирхеит. Уахь ҳцап, аха

уаҟатәи адгьыл ачагьа ықәиааӡом. Егьыс ианамух абра ҳаҩны ҳапсыр иаҳа еиҕьуп, амшын-ныркә тәымҵьара ҳапсыр аасҭа.

Абраҟа иҟаз ацуҭа-уаа рахьынтәигьы иҟалеит, Ҭыркәтәылаҟа ацара иаҳа иақәшаҳаҭхаз, аӡәгьы шәаагыл ҳәа реимҳәеит.

Ихҵәаны Ҭыркәтәылаҟа ацара иақәшаҳаҭхаз аҭаацәарақәа ирзышьҭыхуаз рымаҭәа-ҩыҭәа, рыфатә-рыжәтә ахьеидыргалоз аӡәгьы акгьы ахиҳәааӡомызт, ҿымҭ ирыхәапушан. Схәыцуан, шаҟа изышьҭыхрызеи аӡәы: иабҵьар усгьы иаанижьуам, ифатә зҭоу ихьаҭра, амҩан фатәык злаҟарҵаша ахьыруа-чуан… Сара уамашәа ибаны срыхәапшуан Кнышев ипҳәыси ипҳапсеи, рымаҳәи, рхәыҷи рыманы иахьнеиуаз, иара ихаҭа дыҟаӡамызт.

– Анҭ абацои? – сиазҵааит Салиҳ.

– Уахь, зегь ахьцо! – иҳәеит аҭакс.

Иаалырҟьаны Аҵьықә ар рпызак иаҳасаб ала адҵақәа рыҭара далагеит, аҭшәарақәа рҿы ахаҳәмҿыхә апыражьны амҩакырақәа дирҟаҵеит, иааргеит ажәытәтәи абҩатәы бзарбзан, ахырҭҟәацгақәа рхаҭыпан, ахаҳә-пхныгақәа ҭартҵарц еизыргеит, арҩаш аарцә апаҩҳаракыраҿы иқәдыргылеит. Жәаҩык арпарцәа еилҟьақәа ҽыла ирышьҭит ақәылаҩцәа злааиуа, иахьынӡааихьоу рыпшыхәырц. Иаанхаз аибашьра аҽазыҟаҵара иалагеит, урҭ хынҩажәижәаҩык иреиҳамызт. Абҵьарс иркыз ажәытә шьанҵашәақьқәа ракәын. Иҟан акаруал шәақьқәа змазгьы, аха урҭ рацәаҩымызт. Уамашәа иубаша ашапсыгцәа рҿы иҭҟьоз абҵьар аасҭа, ицҳауаз абҵьар иаҳа пату рзақәын. Раҳәақәеи рҟамақәеи ҭпааны урҭ шамахамзар аибашьра адәы иқәлаӡомызт, аӡәа-ӡәала, ма жәаҩыла, шәҩыла зҳәаз иеипш иахьыҟоу иҭапшыхәны ирықәланы рыхқәа хыртҵәтҵәон…

...Сгәы сеанӡамкәа даасыдгылеит Озермес. Ибара сеигәырӷьаны даасгәыдсыҳәҳәалеит.

– Иҟоузеи, иубазеи, иуаҳазеи? – сҳәеит уи аныҟәара бзиа ишибоз здыруан азы.

– Амшын аԥшаҳәа зегьы шьапыла сахысит. Зыԥсы ҭаны иаанхаз зегьы Ҭырқәтәылаҟа ацара иаҿуп, – иҳәеит.

– Уажәы араҟа уаагылоу, мамзаргьы даҽаҵьара уеиҭацахуоу?

– Исҭахыуп ԥҳәызбак лашҭа сҟамчы ҭасыршәырц, – иҳәеит, – нас иҟало аабап, ахәылԥаз шәышҟа снеиргьы ҟалоит.

Ашаԥсыӷцәа рарԥарцәа ус ҟартцон; иргәапхоз аԥҳәызба дахьынхоз лашҭа рҟамчы ҭадыршәуан. Аԥҳәызба аҟамчы ашҭа аҟынтәи адәахьы илыршәыр, иаанагоз акгьы уақәымгәыӷын, усҭахым ҳәа акәын.

Дарбанушь Озермес иҟамчгьы зашҭа иҭаиршәуа? Гәаныла издыруаз, ацуҭа аҭыԥҳацәа зегьы схаҿы иааганы исгәаласыршәо салагеит, аха жәлар рашәаҳәаҩ игәы иалнахыз абри лоуп ззысҳәашаз аӡәгьы дысгәаламшәеит.

Даасыдгылеит Кнышев, иуасцәа хылԥарч ихыхны еиҩырҿан икын.

– Нас, исашәҳәозеи шәаҳаракыра, ҳантцәара аамҭа ааит ҳәа аума? Иҳашьҭымтцӡакәа ишҳашьҭаз, иҳахьӡеит арыцҳара ду, – иҳәеит, дшәаԥырҳаԥуа. Илаԥш убри аҟара ихьшәашәан, иансхьыс сарыхьҭшьуашәа збо салагеит.

– Ишыдыдуа ақәа ауам! – сҳәеит игәы сырӷәӷәарц.

– Ус иҟаларгьы ауеит, аха... – уаҳа мҳәакәа ихылԥарч неихеитцан, аха еиҭааихихит.

– Уара ууаныжьны уԥҳәыс дзушьҭызеи? – снаиазтцаант.

– Сара уи лҟны сҳәатәы ахаангьы акгьы аанагӡомызт, дыԥшылаҩык сиҩызан, лмаҭа иоуп хьаас илкыз, иԥсы ахьеиқәлырхара дашьҭалеит.

– Уаргьы урыцны уцарауази.

– Иаба, уара! Аҭыркәцәа рахьу?! – абри аниҳәоз аҟәыцьма еипш акәын дышсыхәапшуаз, аха уаҳа акгьы мҳәакәа днасыдҵны дцеит…

…Ашапсыгқәа зегь реипш, Аҵьыкәгьы ашәахәара дазҟазан, абжьы бзиагьы ихан. Араҟа хәыҷгьыдугьы ашәахәацәоуп, ирацәаны ирымоуп Анцәа имҵаныҳәаратә ашәақәа.

Зынрак азы Аҵьыкә иҩызцәа ашәарыцацәа аашьҭихын, саргьы срыманы абгабқәа ахьамаз ашьхарахьы шәарыцара сыргеит. Уаҩышәара асы шьҭан, асыпса ҳагарц акгьы ааҳагымхеит, ҳаапсеит, ҳкарахеит, асы ҳалаианы ҳацәарц ҳалаган Аҵьыкә имуит, ҳиргылеит, нас аергь ашәа аацәыригеит, ашәарыцацәагьы ицдырҕызит. Ашәа зны илаҟәуан, ҽазны ихалон, ахрақәа ирҿалон, ушьамхы арҵаруан, ҳгәы архаҵон, ҳаапсарагьы маҷ-маҷ иаҳхыпсаауан…

…Египеттәи афараонцәа руаӡәы дшапсыгын рҳәоит иашоума ҳәа Аҵьыкә сиазҵааит зны.

– Ааи, ус рҳәоит, – саҭеикит иаргьы.

– Ҟрымтәи Аханцәа рхаан рыҷкәынцәа ааӡара ҳәа ашапсыгцәа ирырҭон. Урҭ, ашапсыгцәа «ҳаныҟәаа» ҳәа, ирышьҭан. Аӡәрыҩгьы ианрызҳалак, рышьҭахьҟа рҭаацәаракәа рахь ихынҳәӡомызт, иахьыраaӡоз иаангылон. Убарҭ аҳаныҟәацәа дыруаӡәкын Аҵьыкә иабду иабгьы. Уи анаасгәалашәа, сеиҭаиазҵааит уаб иабду иҭаацәа рахь дзымхынҳәызеи ҳәа.

Иара ус иҳәеит:

– Хәыпҳас дзааӡаз бзиа ибеит, агәрагьы игеит насыпс иҟоу амчра мацара шакәмыз.

– Уара ашьа иулоу абжак Аханцәа иртәуп.

– Напык аҿы ашыла, егьи анапаҿы ашырӡ аанкыланы еилоупсар аҩбагьы еицырзеипшны абысҭа рылҵуеит. Аха ашьа ус иҟаӡам, ҩ-шьак ахьеилоу руак аиааиуеит.

Аханцәа ршьа, сара сҟынӡа изымааиӡеит, – иҳәеит уи, – хылԥа-ԥсылԥашәа ицеит, сабду ихаан. Ирҳәоит иара сабду иаб ихаҭагьы, аханцәа ршьа шилазгьы ашаԥсыҕ нхацәа дрывагылан, рыцәгьарыбзиа далагылан, махәҿала даарыхуан, арахә ихьчон, ашьхымӡа ииаӡон.

– Абри адгьыл аҿы: ашаԥсыҕцәа, аубыхцәа, анаԥеиқәа наџьнатә аахыс иртәышьҭраны иқәынхома?

– Нарцәы ицаны иаахьоу ҳәа аӡәгьы дсыздыруам, аиаша сазҳәашаз, – иҳәеит Аџьықә. – Изларҳәо ала ажәытәӡа зны, Иаса Қьырсеи Муҳаммеди рхаан, ауаатәыԥса амшын дуқәа рнырцә инхон. Абри Аравиа ҳәа иахьашьҭоу аҭыԥ аҿы. Урҭ аа-еимшьҭракны рҿырш озаарын. Иаалаган, абри ҳазну адунеи закәу еилаҳкаауеит ҳәа дасу еимышьҭрала, рхы ахьынахаз идәықәлазаап. Аԥсылман шәҟәы Аҟәаран аҿы ус аҳәоит: «жәлар зегьы иаӡәыкны ишыҟаз акәымкәа, рҿеиԥшаны хаз-хазы ицеит. Аамҭа шаҟа инаскьоз аҟара, еизааигәаз аимшьҭрақәа еицәыхарахеит, еицәыӡит, еибабар изеибамдыруа иҟалеит, уи моу еиҿагыланы еибашьуа аҟынӡагьы инеит», – нас дааччан, – мшәан, уара ухаҭагьы ус акәӡами? Ҳаибабаанӡа ҳаибадыруазма?..

– Ааи, аха зегь акоуп, ҳаибамдыри, ҳаилибамкааи!

– Ишыҟоу уасҳәап, – иҳәеит Аџьықә, – ҳара ҳажәлар арахь иааит Ҟрымтәи аханцәа ирымпыҵахаланы ирымаз адгьылқәа рҟынтәи. Амԥа иахьынӡақәыз уаҳа изымцо ииаԥсоз, дахьааԥсоз аҭыԥ аҟны даангылон, қәацәк наргыланы иҵәԥаншьап аирсуан, ус-ус, аҳаблақәа, ацуҭақәа, ақыҭақәа ҟалон, иҿион. Ихараны ацара зылшоз абратәи адгьылқәа рҟынӡа ииааит, иагьаанхеит... Уара иуҳәан еиԥш,

ҳзеибадыруамызт, аха ҳаибадырит. Сара сгәанала, иахьатәи ауаатәыҩса ирхаштит анкьа иаӡәыкны ишыҟаз, абри нахысгьы, убри ргәаламшәакәа, аԥхьаҟагьы аҭынчра зыҟаларан иҟаӡам.

Абас ала Аҵьықәи сареи ҭынч гәаартыла ҳшеицәажәоз акәымкәа, ацуҭа агәаахьынтәи, иҿыҭбжьынгьы – иҿыҭбжьымкәа, итцәаабжьынгьы– итцәаабжьымкәа бжьыгәыҭҟьагак аахалаҩит: «иаауеит, иаауеит!..»

* * *

Аԥхьа игыланы иаауаз аибашьцәа ротриад дырԥылеит Озермес. Урҭ рԥызацәа дрыҳәеит: «Ҳазшаз дсыманы сшәыҳәоит, шәрыламкьысын абри ацуҭа иаланхо ауааԥсыра, шәара ишәԥырхагоу ракәым. Залымдарыла ашьакаҭәара шәаламган!» Озермес иажәа иаххәыцуаз, зхаҿы иаазгоз ҳәа урҭ аӡәгьы дрыламызт. Дхынҳәны даагәышьеит Озермес, иҳәеит иажәа акгьы шаанамгоз.

...Аурысқәа рыр ацуҭа иаадгылеит, аха алашьцара анрыхьӡа иаламлакәа, адәҳәыԥшраҿы рҿаанықкылеит. Иаарыкәыршаны аҟарул ықәдыргылеит. Уахынла урҭ ажәылара шырзымгәаӷьуаз здыруаз Аҵьықә, ҩыцьаҟа аҷаԥшьара нарыдтцаны егьырҭ рыԥсы ааиҭаркырц реиҳәеит...

...«Иаауеит!» ҳәа, абжьы игаз ацәа салнахит. Иҟоу ҳәа макьана акгьы збомызт аха зегь ахьцоз сцон. Гәанылагьы исҳәон: «Озермес сицны абрахь смааӡакәан, схы ахызатцә нҭасыртәазҭгьы иеиҳа еиӷьымзи, усгьы мышкы сиит, мышкы сыԥсуеит, сҭынчымзи, агәырҩа салтцны аҭынч нхара саналага, абзиабара ансоу, аҭаацәара анаԥыстца ашьҭахь адырҩагьых абри аҩыза саниарц зыслахьынтцахазеи?!» Сызцәыбналаз «аԥсцәаҳа» дсышьҭаланы даачт. Ақәыцьмақәа икәарцалаз

ауаса-рла сеипшны схы збон, уи амч алӡаара ишаҿу, нас ишеимырыжәжәо шадыруагьы ацқәа хырцьацьаны ирҿапшуеит. Убасшәа ауп саргьы уажәы сшыҟоу...

...Сҩацҟьамҭазы сышьҭахь сыжәҩашәаҟьарҭа аҟытцәыхәа ак шаланатцаз аҟара снырит, аха агәхьаагьы сымкит. Цьарак сызтәомызт, акы срыхәарц сҭахын зхы зыхьчарц иаҿыз ашапсыгқәа. Нас исызбеит, аурысқәа рахь маӡала цшыхәра сцаны, ирҳәо-ируа еилыскаарц. Исызбаз Ацьықә иаиаисҳәа, ибзиоуп ахиҳәааит.

– Амала угәуҽаныз, тцаҟа арҩаш унырны абахә аҩытцала ушнеиуа, абнара уахьнылагыло ауп даргьы ахьыҟоу. Апша уахьаҿахырсҭам гәаҭаны урзызырҩы, ирҳәо уаҳап. Амала амцхә ууанымхацәан, мамзар амза гылар, угәарҭар ҟалоит. Сара абра сузыпшуп, – иҳәеит.

Аӡхыҽеа шыҟаз санылбаа, сааҭгылан сӡырҩит, аха шьҭыбжьы ҳәа акгьы ыҟамызт. Ажәҩан аштцаҿы аишьцәа «Етцәацьаа» еилыцьцьаауан. Ацуҭа агәахьы акыркырҳәа пҳәызбак лыччабжь ааҩызшәа саҳаит, уамашәагьы избеит.

– Уаххьа мазеиуп! Ацәаҳәа шәықәгыла! – игеит афельдфебель ибжьы тцарыхәтцәаӡа. «Шәықәгыл!.. Шәықәгыл!.. Шәықәгыл!..» – ахрақәа ирынҟьорныруа «еиҭархәон». Сышьҭыбжь гар ҳәа сшәаны, сшьаптцыркьакьо акәара снырын адәҳәыпш сазкылсит, хысымҭак еиҳамызт адареи сареи иҳабжьаз. Уаххьафарахьы инеирц адырҩагьых адаул иасит. Акраатцуан ари ашьҭыбжь гәыптцәага смаҳацижьҭеи. Ашәтцла ашьапы сҽаваӡаны апшыхәра салагеит. Иахьтәаз, атцла рымахә икарҿаз ала, иаарыкәыршаны аанда алаҟартцеит. Уаҟа иҭагылан абзарбзанқәа зықәгылаз аҽыуардынқәа, аҿҿахәа итҟәацуа ирзеиқәыз акәаш-мца рыгәҭылакны итәан

аруаа. Арантәи ихарацәан, еибырҳәоз саҳауамызт. Сармарахь ала еиқәатцәаӡа акы сылапш итцашәеит. Сышпшуаз мцабз хәычҷык иххаӡа алашьцара инагәылычҷан, инагәылаӡтны ицеит. Иаразнак сцәа иалашәеит, иртәаны ирымаз апшыхәцәа шракәыз, издырит руаӡәы ихаштны асҧычка амца шнамхаркыз. Уртҭ срымбартә еипш сҳәазаны сцар акәын. Сҟама сапхьаҟа иааиазган, амҳасҭа ааипхьысшьшьааит.

– Анцәа имтцаныҳәарахь шәнеи! – игахит афельдфебель ибжьы. Абыржәы еиҕьны аамҭа соуӡомызт, ашьшьыҳәа, сшьапы фархьк атцаптцәар ҳәа сышшәоз шьҭахьҟа сдәықәлеит.

– ...Хыхь иҟоу ҳаб, Зегь зымчу, ухьышьаргәытца ҳакәыхшоуп!.. – еицырҳәон асолдаҭцәа. Ари Анцәа имтцаныҳәара, сара схәычҷаахыс сзышьцылаз акәын. Сылаҕырӡ аахаддылеит. Иахьынӡасылшоз слымҳақәа кыдтцаӡаны сырзызырҩуан ирҳәо акыр саҳауазар ҳәа. Уи азы сҭып ҧсахны дара рахь итцагьы снаскьар акәын. Ус апша дара рахьынтәи сара сахь иасуа иалагеит, хәычҷы-хәычҷла иахьтәаз еибырҳәозгьы саҳауа иалагеит. Аибашьра аилгарахьы ишнеиуаз атәы акәын излацәажәозгьы. Аибашьра анеилгалак ашьҭахь зуалпшьа нагӡаны изхызгаз, араҟа иаанхарц зҭаххо дҟалозар, адгьылқәа рызшаны ирыртҭоит, – рҳәон иахьеицәажәоз. Афицарцәа – пшьышә гектар, чынла еитцоу – ҩажәижәаба. Руаӡәы ус иҳәеит: чынла еитцоу аҳампалқәаацә рыртҭоит, амала аказакцәа ироур ҟалап. Аинралцәа, ҳәараҭахыума, аибашьра иалыргараны иҟаз амал ууанӡагьы ирдыруан. Ишеицәажәоз дыргәаладыршәеит мышқәак рапхьа ирцәыӡыз асолдаҭ, сгәанала Салиҳ зхы хтцәаны инеигаз иакәзар ҟалап ҳәа иақәыстцеит.

Асолдаҭцәа ахьтәаз даҽеаӡәгьы дааины даархагылеит, ибжьы ҭахәаҽеӡа иансаҳа, адгьыл тцәҩантцәыҟа

исыҵасызшәа збеит. Ар рҿы саныҟаз фельдфебельс иҳамаз Кожевников иакәын. Уи еснагь абык иеипш сыгәҵаракны дысхылапшуан. Аҽыуардын иавагыланы аӡкаҭәара иаҿыз руаӡәы ус иҳәеит:

– Аҩсҭаа ихәхааит, абри ҳахьыршьҭуа аҳабла, уи акәмызҭгьы мышқәак рыла ҳаҩны ҳаҟазаарын.

Убригь атыҟҳәа ибжьы здырит Гаиворонски иакәын. Абри ауаҩ дааздырижьҭеи ицәымӷра ада игәапхарак смоуцызт, аха уажәы ибжьы ансаҳа дсызгәакьазшәа сааҟалеит. Афасааит исхасырштҳьеит ҳәа исыпхьаӡоз, маӡа џьара сыхшыбаҩ аҵахьы аҽыҵәахны иҟазаарын убома.

– Офреин излеиҳәаз ала аграф дақәиргәыӷит ҳаргьы ҳашырхадмыршҭуа ала. Ҳахьӡаны ҳзыҟалар Кавказтәи аибашьраҿы аурысқәа иргаз аиааира азгәаҭара ақьабз анымҩапырго, ҳбаталион аколонна ахаҿы идыргылоит.

– Апоручик, ушаҟәытцра, узшаз иныс, – иҳәеит Гаиворонски, – иузымдыруашәа ауп ушцәажәо: изылшаз аингьы ифеит, аԥагьы игеит – убас ауп ишыҟоу. Ҳара уа ҳҭыпаҿы ҳнеиаанӡа аҳәынҭқар иҳамҭақәа зегьы дара-дара ишаны иалгоит. Ироухьоу аҳәынҭқар иҳамҭақәа маҷума ҳполковник, аҩысҭаа ихәхаша, абри ҳахьааишьҭыз «аҭыҩра» дааҟәытцыр ҟамлошәа, ипсы ҭәуам, дымҵақьақьаҩыми, абра инхо ашаԥсыӷқәа ршьа дылагыланы даҽа ҳамҭакгьы игарц иҭахыуп…

Абри аҟара аԥьамыӷәа цәгьа ҳхаагахьеит, бзамыҟәраӡами, аибашьра аилгамҭазы ачерқьес абрагьк ихымҭа баша уагар…

– Аполковник адтца ҟаитцеит аҵыхәтәантәи ашаԥсыӷқәа рҭыҩра аҭарцәраан аԥьапҳаны шәамеигӡан ҳәа. Ашарԥазы аӡхыҽҽа ахахьы ихагаланы ҳабзарбзанқәа ықәҳаргылоит. Апоручик, уара изумҳәозеи, бзарбзанла шәахьрылахысуа харантәи

угыланы урыхәапшлап, сара срота рацхьа сгыланы ацута срылалароуп.

Истахыз пыт-чыткәак ансаҳа, сдәыкәлеит сышьтахьҟа…

…Уажәы абра Сибра агәаҿы сахьыҟоу, абысҟак ицахьоу аамтакәа рышьтахьгьы, акырынтә схы сазтцаахьеит: убасҟан сцәытцагыланы санырзызырҩуаз, анкьатәи сҩызцәа рыбжьы ансаҳа, иашатцәҟьаны дара рахь сгәы сыхозма ҳәа. Мап, уи усшәа избеит аҟароуп акәымзар, жәаҩыла-шәҩыла азәы ихала рлахьынтца ахьизбо, чынла еиҳау иаастa чынла еитцоу рдунеи иахьакәыжьцәоз – сара истыпмызт. Сара исыздыруам, шаҟа шәышықәса цар акәузеи ҳара ауаатәыҩса ҩнутцҟалатәи ҳдоуҳала ҳацкьаны, ҳхы ҳакәитны ҳара ахакәитра шахтахыу еипштцәҟьа егьыртгьы ишыртахыу еилаҳкаауа ҳҟаларц, аха усҟан асолдатцәа ашәа анырҳәоз сылагырз хаҟәҟәала сырзызырҩуан…

…Ахракәа ирхыкны илашо иалагеит, уи иашьталаны амзагьы ҩавтцышт. Иаарласны абнарахьы сеихеит, азы сахьыруаз сшьапкәа баазеит, снатәаны склападкәа сышьхны исырҩоит ҳәа сшаҿыз акәымкәа, цьоукы рыбжьы нытцакны еицәажәо азахьы ишылбаауаз збеит. Арцызбаки пҳәызбаки рнапкәа еибаркны италаны илеиуан, иҩашьомызт, ҽыкәабара иаауан. Сара сырбартамызт. Апҳәызба леимаакәа аалышьылхын арҩаш днырын аҳапы аҿышәта дынталеит. Арпыс уа аҟәараҿы икәымжәы ишәыхра даҿын…

…Напыла азы тҟьаны еикәыртәон, абри апсабараҿы цьара рыцҳарак, шәартарак ыҟазамшәа еизгәдуны еихәмаруан, рыбжьы рдуны еицәажәон. Арт исаҳауаз рыбжькәа даараза издыруа роуп.

– Уара абрысҟаамта имҳәазакәа умаза тцәахны изумааз? – лҳәеит лара.

– Сара сыжәлар ашәақәа шырзысҳәоз схазы иахьа уажәраанӡа аамҭа смоуӡеит, – иҳәеит иара, – аха сахьыҟазаалакгьы бара бхы-бҿы пшӡа сыцын.

Ааи, издырит, ари Озермес иоуп! Мшәан, исеимҳәази сҟамчы пҳәызбак лашҭа иҭасыршәуеит ҳәа. Среигәырҕьацәаны сыбжьы рыҟәсыргарц егьаасыгымхеит. Урҭ реицәажәара сахьазыӡырҩуаз лакәтә театрк асценаҿы сыҟоушәа сгәы иснаҭон.

– Ҳаздыбзиалахо малс иумоузеи уара? – дихлафаауан лара.

– Сыҩны ыҟам, сгәара ыҟам, сыцә уыӷә еиҟәым, аха исымоуп апҳьарцеи, аҿарпыни, саб иуапеи, – иҳәон иара. Хыхь акатцәара аҟынтәи урысшәала аӡә дыцәҳаит. Ҭаҟа ар ахьтәаз аҟынтәи ихысит, еиҭахысит. Ахысбыжьқәа ахрақәа ирынҟьа-рныруа иҩкыдхәашала ицеит.

Абзиабара ихнахны иамаз реицәажәара ааныркылеит, нас еиҭалагеит, аха рыбжьы еилсыргартә сара сҟынӡа изааҩуамызт, аха усгьы издырит Озермес иҟамчы зашҭа иҭаиршәыз, уи аҟамчы шьҭыхны зуадахьы инаганы изтцәахызгьы дызусҭаз. Аиашазы Озермес иакәымзар уаҳа дзыҟәнагаходаз анцәахша Чабахан.

– Уатцәы ианаашалак жәлар рашәаҳәаҩ хатцас дшалсхыз ҳацуҭа аҳәсақәа ианраҳалак Шәыбла дрылҷҷазшәа иага ишанхашт, – лҳәеит Чабахан, – ҳчарахьы иааҳапҳьароуп зегьы, мамзар…

– Ачара ҳзуӡом Чабахан, – иҳәеит Озермес, – сара иахьа иалагӡаны иаармаҷны чарак ҳазуаз џьысшьон, аха… Ибмаҳаӡеи апхьан ахысбыжьқәа игаз?.. Анцәа иоуп издыруа, уатцәы амра гылаанӡа ҳапсы знеиуоу-изымнеиуоу.

– Сара уи атәы саҳарц сҭахӡам, исхасырштып ҳәа акәын.

– Уатцәы ианаашалак ҳацуҭа ахацәа рапҳьа сгыланы ахатцара ашәа рзысҳәалоит. Сыпсы ҭаны са-

анхар, уинахыс бара быда аӡәгьы ашәа лзысҳәаӡом. Абрантәи баргьы саргьы ҳцоит анаҟәа еиқәыцәашь иахьықәу ашьхарахь, ма убригьы аӡәы ишпаҳамеикри.

– Уахатәи аҭцых уареи сареи иаҳҭәуп, аӡәгьы изҳамакӡом, – лҳәеит лара. Рнапқәа еибаркны иахьнеиуаз.

Дара цеит. Схала санаанха Заидаҭ сгәы даатцалеит. Ирласны ҳаӷны сызнеиндаз ҳәа сгәы сыхон. «Уа, уара, хыхь иҟоу Анцәа Ду уоума, Аллаҳ уоума, Иегова уакәзаргьы – сшәыҳәоит, дрыцҳашәшьа дысзышәыхьча Заидеҭ. Иамуӡозар, уи лхахәыс сара сыжәга!» – сҳәон гәаныла сыццакы-ццакуа сахьнеиуаз. Схынҳәны санааи, избаз-исаҳаз Аџьықә иасҳәеит.

– Ус шыҟартцоз саргьы издыруан, – иҳәеит уи, – уара лассы уанаҳамба, урҭ рыгәӷара ҳара ҳахь иҳархарц азы Алиа урысбызшәала ажәақәак рықәҿиҭит, даргьы иҳаихсуа иалагеит.

– Аҿыҭбжьгьы ахысбыжьгьы саҳауан, аха уаҟа арӷаш аҿы зеызкәабоз Озермеси Чабахани сырпырхагамхарц азы ҳамҭак сеааныскылеит.

– Зыцсҭазаара еилазтцо рзы рапхьатәи аҭцых ҳазшаз ила ипшьоу тҳуп, ҟьашьрак ацымзароуп. Арҭгьы рыпсҭазаара анеиларттцашаз арӷаш аҿы реыркәабеит, – нас даахәыц-хәыцын, – аҷкәынцәа дәықәтцаны урҭ рыбзарбзан аӡхыееа иалажьтәуп! – иҳәеит.

...Ҳхала ҳахьеидтәалаз, уаанӡагьы сызмырҭынчуаз зтцаарак исымҭар сгәы иамуит:

– Џьоукы рыӷны-ргәаара, рыпсадгьыл ааныжьны Ҭырқәтәылаҟа ицоит, даеа џьоукых рабџьар рнапы ишаку иҭахоит, даеа џьоукыхгьы абра шәынха ҳәа аурысқәа иахьыддырбаз Ҟәбина апшаҳәаҟны нхара ицеит. Ус ҟазтцаз иаҳа хара ихәыцуама? Ҟәбинаҟа илбааз ҳара ҳааста рхи-рыхшареи еиқәдмырхаӡои?

Аҵьықә ус иҳәеит:

– Иашоуп бӷьедугааи наҩеиааи рҟынтәи аӡәырҩы аурысқәа иахьыддырбаз атып аҿы анхара иақәшаҳатхеит, даҽа џьоукыхгьы рыхәпҳацәа ҭауади-аамсҭеи ирхьыпшны, ирышьҭаланы ицеит. Аллаҳ иоуп уртгьы-егьыртгьы изынио здырyа. Ашьауардын аблақәа дааразa иштцаругьы, хыхь ажәҩан атцантәи апхьаҟа аӡыни апхыни рзы раамҭақәа зеипшрахо аилыргара рылшом. Ҳара нарцәы ҳаннеилак ашьҭахь ауп ианеилҳарго аиашара ахьыҟоу. Аамҭақәа рышьҭахь џьоукы иаҳзырҳәашт, «агха рыхьит», даҽа џьоукы ҳахцәажәашт даҽакала... Исыхшаз еиқәсырхоит ҳәа заға иҿапхьа иҭаслымхаз – дчарҳәаҩуп. Мшәан, дарбану издырyа, уҭаслымхар акәу, мамзаргьы ҳабацәа рцас ала уныҟәар еиҳа еиғьу... Сара издырyа акоуп: дарбанзаалакгьы схатцоуп ҳәа аиқәа зшьатцаны амаҟа зымғазтцо иҩнаҭа ихьчароуп, ипсадгьыл ихьчароуп, дыпсуазаргьы дыпсыроуп хатцатцас, ус иҟан ажәытәза аахыс. Ус иҟазароуп апхьаҟагьы.

Абри аниҳәоз Аҵьықә илакҭа аҭапшра сзыгәағьуамызт, убри аҟара илапш џьбаран. Илиа иааигаз ажәытә бҩатәы бзарбзан авараҿы аҟәара хаҳәпхныгақәа рацәаны ишьҭан. Илиеи Салиҳи атцла ашьапы иадиалан.

– Иуаҳау Иаков, урт аматцуаркәа шеиласыргьежьыз, – иҳәеит Илиа саниба. – Иуҭахыума даҽазныкгьы атцәы рыласыкшарц... – дҩагылан инапсыргәытцақәа ргәаҩаны иҿы инадкыланы рызҿиҭит.

– Еи, шәара уаҟа итәоу аламаҟа-шьапҟьаҟьақәа, аҿымызәзәа-атцатрақәа, ахәура шәҭытцны, арахь ҳара ҳахь шәиас!.. Араҟа ҳара ҳҟны, аурысцәа ҳрацәаҩуп, ҳаицынхоит, аҳәса ааҳгоит, ҳаицыҿиоит, шәҳәынтҟар аҳәыс-пшқа Алеқсеи далаҳкәабарацы ҳаӡкаҭәара еизаагоит!..

Уахьынтәи аҭак ҳәа акгьы ааҩуамызт. Илиа ипсы ааивиган, зынӡаск дрылахәааит. Аӡы дазымыӡәӡәо дихцәажәеит аурыс ҳәынҭқар Алеқсандр II.

– Иихәо закәызеи? – дсазтцааит Салиҳ.

Ашаҧсыҕцәа рҟны ан рхы дадкыланы ацәҳара тцасс ирымамызт, ирыздыруамызт аҟынтәи саачча н:

– Аурыс ҳәынҭқар дызхысуа аӡы ала иамжәуа дахцәажәеит, – сҳәеит.

Илиа аҭак анимоуӡа аҿыҭра даакәытцын:

– Иаков, ара ҳара ҳҿы уаангыл, сыпшәма уажәытцәҟьа ххәы аалгоит, акы ҳнацҳап, акакагьы аанаҳкылап, – иҳәеит.

– Мап, сара аҩнынӡа сцароуп, – сҳәан изымуит.

– Ааи, ааи… исхамышҭытцәҟьеи ҿыц пҳәыс дшаугаз, уца, упҳәыс хәычы дузыпшуп! Амала ашьыжь ацәа уаламхан, – атцәы насылаитцеит. – Ашьыжь ишоурахоит!…

Ҳамҳара аганахь иҿаз аӷенцьыр аҟынтәи ацәымза лашара ҩнапхон. Амӡырха снықәсны ауада санааҩнала, акәакь аҟны дҭахәхәа дыцәан Зақьыр. Заидеҭ ҳашьҭаларҭа ауада ашә дылагылан. Уи уажәы еиҳагьы дыпшӡазшәа акәын дшызбоз, харантәи лгәеисыбжьы сныруан, саира шаҟа деигәырҕьаз илырмаӡарц даҿызаргьы илцәаргамахон. Снапқәа лышҟа иансырха, дыҩны дааины лҽаасгәыддыршәалеит. Даашьҭыскәыцәааан дсыман ҳуада сныҩналан ашә насыркит. Иахьакәзаалак џьарамзар-џьаргьы ҳаипш насыҧ змаз дыҟоуп ҳәа сгәы иаанагомызт. Лнапқәа сыларпсны исыкәыршан сылкын зегь иреиҕьысшьоз с-Заидеҭ-пшӡа…

…Ахышә икылпхаз амза ашәахәа ацәа салнахит, Заидеҭ даапса-дкараха сывараҿы диан. Ларгьы мач-мач лыблақәа аахылтит.

– Зныкҟьарала 12-ҩык аҧацәа соуеит! – лҳәеит дхәытцаччо.

– Быцсы шьа, ҭынч биаз! – сҳәан, сҩагылан адәахьы сындәылтцит. Амза иаҭәымҭан. Аҽҭраҿы ҳеы Кәыжь ашақә иасуа ашьаԥхыцра иалагеит. Аԥсабара амаҷар фҩы ахыскааyан. Исгәалашәоит Аџьықә иихәаз: «жәаҩык аԥацәа сымазарц сҭахын», адырҩагьых слымҳа иҭаҩит Чабахан лажәақәа: «...уахатәи атцх уареи сареи иахҭәуп, аӡәгьы иҳамаикӡом!»

...Ашьхаруаа рҿы аҩнаҭаҟны ахшара рацәа бзиа ирбон. Ахшара рацәа ахьыраа̄ӡоз аҩнаҭақәа ҷыдала иалкааны ҳаҭыр рықәыртцон.

Ҳхы ҳжьон уи атцх азы зыҳәсақәа ирыцшьҭалоз зегьы, дарбанзаалак гәынхәтцысҭала акәзаргьы иаадыруан абри ацуҭаҿы уаҳа хәыҷы кьаасыбжьы ықәыҩраны ишыҟамыз...

Ашарԥазы Аџьықә ибжьы сықәиргеит.

– Иақәыб!

Адәахьы сындәылтцит, амрагыларахь шәапшь цәышҳабик ала итцыршьын. Аџьықә икаруал шәақь ижәҩа ихшьын, Зарагьы шьантца шәақьк лыжәҩа ихшьын. Саргьы соурыс шәақь аашьҭысхын ҳаиманы ҳҿынаҳхеит. Заидеҭ дахьгылаз аҟәараҳәа деитцасуан. «Аҩныҟа быҩналан бҽырԥханы ак бышәтца» – сҳәеит.

Ахацәа иҳаӡбеит Заидеҭгьы Бибагьы, Зақьыргьы рҽахьыԥхьаркышаз ацуҭа агәахьы иҳашьҭырц. Заидеҭ лыблақәа ирхызбаалоз «уахьцо саргьы сга» ҳәа, акәын.

– Бара Бибеи Зақьыри бырхылаԥшлароуп, машәырк бцәырмыхьааит, – сҳәеит сгәы еиқәҳәаланы, – уа шәаҳзыԥшыз!

Ларгьы уаҳа сыцҳәа мҳәаӡакәа ахәыҷқәа рнаԥқәа аанкыланы лҿыналхеит.

Хыхь ахәы азқәаҿы ацуҭа зегьы ацәа иҭанарзыӡартә еиԥш, агәызҳәа ихысит Илиа ибзарбзан...

Уи нахыс иҟалаз атәы ажәала еиҭаҳәашьа ама-ӡам… сыхәны сахьышьҭаз сыла иамбазгьы рацәоуп, аха иага убас акәзаргьы сыбла иабаз сымҳәар сгәы иауам, иагьҳақым.

Аҵьықәи, Зареи, сареи ҳаибарыҩны Илиа иҟны ҳаннеи, уи дықәгьежьааны, иара иҳәашьала аусура даҿын; ибзарбзан агәыцә ахәшә ҭагәаны, иҭаӡоз хаҳәала ирҭәны имазеины имаз амзаша амца ар-кны ахысга-лацәа инадикылон, иаргьы аҩада ишьҭыҵаны агәызҳәа иҭҟьон. Хазы ҿҭызәзәаала дрықәҳәацәон.

Иаха избаз аурысқәа рыбзарбзан ҿнаҭуамызт, иҟалап Аҵьықә иишьҭыз аҷкәынцәа ибӷартҵазар-гьы. Ус иаалырҟьаны ҳашьҭахьҟала ахысбыжьқәа ааҩуа иалагеит. Аҵьықә, Салиҳ, Зара, сара – ҳнеины амҩа кны ҳтәеит. Аҵьықәи Зареи икылка-аны ихысуан. Аӡнырцә даацәырҟьеит Гаиворонски. Асолдаҭцәа дрытцаҳәҳәо ак реиҳәон. Аӡәы дыҩны дшааиуаз дсывaҳаит, Заидеҭ лакәын.

Ахәыҷқәа абабгеи! – анысҳәа, – Урҭ стцәахит… аха ҳашьҭахьҟала амҩа дырбаны, Кнышев аурыс солдаҭцәа ҳацуҭа иалаигалеит, – лҳәеит лыпси-лыпси еихьымӡо, – уара, ухәума?..

– Бца, наҟ ҵьара бҽыпхьак! – слытцаҟьеит. Аха лара лнапқәа сыкәлыршеит. Илиа ибзарбзан атҟәацра иаҟәытцит. Иҭеитцоз ахәшә нтцәазар акәхап. Уи рхы иархәаны «ура-а» ҳәа, ақәылаҩцәа дәықәлеит. Ика-ҳауаз, ибӷалоз ыҟан, ихәызгьы арҩаш иаман ицон. Ҳара ҳтәқәагьы рхыпхьаӡара амаҷхара иаҿын.

– Ухыс, ухыс! – дыҩнытцәааит Заидеҭ. Афель-дфебель Кожевников рапхьа дгыланы иааиуан хҩык асолдаҭцәа. Кожевников игәышпы иақәкны скылпшит, аха сымхысӡеит. Уи моу иара сдыр-ны дпышәырчразшәагьы збахит. Ишааиуаз иаан-гылан рызегьы еицхысит. Ҳара ҳтәқәа рҟамақәа

ҭҧааны урҭ ирыжәлеит. Заидеҭ лхы ашьацра илан, лышьҭыбжь гаӡомызт.

– Ибыхьи, Заидеҭ! Баапши, бсыхәапши! – сыҩнытҵәааит. Дықәсыртәап ҳәа саалыхазар – дыпсхьан. Ахы ахьлықәшәаз агәаҭаха сахьымӡеит, иҳакәшахьаз аурысқәа ашәақь иахаз апса ҩынтә исылартцеит, ашәақьшьхәала исысит, сыхдырра сцәыӡит.

Уи ашьҭахь, аамҭа шаҟа цаз сыздыруам, зны сыхдырра сзааиуан, даҽазны исцәыӡуан. Зара дыҩны дсывҟьаны дышцоз збазшәа сыҟоуп, уи лышьҭахь – Аҵьықәгьы. Наҟ харантә «ура-а» – ааҩуан. Дыцәҳашҳауа абнарахь деиханы дцон Илиагьы.

Аӡәы сыртцысра даҿын, урысшәала акәу, шапсыгбызшәала акәу сыздыруам, акы иҳәон. Аҵьықә иҩны ахысбыжькқәа дәылыҩуан, ҳара ҳтәы амца акны абылра иаҿын. Заидеҭ лыпсыбаҩ рҳәазо ҳашҭа аҟынӡа иаазгеит. Маҷк схаҭыпаҿы ианааилак схы сшәиуан: «афельдфебель дрыцҳамшьакәан сиеихсызҭгьы Заидеҭ акгьы лыхьӡомызт, аҭахмадажә ипсы дахҭныстцеит, иҟастцаз закәызеи сара лахьыцәгьа, – сызбон гәаныла, – лара ак сыхьыр ҳәа дшәаны сара сахь дааит, сара дысзымхьчеит...»

Уи нахыс зегьы пхызушәа ауп ишызбоз. Избон, Шьмаф дышьны дахьышьҭаз, Суреҭ аҭакәажә дихатәаны амыткәма шылҳәоз. Избон, ҳаҽҭра амца анацрала, ҳеы Кәыжь лыҭҟьан, асолдаҭцәа еихьысеипысуа ишашьҭаз, ишрыцәцаз. Иахьабалак ашәыртцлақәа хыршьааүан. Зара дыпсхьан. Аҵьықә дыхәны дышьҭан, уи ашырҳәа дҩатцҟьан, ихагылаз асолдаҭ аҟама игриҳәеит, егьырҭ шәақьшьхәала иара иааисуа дҟәаҟәаса дықәыртцеит. Заидеҭ лыпсыбаҩ сцәыӡит, уи сшашьҭаз Едыгь дышьны дшышьҭаз збеит. Сҳәазо сеимдон, аха Заидеҭ џьаргьы дызбомызт, сҳәазоит, схы-сҿы амца ацроуп. Арахь

хьаа сымаӡам. Анаӡараҿы иаацәыртцит Озермеси Чабахани. Уртҭ мтцәыжәҩада ипырует, ашьхақәа наскьа-ааскьаны амҩа рыртҭоит... акы сҭанагалан, схәаҽуашәа збоит, нас... исгәалашәо... афельдфебель Кожевников иоуп. Уи ихы ларӄәны дысҿапшуа дысхагылан...

...Саапшит акы сартрысын. Аӄәытцәыхәа исылӄьоз ахьаа сааилнашьааит. Аха ақәа цәыкәбарқәа хьшәашәаӡа иахьсҿатҭәоз сыпсы ааивнагеит. Ауаа рацәаҩын. Рыбжьы рдуны, игәыргьатцәа еицәажәон. Аӡәы ҿааитҭит:

– Шәыпшишь, уара, ижәбома ашьхақәа ирықәчыз апстхәа еиқәатцәақәа.

– Ашьхаруаа ахьатцахаз ашьхақәа ипхаршьан рхы ртцәахит, – ихәахит даҽаӡәы.

– Даапшхьоума ари ихәны иаажәгаз? Дызну асакаса убас еипш ишәыргыл, днапшны ҳиааира азгәатҭара ақьабз шымҩапааго ибартә еипш, – адтца ритҭон даҽаӡәы.

Схы иааҩахан итатаз акы атцартцеит.

– Апоручик ухатцкы, иаҳҳәо уаҳауама? Аҭауад лаша уитҭахуп... Сыблақәа анаахыст, ууанӡа зпатретҭ збахьаз аҭауад ду Михаил дысхагылан. Ипатретҭ аӄны дшызбахьаз еипш, ибла гызмал-хьшәашәақәа рыла скылкааны дсыхәапшуан.

– Угәабзиара шпаӄоу апоручик? – ихәеит. Иашатцәӄьаны агәра згеит избоз шлапшытцашәарамыз. Акы схәақәарц иақәыскит, аха ишызсеиқәмыршәаз анызба, аимхәара салагеит. Нас азаара ззааз иеипш:

– Шәара ауаҩжьыфацәа! – ҿаастҭит уи илактҭа хьшәашәа сҭапшуа. – Шәара ауаҩы ирыцҳашьара злам, сыпҳәыс пшӡа дышәшьит...

– Ари ашоура имоуп, ииҳәо издырӡом! – ихәеит аӡәы.

– Сара сытҟәаны аӡәгьы симгаӡеит, шәара шәцәымӷра исымаз ауп уахь сызгаз… –Нас еиҭахгьы сыԥсы маҷхеит. Схы аҭыԥ аҿы иааиуа ианалага, избон зегьы Анцәа имҵаныҳәара шымҩаԥыргоз. Асолдаҭцәа рхылԥақәа рхыхны иркын, абираҟқәа ирыҵагыланы гәыԥҩык аԥапцәа аматанеира иаҿын.

Асолдаҭцәа ахьеилагылаз еибырҳәоз саҳауан, иахьӗхәаны ирҳәон ашаԥсыӷцәа аҵыхәтәантәи рҳаблаҿы аӡәгьы иԥсы ҭаны дшаанырмыжьыз. Аха даӗаӡәы иҳәеит ҩыцьа ахәычҷқәа – ӡӷабки ҷкәынаки рӗыҵәахны ишыҟаз, ишырбаз. Аӡӷаб аштабтә фицарк дигеит, аҷкәынгьы – убас даӗаӡәы. Иҟалап Бибеи Зақьыри ракәзаргьы.

Хыхь ахәада аҳаракыраҿы рӗеимыртаӷа итәан аинралцәа, ирыкәшаны игылан афицарцәа, рӷәышԥы аҟны Кавказтәи рфырхаҵаразы ироуз «Гьаргь иҵьарқәа» еилаарцыруан.

Аҭауад-лаша игәырӷьара ҳәаак амамызт, избанзар, уажәшьҭарнахыс уи аҭоурых аҿы даанхон ашьхаруа жәларқәа зырҭаслымыз ар рԥыза ду иакәны. Егьырҭгьы зегьы гәырӷьон ес-иҟалазаалакгьы, ҵыхәаԥҵәара змамыз Кавказтәи аибашьра ахьеилгаз, дара рыԥсқәа ҭаны иахьеиқәхаз азы. Игәырӷьон зегьы, акызаҵәык имгәырӷьоз абри адгьыл акәын. Изаҳауадаз акәымзар, уи гәынқьуан ашаԥсыӷқәеи аубыхқәеи гәхьааганы…

Сара арантәи сыргеит арратә госпиталь ахь. Ҳара ҳҿы усоуп ишыҟоу ашьра уқәзаргьы, учмазаҩызаргьы раԥхьа урхәышәтәуеит, нас укнарҳауеит…

…Сус рызбеит, ашьра сықәрымҵеит, Сибраҟа ахгара сықәыртцеит…

…Уажәы ара сахьааргаз сыҟоуп, аха исҭахыуп, сдокумент царшеиқәа еиқәыршәаны абра сахыҟоу Енисеискнтәи сыбналарц. Исҭахыуп сеиҭахын-

ҳәырц Кавказќа. Уа ҳахьынхоз ашьхара ацуҭахьы халашьа амамкәа абнара еималахьазар акәхап... Сара лассы-лассы Заидеҭ лыбжьы хаа слымҳа иҭаҩуеит, уахь исыҧхьоит, аамҭа шаќа инаскьо аќара сара рыцҳарыла исцәызыз сынасыҧ иаҳагьы игәхьаазгоит...

«...Ааи, иќан зны ажәларқәа иаӡәны, нас еиҧырҵит» – лассы-лассы исгәаалашәоит урҭ ажәақәа...

Абраќа иҿахҵәеит Иақәыб (Иаков) Каисаров имшынтца.

Ҳазреҭ Ашинов

АДГЬЫЛ АГЬАМА

Уара, сашьеиҵбы, изқәуксзеи, уқәҵны уцарцу? Иаанужьырцу уаби, уани, уҩнаҭеи? Аганахь иупшаарц иақәукма уразҟы? Ишҧааури нас! Уи уара иуусуп. Амала, сара исҭахыуп иугәаласыршәарц акы – ҳара ҳанхоит ижәытәӡатәиу адгьыл хазынаҿы. Аха, ҳара уи еснагь ишақәнаго еипштцәҟьа игәцараҳҟҙом. Ҳагәлымыҩра иахҟьаны иаҳкәаҳауеит, ашәахсҭа анаҳҵоит. Аха убри аамҭазгьы аусгьы адааулоит, ҳақәаарыхуеит. Азқьышықәсақәа абра имҩасны рҿы ахьымааҳәра ицахьеит. Ижәытәӡатәиу ҳадгьыл ҳабацәеи ҳабдуцәеи ршьеи-рыцхӡашеи рыла иртцәуп. Урҭ анхара-нтцыра мацара иаҿӡамызт, рыдгьыл ахьчаразы абҵьар кны раҕацәа ирҿагылан.

Арҳәцәеи ақәылацәеи еимтцәара иаауан, аха ҳадгьыл зегьы ҕәыхны ирзықәҵомызт. Амца қьоуқьад ықәыртцон, аха ҳадгьыл иқәыз аццышә аҿы аиҭапсҭазаара шьақәнаргылон. Ҳадгьыл, иумбахьеи, имгьаӡо ахәреипш ирҕҕаны ажрақәа шалдо... Ашьха цагьақәа – урҭ ааҧсара зықәӡам ҟарулцәатцас иачхынгылоуп. Урҭ еснагь ҳадгьыл ашәарҭара ианҭагылоз агәҿанызаара ҳарҭон. Ҳарҩаш ҭрысқәа ракәзар, рыбжьы гарашәаны ҳадгьыл ианыҩуан, ианыҩуеит аринахысгьы. Иухоумыршҭын, сҩыза гәыраз – ҳадгьыл агьама! Уи хьчатәуп, бзиа ибалатәуп. Ҳара зегьы абраҟа ауп ҳахьиз!

Саргьы, уара уқәраҿы саныҟаз, исзымдыруаз рацәан, сқыҭа гәакьаҟны еипш, иахьабалак слахьынтца збарызшәа сгәы иснаҭон. Аха, ашьҭахь, схы сананҟәышлаха еилыскааит агха шсымаз. Уи аамҭа ааираны иҟоуп уара уҿгьы.

Сара, уажәы, зегь реиҳа сзыхӡызаауа усхәап – сахьиз саб иҩнаҭа. Уи ахәыштҭаара сшарпхо еипш, даҽеацьара сгәы апхарра аиушам. Иухоумырштын, уара узыҳәангьы уаб иџьынць ахәыштҭаарамца ушарпхо еипш, даҽакы ушзамырпхо.

Иуасымҳәеи «сқәыпшра-ҽыҩ» аҕәра анааҿаск, иқырбычха сгәы иныкәлеит ҳадгьыл агьама-хаара. Амала, абраҟа, сара исыхәаз хҭыскгьы ыҟоуп. Рапхьатцәҟьа уамак атцанамкуашәа иубаргьы ҟалап, аха... уазызырҩишь уи закәу?

Сқәыпшра аамҭазы убас иақәскит ҳаҩны, хҭаацәара еитцаҭәы, ҳқыҭа... зегьы ааныжьны сцарц. Саргьы, уара уеипш, ҩажәа шықәса саныртагылаз атрактор ныҟәсцон.. Сызлаз ҳабригадаҿгьы пату сықәыртцон. Аҩнгьы – убас. Аха, иаалырҟьаны ишысҳәаахьоу еипш, зегь сгәы рыхшәеит.

Аӡәырҩы сықәлацәа, иара уара уқәлацәагьы, џьабаада ахныҟәгаразы, ақьафуразы рыҩны-ргәара ааныжьуеит. Сара уртқәа срышьтамызт, аха исҭахын џьара сцарц. Иаба? Сыздыруамызт! Избан? Аҭак сзыҟатцомызт! Арахьгьы сгәы иҭаскыз сзахьхәуамызт. Исҭахын сшьапы ахьықәсмыргылац џьара анхара напаласкырц. Иақәскит сқыҭа гәакьа Машьука аансыжьырц.

Амала, сара ибзиан еилыскаауан, уахьцалакгьы џьабаада, абзабаа шзыҟамлоз. Уи азы сгәы ҭынчын – сзанааҭ иахьабалак испшаауан... ҳабригадир симышьҭырц далагеит. Уи даараӡа ҳаҭыр сықәитцон.

– Исҳәо уаҳауама Нурбеи, – иҳәеит уи, – умцан узлытцыз ужәлари удгьыли ааныжьны. Аа,

мышқәак рыла, атрактор ҿыц ҳаураны ҳаҟоуп, уара уақәсыртәоит. Уара уус бзианы иудыруеит… Ҳәара аҭахума, уахьнеилакгьы ухәы ҭаужьшам, аха уара уахьиз-уахьааӡаз рҟны еипш, даҽаџьара гәата-бҕата узыҟаларыма? Атәым кәакьҭа ункҿаҳауа иапсоума, хьӡы злоу уабацәа рцәеи-рыбаӷьи здырҵахьоу адгьыл ақәаарыхразы еиҕьӡами?

Ааи, абырг диашан. Агәы сасуп, ахшыӷ апшәымоуп – рхәоит, угәы иҭоукыз иаразнак уацымҵҟьан, ухшыӷ аҿы инаганы икапантәуп.

Аха, сара сыхшыӷ аџьабаа иаластҵозма? Ҳабригадир ихахьгьы изаагомызт, сара ари адунеи азы гәынҷыхьак сымоуп ҳәа, аха сара ус сыҟан, сқәыпшымзи. Уажәы усҟацәа еилыскааует, уаргьы убри уазхәыц. Иаҳҳәап, џьара унышьацәхныслацыпхьаӡа улахьынҵа уаныӡбаны ухахьынахо сцоит ҳәа уалагар, џьарак аҽышьақәкра уцәыуадаӷхоит.

Ауаӷы дахьиз-дахьааӡаз ааныжьны дапырҵуеит еиуеипшым аҿытҵгақәа рыла. Дақәшәар ҟалоит уаҳа псыхәа имамкәа. Мшәан, дарбану џьарак икыдҿаҳәало, Анцәа иџьшьаны амӷақәа аартуп – схәалон саргьы, атәымџьара иаҳа иҭынчраны, ихыхәарҭаны санахәапшуаз. Амала хыхь исҳәахьеит схы зыхсырҟьозеи ҳәа. Иашаҵәҟьангьы ҳаӷны: саб, сан, сашьцәа, саҳәшьцәа Анцәа ишиҳәара ҳаитцаҭәы ҳаҟан. Акгьы ҳазхьаауамызт, хаҭала сара исыман агәынҷыхьа умҳәозар! Пҳәызбак бзиа дызбон, ларгьы цәгьа сылбом ҳәа акәын ишыздыруаз, аха уи иныққәтца-аақәҵо иахьынӡасыӡбоз, даҽаӡәы длыбжьапаланы дысцәигеит. Ма дтәымуаӷындаз – реиҳа исзааигәаз сӷыза. Абри ансгәалашәалак иахьагьы сгәы сыхьуеит. Абри, сыршны саман, убри азоуп сықәтцны ацара изақәскызгьы, аиҳарак. Ҳҭаацәа, ҳгәыцхәцәа, ҳабригадир ирҳәоз акгьы схахьы иааиуамызт. Зны иақәскит ақалақь ашҟа сцаны

сналс-ҩалсны иҟоу збарцы, заанатцы џьара усуртәак сзыԥшаауазаргьы гәастәарц. Ишырҳәо еиԥш, бга сԥылеит, уадаҩрак алаӡамкәа слесарс аусурҭа сыԥшааит, азеиԥшнхарҭаҿы каруаҭк шсоуаз ала сақәдыргәыӷит. Аманшәалара уҳәеит ҳәа – иаразнакы аусурҭагьы анхарҭагьы соуит. Ибааԥсума? Асеиԥш уманшәалахозар ақалақь еиӷьуп – сызбеит сгәанала. Уажәшьҭа иаанхаз ҳаҩны сцаны сҭаацәа шәыбзиаз ҳәа нараҳәаны, сымаҭәа-сҩыҭәа раагара акәын. Ақалақь аҟынтәи аҩныҟа сцарц азы автомашьынақәа раанҿасырҭа шыҟаз сҿынасхеит сынкыдԥшыла-аакыдԥшыло. Асасааирҭа азааигәара снеиуан еиԥш, ҷкәына-асак, еиқәакы ихы насықәикын:

– Уара уҭеиҭԥш ала, сымҩашьозар, уадыгоуп, харантәигьы угәастәахьан, адыгаа рцәаҩа уарҩашьаӡом, – иҳәеит.

– Ааи, сара садыгоуп! Издыруада џьаракыр сыцхыраара уҭахызар...

– Сара даараӡа насыԥс исыԥхьаӡоит, уара уахьадыгоу, – сажәа днаԥыҩлеит..., – цхыраара саҳәаӡом. Сзыҳәо аиҩызаратә еихаҵгылароуп. Иҟоу умбои, сара схаҭагьы садыгоуп. Аха сынхоит ихараны. Џьоукы срыцны екскурсиа ҳасабла сааит. Исҭахыуп сабдуцәа рыдгьыл збарц. Абраҟатәи адыгаа иреиуоу аӡәы иблабара сахгәаҟуан, сиҿцәажәарц сҭахын, снеига-ааигап ҳәа сыԥшын. Ҳара ҳабдуцәа анкьаӡа иаанрыжьит Кавказ. Уи атәы уаҳахьазар акәхап.

– Ҳәара аҭахыума, издыруеит. Издыруеит ҳара ҳажәлар анкьатәи аамҭақәа рзы рыдгьыл ааныжьны, еиуеиԥшымыз амзызқәа ирыхҟьаны, атәым тәылақәа рахь иқәтцны ишцаз. Рхы зыхдырҟьозгьы аԥсҭазаара ахҷаҭ ргәы ахьыхнарҷаз шакәмыз саҳахьеит. Ааи, аҳаразы исаҳахьеит, аха урҭ уахьынтәи иааз уаҩы синымиацызт уажәаада.

– Ҳара ҳажәлантәқәа Чаиныҟәаа... – ибла апыцьқәагьы аацәаакит, – шьҭрала иҭытцит Машьука. Иссырбарыда убра снаганы, сабдуцәа рыдгьыл?

– Ари адунеи аҿы иумаҳара, иумбара иҟоузеи! Сара схаҭа Машьукатәыми. Амала, Чаиныҟәаа рыжәла-зыжәлоу уаҩы дынхаӡом, иҟазар ҟалап, урҭ згәалашәо абыргцәа. Абыржәыҭцәҟьа ҳаиццоит аҩныҟа, харантәи иааз сашьа! Сҭахыреи, сҭаацәареи усырдырует. Ҳқыҭа қыҭапшӡоуп, қыҭабеиуоп. Уара уҩыза асас, усасӡам, уҳашьоуп, аха ажәаҟынтәи исҳәеит, ҳара лассы-лассы даҳҭаауам.

Аиашазы абри еиҕьны сара сқыҭахь Машьукаҟа имҩахызгода? Абри еиҕьны адыгаа рыдгьыл зсырбода. Мшәан, ари адгьыл иара иабацәагьы ирыдгьылми?

Амин (ус ихьӡуп иара) уахыки-ҽнаки ҳәа иҽрымихит. Амҩан, Амин исзеиҭеиҳәон ихызиҭцыхәаз. Ҩажәибжьба шықәса ихытцуеит. Дҭаацәараӡам. Изласзеиҭеиҳәаз ала дара рҟны апҳәысаагара имариоу усӡам.

Аҭаца анабзыҭ лыхшәаатәуп. Уи мач-сачкгьы акәӡам. Ҳбыргцәа ирҳәоны исаҳахьан ажәытәан ҳара хҟынгьы убас ҟарцон ҳәа. Амин иҳәеит, анабзыҭ даҽакала иаармарианы иуҳәозар, апҳәыс лаахәара, зегьыҭцәҟьа ирылшом. Ирацәаҩуп уи рымч ахьақәымхо азы аҭаацәара изаламлаӡакәа иаанхогьы. Амин иаб, ичкәын ипҳәысаагаразы еидикылахьаз аҧара уажәы абрахь ипсадгьыл ахь аара иақәирхарцьырц шақәикыз аниеиҳәа, ибзиоуп, дад, амала уанаауа сыдгьыл гәакьа аҟынтәи уапсҭцәык анышә сзаага, санпслак исыцҭоутцап ҳәа еиҳәазаап.

Сысас-чкәын иҽиҟажарц даҿын, аха илагырӡ ибла ишхытцәалоз збон ҳнаскьацыпхьаӡа.

– Анышә мачхәума шаҟа уҭахыу ҳамоуп, анышә еиқәатцәа, псыла... – сҳәеит, уиаҟара, сажәақәа ртцакы сазымхәыцӡакәа.

– Ҳара ҳҟны пҵслымӡроуп, ипҵслымӡрамзаргьы уатәи анышә ҳара ҳзы итәымуп! – иҳәеит.

Сара сыбла иаахгылеит акыршыҟәсҟәа рапҳьа зыпҵсадгьыл ааныжьны иҟәтцны ицоз ажәлар, хәыҷи-дуи еибаргәаҟуа амҩа иахьаныз. Ицон урҭ иахьцоз рзымдырӡо, азалымдара анырзымчҳа рхы рцәымыгханы. Акыр ажәабжь гәытҭшьаага сеиҳәеит сымҩанызаҩ мшын-ныр‌цәтәи ҳашьцәа рыпсҭазаара иазкны. Сара урҭҟәа схаҭагьы исаҳаҟәаахьан, аха иҟан исзеилымкаауаз акы – аџьамыгәа цәгьа рзымчҳакәа ихтцәаны иандәыҟәла, зегьы еицымцаӡакәа, рыхәҭак злаанхазеи араҟа? Араҟа иаанхаз рхы андраалама изҭагылаз аамҭа баапс, мамзаргьы рыдгьыл аҳаҟ рзышьҭымхкәа иаанхоу?

Ҳзыҟәтәаз амашьына шьҭхысаа инеиуан, ҳрылсуан аҟыҭаҟәа, аҳаблаҟәа. Ҭагалантәи апсабара бараҟьаҭ иџьоуҳарха еилаарцыруан.

Амин уажәы-уажәы даалҟьаны:

– О, ҳрыцҳашьа, Ҳазшаз! Изакәытә џьанаҭузеи сыбла иабо! – иҳәон.

Абар ҳаҩны, иаҳпылеит игәкы-тдәыкуа, рыпсцәа бзахан иаазшәа рбеит, исыцыз дызусҭаз анрасҳәа…

Амини сареи ҳашҭа ҳанҭытцын адәеиужь ҳанныҟәла днышьамхнышлан уапстцәык анышә аашьҭыхны днафҩын, днагәӡит, нас иҿы инҭеиҟаҟеит.

– О, ишпахааау адгьыл гәакьа агьама! – иҳәеит иара. Адгьыл агьама! Ари ажәа афымцеипш снеилнашьааит. Мшын-нырцә апслымӡсакараҿ ииз ауаҩы еиликааит ҳадгьыл агьама закәыз. Ҳара абри адгьыл ауп ҳазҟәаарыхуа, ҳныҟәызго. Уи ыҟоуп ҳара ҳзы, ҳара ҳаҟоуп иара азы. Ҳара уи ҳаҟәуп, ҳашьҭаҟәа анхалоит ашьыжьтәи аӡаӡаҿы. Ус иҟан ахаангьы. Арҭ аамҭа аӡыблара иҳаҟәнашаз, ирдыруама, абраҟа ашәҭ-мышәҭ шҿало, аҽаҩра зеипшрахо, аапынтәи амати аҿа шартцысуа, ашьаҟьар ишрызнарҳауа?

Сара сылацшгәхьаагара дныҵызгеит Амин. Уи иабацәа рыдгьыл агьама ацхаӄәа изаҩызахан дырҩышьны даман.

Ҳара ҳгьежьит аҩныӄа. Ҳҳабла иаланхоз зегьы еизахьан, шәаҳәаран, кәашаран.

Аҵх акырӡа ианца ҳиеит. Аха Амин дзыцәомызт, дразҭцааауан хкы-хкыла зегьы. Иҭитцааауан ҳҭыпҳацәа.

– Асеипш агәырґьаракәа, аиҵыларақәа мҩапыжәымгаӡои? – сиазҭцааауеит.

– Изакә гәырґьароузеи атәым дгьыл аҿы! – саҭеикит. Дырҩегьых игәы итҵхоит адгьыл. Уи, игәастеит, дызлацәажәозаалакгьы рӄны адгьыл атәы иҳәалар акәын.

– Уи сҳәеит ҳәа, угәы иаанамган, уа инхо зегьы нанамгацәаны инхоит ҳәа. Мап, иалаӄоуп, ирымоуп, ирыхӡуп. Аха Нурбеи, иӄоу умбои, атәым жәҩани атәым дгьыли рӄны аразӄгьы уаароуп. Иӄоуп даҿа џьоукгьы – уаӄа, амал ихнахыз зыдгьыл гәакьа агьама зхашҭхьоу. Сара уажәы снеир, урҭ, абра избаз расҳәо салагар, агәра ргашам, ма имцушәа аҵәы сахарҭцашт. Уигьы ыӄоуп рыцҳара дуны. Сзызхәыцуа удыруоу, шәара закәытә разӄузеи ишәымоу – ашьыжь шәаныҩагылалак шәыдгьыл гәакьа шәшьапы ныӄәшәыргылоит.

Адырҩаҿены Амин ҳқыҭа дналга-ҩалганы исырбеит, ауаа дыдсырдырит. Зегьы дыгәцараркуан амшын-нырцәынтәи иааз ҳашьа.

Шьыбжьон аҩны, сан ҭаацәашәала ҳхәы лырхиеит.

– Сара сзы ари зегь пхызуп, рапхьаӡа акәны адыга ҭцасла адыга дгьыл аҿы, акрысфоит – иҳәон уи. – Сара араӄа исзыӄашәтцаз хашҭшьа сымоума сынарцә-мҩа сықәлааанӡа. Амала зегь ирыцкхоит абрантәи изго уаҵсҭцәык анышә. Уи ахьназго знапы

ахьзырсуа адыгақәа разҟ дус ирыҧхьаӡоит... «Ҳара адыгақәа ҳразҟыдақәоуп» – иҳәалон саб аҭаҳмада, аха уажә саннеилак уи игәаанагара шиашам, аразҟы змоу ҳашьцәа рыдгьыл аҿы ишынхо иасҳәашт. Сара абри сыблала абарҭа ахьсоуз закәытә насыҧузеи, закәытә мшаҧ-шароузеи...

...Абас ауп ишыҟоу сашьеитцб иузеиҭасхәо аҭоурых. Уаргьы урызхәыц Амин иажәақәа. Убарҭ роуп саргьы сзырҿыхаз. Сара усҟан иагаҩы иага сарҳәаргьы акгьы схахьы иаазгаӡомызт, аха амшын иӡхытцны иааз адыга ҳадгьыл агьама хаара сиркит... Адгьыл ааныжьны ацара – чарҳәароуп уаҳа акгьы.

Амин данца ашьҭахь схазы абас аҟәаада сҳәеит:

– Сара анхаҩы сиҵоуп, схаҭагьы сынхаҩуп, сара исхылтцуагьы нхацәахароуп. Сара уаҳа лахьынтца сҭахӡам. Сара исуалпшьоу сыдгьыл агәбылра сцәымӡроуп уи иқәиаауа зегьы: атциаа, ашәаҧыцьаҧ, арыц – аа, сара сгәыгырҭақәа...

Угәы ишпаанаго, изакәызеи анасыҧ, сашьа? Сара ишыздыруала аҭак ҟастцоит. Анасыҧ – уара уахьиз, уахьааӡаз адгьыл аҿы аҟазаара ауп! Ииашоуп, иахьа аӡәырҩы рабацәа рыдгьыл анҭытц ҳтәыла егьырҭ акәакьқәа рҿы инхоит, аматцура рымоуп, рмалршьал акы иазрыцҳам. Машьукантәи ицахьоугьы рацәаҩуп. Аха еилкааны иумаз акы – доусы ичуан еиқәатцәа иҭытцуа шихаҳауа, егьа ишкәакәазаргьы даҽа чуанк иҭытцуа ихаҳауам. Сара сзы Машьука аҟноуп адунеи ахьалаго.

1990

АХҚӘА

АЖӘАБЖЬҚӘА

Агәалашәарақәа рышьҭа 5
Ан лныҳәаҿа 22
Ҷыра 34
Лаҵ иаабҭра 50

АПОВЕСТҚӘА

Аблақәа ирху ашәшьы.. 57
Ахра иаҿахаз абырлаш пҽыхақәа 102

АИҬАГАҚӘА

Михаил Лохвицки (Аҵьуқ-Гиреи)
Адыд абжьы 126
Ҳазреҭ Ашинов
Адгьыл агьама 282

Владимир Никәала-ипҳа Қапба

АГӘАЛАШӘАРАҚӘА РЫШЬТА

Ажәабжьқәа
Аповестқәа
Аиҭагақәа

Владимир Николаевич Капба

СЛЕДЫ ВОСПОМИНАНИЙ

Рассказы
Повести
Переводы

На абхазском языке

Аредактор *Енвер Ажьиба*
Акорректор *Мзиа Акаба*
Асахьаҭыхҩы *Руслан Габлиа*
Компиутерла еиқәлыршәеит *Асҭанда Аџьынџьал*

Аформат 84x108 1/32. Атираж 500.
Иҟатцә. акь. бӷь.9,25. Иныҟә. акь. бӷь. 15,5
Аҿатцапҟа №…

Отпечатано в ООО «Флер-1»
350058, г. Краснодар, ул. Уральская, 98/2